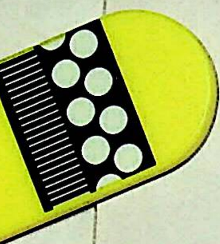

अर्थसंग्रहः ।

वासुदेवं रमाकान्तं नत्वा लौगाक्षिभास्करः ।
कुरुते जैमिनिनये प्रवेशायार्थसंग्रहम् ॥ १ ॥

इह खलु परमकारुणिकेन मुनिना जैमिनिना धर्माधर्मविवेकाय द्वादशलक्षणी मीमांसा प्रणीता। तत्र हि प्रवेशाय शिशूनामर्थसंग्रहाख्यं प्रकरणं प्रारभमाणो लौगाक्षिभास्करः शिष्टाचारपरिप्राप्तं प्रचयगमनादिफलकमिष्टदेवतानमस्कारलक्षणं मङ्गलमाचरति। वासुदेवमित्यादिना। वासुदेवं श्रीनारायणं सर्वनिवासाधिष्ठानं प्रकाशात्मकं ब्रह्मेत्यर्थः। रमाकान्तं रमाया लक्ष्म्याः कान्तमित्यर्थः। न चेश्वरानङ्गीकारो द्रव्यत्यागोद्देश्यविष्णुदेवतायाः स्वीकृतत्वादित्यन्यत्। जैमिनिनय इति। जैमिनिप्रणीते द्वादशाध्यायात्मके पूर्ववेदभागविचारात्मके तन्त्र इत्यर्थः। प्रवेशाय बालानामिति शेषः। अर्थसंग्रहमिति। अर्थानां द्वादशाध्यायप्रतिपाद्यप्रमाणादिपदार्थानां संक्षिप्तशब्दरचनया लक्षणादिकथनमित्यर्थः। तत्र हि प्रथमे अध्याये विध्यादेः प्रामाण्यं निरूपितं, द्वितीये तद्विधेयकर्मभेदो निरूपितः, तृतीये विहितानां शेषशेषिभावः, चतुर्थे क्रतुप्रयुक्तानुष्ठेयानां पुरुषार्थप्रयुक्तानुष्ठेयानां च पदार्थानां परिमाणं चिन्तितं, पञ्चमेऽनुष्ठेयपदार्थानामनुष्ठानक्रमो निरूपितः, षष्ठे विहितकर्मफलभोक्तृत्वरूपाधिकारनिरूपणं, सप्तमे

प्रकृतौ उपदिष्टाङ्गानां विकृतौ सामान्यातिदेशो निरूपितः।
यद् आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादि प्रकृत्यङ्गानां सौर्ये चरौ निर्
देशार्थं विकृतौ [illegible] विशेषातिदेश[illegible]
नवंश प्रकृतौ उपदिष्टानां [illegible] विकृतौ अति
देशप्रसक्तानां [illegible] प्रतिपत्ति
देवतादिपा[illegible] पदं विहाय विकृतौ [illegible]
[illegible] निरूपितः, यथा [illegible]
विकृतौ अतिदेश[illegible]
च [illegible] इत्यत्र [illegible]
[illegible]
[illegible]। [illegible]
विकृतौ [illegible] प्रकृतौ [illegible]
विकृतौ [illegible] निरूपितः। यथा
[illegible]
[illegible] विकृतौ [illegible]। [illegible]
[illegible]
निरूपितं यथा [illegible]
[illegible]
[illegible]। [illegible]
[illegible]
[illegible] निरूपितः। [illegible]
[illegible]
[illegible] इति। [illegible]
निरूपिताः। [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] इति [illegible]

अथ परमकारुणिको भगवान् जैमिनिर्धर्मविवेकाय द्वादशलक्षणीं प्रणिनीय तत्रादौ धर्मजिज्ञासां सूत्रयामास अथातो धर्मजिज्ञासेति।

तस्य च धर्म एव विषयः अधर्मस्तु निरसनीयतया विचारितः। सोऽप्यधिकारी अधीतवेदवेदाङ्गो धर्मजिज्ञासुः श्रेयोऽर्थः प्रयोजनञ्च विचारितधर्मानुष्ठानेन स्वर्गादिसम्बन्धो बोध्यबोधकलक्षणो धर्मतन्त्रयोरिति।

तत्र तावत् प्रतिज्ञातमर्थसंग्रहं निरूपयितुं स्वप्रकरणस्य तन्त्रारम्भाधीनारम्भकत्वात् तन्त्रारम्भार्थकं सूत्रमवतारयति। अथेत्यादि। तत्र च अथशब्दः सौत्राथशब्दसमानार्थकः वेदाध्ययनानन्तरं तदर्थविचारः कर्त्तव्य इति धर्मजिज्ञासां सूत्रयामासेति तदर्थः। परमकारुणिकः निरुपाधिककरुणायुक्तः। भगवान् कीर्त्यादिमान्। "भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्य्ययत्नार्ककीर्त्तिषु" इत्यमरात्। जैमिनिरादौ धर्मजिज्ञासां सूत्रयामासेत्यन्वयः। कस्यादाविति वीक्षायामाह। द्वादशलक्षणीमिति। द्वादशानां लक्षणानामध्यायानां समाहारो द्वादशलक्षणी तां प्रणिनीय बुद्धौ समारोप्य तत्र तस्यां तस्यामित्यर्थः। लोकेऽपि जनः स्वकृत्यं समाकलय्य तत्करणे प्रवर्त्तत इति प्रसिद्धेः न प्रणिनीय सूत्रयामासेति विरोधः। प्रणिनाय इति पाठान्तरे तु प्रणयनं कृतवानित्यर्थः प्रणिनाय इत्युक्ते केन क्रमेणेति वीक्षायां तत्रेत्याद्युत्तरं धर्मविवेकाय उत्पन्नधर्मस्याप्युपलक्षणं तयोर्विवेकाय निर्णयज्ञानायेत्यर्थः। कुत्र धर्मजिज्ञासां सूत्रयामासेति वीक्षायामाह अथेति। सूत्रं व्याचष्टे।

अथ प्रथमो वेदाध्ययनानन्तर्याधिकरणम्

अत्र [illegible] हि वेदाध्ययनस्य [illegible] सूत्रे ।

धर्मेत्यादिना यत् सूत्रे [illegible] च प्रथमसूत्रं [illegible] [illegible] धर्मं [illegible] च [illegible] धर्मविचारशास्त्रं विमृश्य तत्र संशयः । किमयं [illegible] विचारस्तत्र [illegible] [illegible] [illegible] । तत्र यदि स्वाध्यायाध्ययनविधिना [illegible] [illegible] वेदाध्ययनं [illegible] [illegible] [illegible] प्रयोजनत्वं [illegible] [illegible] । तथापि [illegible] ज्ञानहेतुमध्ययनं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] वेदाध्ययन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वेदाध्ययनेन वा [illegible] [illegible] । स च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । स च [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति अध्ययनविधौ तद-ध्ययनस्य अर्थज्ञानरूपदृष्टार्थकत्वेन व्यवस्थाप-

---

साधनाध्ययननियमजन्यापूर्वकल्पकस्य सत्वात् नियमादृष्टस्य कल्पनात् अर्थज्ञानसाधनयोर्लिखितपाठगुरुपूर्वकाध्ययनयोः पक्षे प्राप्तत्वात् यदा गुरुपूर्वकाध्ययनं परित्यज्य लिखितपाठादिना अर्थज्ञानं सम्पादयितुं व्युत्पन्नः पुरुषः प्रवर्त्तते, तदा नियमादृष्टाय गुरुपूर्वकाध्ययनमेव अर्थज्ञानसाधनं विधीयते। क्रतुजन्यापूर्वप्रयुक्तनियमादृष्टस्य अस्वीकारे च श्रूयमाणो विधिः अनर्थकः स्यात्। न च नानर्थको लिखितपाठपूर्वकाध्ययनयोः अक्षरग्रहणमात्रेऽपि अविशेषसाधनत्वात् यदा गुरुपूर्वकाध्ययनं परित्यज्य लिखितपाठेन अक्षरग्रहणाय प्रवर्त्तते तदा गुरुपूर्वकाध्ययनमेव नियमादृष्टाय विधीयत इति वाच्यम्। तत्फलस्य कल्पगत्वप्रसङ्गात्। अर्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजनाय अध्ययनस्य विधेयत्वे तु नियमादृष्टस्य क्रतुजन्यापूर्वे श्रुतफले हि उपयोगो भविष्यति। न च यदृचोऽधीते .पयसः कुल्या अस्य पितॄन् ,स्वधा वहन्तीति आर्थवादिकं श्रुतमेव फलमिति वाच्यम्। तस्य नित्यतया अध्ययनविधिफलत्वेन प्रथमाध्ययनविधिफलत्वाभावात्। किञ्च अध्ययनव्यापारस्य सम्भवति अर्थज्ञानरूपदृष्टफलकत्वे केवलादृष्टार्थकत्वानुपपत्तेः। तथाचोक्तम्।

लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टपरिकल्पना।
विधेस्तु नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यति॥ इति।

किञ्च विधिनैव वेदाध्ययनस्य तदर्थज्ञानपर्य्यवसायित्वं तदर्थनिर्णयहेतुविचारकर्त्तव्यता च आक्षिप्यते। तथाहि। स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यत्र तव्यप्रत्ययः शाब्दभावनामभिधत्ते। सा च स्वभाव्यं विना अनुपपद्यमाना किञ्चिद्भाव्यं कल्पयति।

नात् । तथाच वेदाध्ययनानन्तरं धर्मार्थज्ञान-
स्य दृष्टार्थं च तदध्ययनमतो वेदार्थस्य वेदार्थं स-
जिज्ञासा कर्तव्येति शेषः । जिज्ञास्यसंदेह-
विचारे बाधकाभावो धर्मविचारशास्त्रमिदमा-
रम्भणीयमिति शास्त्रारम्भसूत्रार्थः ।

तत्र श्रीकृष्णपदद्वयोपात्तत्वेन अर्थमात्रेण शब्दत्वेन समन्वित। तथापि स्वभावसन्तरेण अनुपपद्यमाना जिज्ञासात्वमाक्षिपति । तत्रापि मानपदस्य अपभ्रंशात् तदभिप्राहतः साक्षात् कर्तव्यत्व एव साध्यत्वेन गम्यते । तथा च फलकथनपूर्वकत्वात् सा [illegible] फलभूतधर्मविचारनिश्चयमापादयति अर्थनिर्णयसत्त्वेन च [illegible] अवश्यं कर्तव्यतां हेतुविचारकर्तव्यतारूपस्वप्रयोजनमाक्षिपतीति । तथाहु अर्थ-ज्ञानरूपदृष्टफलार्थितया एव अवश्यं अध्ययनं विधीयते । सामान्य-तः [illegible] इति विचारमभिप्रेत्य अथशब्दं वेदाध्ययनानन्त-र्यार्थकत्वेन [illegible] अर्थं च वेदाध्ययनस्य वेदार्थज्ञानरूपदृष्टार्थक-त्वमङ्गीकृत्य [illegible] । अथ अतः इत्यस्मिन् । अथ वेदाध्य-यनानन्तरं [illegible] । [illegible] दिनात्मके [illegible] प्रथमनिर्णय [illegible] । वेदः [illegible] [illegible] । [illegible] दिना । तथाचेति । वेदाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वे च [illegible] । तस्य [illegible] [illegible] वेदार्थ-ध्ययनानन्तरं वेदार्थस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

अथ को धर्मः किं तस्य लक्षणमिति चेत् उच्यते यागादिरेव धर्मः तल्लक्षणं वेदप्रतिपाद्यः

ननु जिज्ञासा हि ज्ञानेच्छा। न च सा कर्त्तुं शक्यते। तस्या-व्यापारगोचरत्वात्। इच्छामात्रेण अनुष्ठानोपयोगिधर्मज्ञाना-सम्भवात् च इत्यत आह। जिज्ञासापदस्य इति। तथाच जिज्ञा-सेत्यत्र प्रकृत्या ज्ञानमात्रशक्तिमत्या अनुष्ठानोपयोगिज्ञानजह-ल्लक्षणया प्रत्ययेन च साध्यसाधनभावसम्बन्धेन इच्छासाध्यो विचारो जहल्लक्षणया च बोध्यत इत्यर्थः। समर्थितं शास्त्रा-रम्भमुपसंहरति। अत इति।

। स्वाध्यायाध्ययनविधेः शास्त्रारम्भे प्रयोजकत्वमतः शब्दार्थः।

ननु धर्मविचारशास्त्रमारम्भणीयमित्युक्तम्। विचारविषय-धर्मस्यानिरूपणात् तदनिरूपणं च लक्षणप्रमाणा-भावात्। लक्षणप्रमाणानामेव हि वस्तुसिद्धिर्नान्यथा। अत-एवोक्तम्। प्रमाणाधीना मेयसिद्धिर्मानसिद्धिश्च लक्षणादिति सजातीयविजातीयवस्त्वन्तरेभ्यः स्वलक्ष्यस्य व्यावर्त्तको लोक-प्रसिद्धः कश्चिदाकारविशेषो लक्षणम्। तेन च लक्षणेन लक्ष्ये सम्भाविते सति ततः प्रमाणेन तदवगच्छति। यथा सास्नादि-मती गौरिति गोलक्षणलक्षितपदार्थमन्विष्येयं गौरिति चक्षु-रादिना तदवगच्छति। तथा धर्मस्य नास्ति लक्षणमलौकिक-त्वात्। न च विहितक्रियात्वं धर्मत्वमिति वाच्यम्। विहित-द्रव्याव्याप्तिप्रसङ्गात्। न च तस्याऽलक्ष्यत्वं फलार्थं गुणानुष्ठा-तरि धार्मिकोऽयमिति व्यवहारस्य अभावप्रसङ्गात्। न चेष्टा-पत्तिः। इन्द्रियकामाद्यधिकरणस्य धर्मविचारात्मकत्वाभावेन शास्त्रसङ्गत्यभावप्रसङ्गात्। फलार्थं विहितस्य दध्यादिगुणस्य

प्रयोजनवदर्थो धर्म इति प्रयोजनेऽतिव्याप्तोऽर्थे वारणाय प्रयोजनवदिति। भोजनादौ अ

धर्मत्वाभावे तज्जन्यादृष्टस्यापि धर्मत्वासम्भवेन तस्य धर्मः क्षरति कीर्त्तनादिति श्रुतकीर्त्तननाश्यत्वाभावप्रसङ्गात् च। न च विहितत्वमात्रं लक्षणमिति वाच्यम्। विवाहार्थमनृतवदनादेः अभ्यनुज्ञाविधिविषयस्य धर्मत्वप्रसङ्गात् इत्यभिप्रायेण चोदयति अथ क इति। किं यागादिरेव धर्मः किंवा चैत्यवन्दनादिकमपि इत्यर्थः। किमिति धर्मलक्षणस्याक्षेपः स च निर्दिष्टः समाधत्ते, उच्यत इत्यादिना। यागादिरेवेत्येवकारेण चैत्यवन्दनादिधर्मत्वं वारयति। न चैत्यवन्दनादिधर्मस्तत्र प्रमाणाभावादित्यर्थः। धर्मस्य लक्षणमाह। तल्लक्षणमि प्रयोजन इति। वेदप्रतिपाद्ये स्वर्गादिफलेऽर्थरूपे इत्यर्थः प्रयोजनवदिति। स्वर्गादिफलस्य सुखादिरूपत्वेन तत्प्रयोजनान्तराभावाद्भवति वारणमिति भावः। भोजनादाविति। तृप्त्यादिप्रयोजनवत्यर्थरूप इत्यर्थः। वेदप्रतिपाद्य इतीति। भोजनादेः रागादिनैव प्राप्तत्वात्।

"अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोड़शारण्यवासिनाम्।
द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य यथेष्टं ब्रह्मचारिणाम्॥"

इत्यादिवचनस्य च ग्रासादिनियमपरत्वाद्भवति तेन तद्वारणमिति भावः। श्येनादाविति। "श्येनेनाभिचरन् यजेत" इत्यादिवेदप्रतिपाद्ये वैरिमरणानुकूलशस्त्रघातादिरूपहिंसात्मकाभिचारस्वरूपप्रयोजनवतीत्यर्थः। नन्वर्थपदस्य श्येनकर्मणि न धर्मलक्षणस्यातिव्याप्तिवारकत्वं श्येनस्यार्थत्वात्। न हि श्येनो नरकं जनयति येन अनर्थः स्यान्नरकजनक-

वारणाय वेदप्रतिपाद्य इति। अनर्थ-
कत्वात् अनर्थभूते श्येनादौ अतिव्याप्तिवारः

वानर्थत्वात् श्येनस्य तु शत्रुवधमात्रजनकत्वात्। किञ्च चतुर्थे श्येनस्य इष्टसाधनत्वेन वेदबोधितत्वाद्धर्मत्वमेवोक्तम्। तत्फलस्यैव हिंसात्मकाभिचारस्य नरकरूपानिष्टजनकत्वेन अधर्मत्वमुक्तम्। न च तत्रैवातिव्याप्तिकारकं भवत्विति साम्प्रतम्। फले विध्ययोगेन तस्य चोदनागम्यत्वाभावात्। अन्यथा विधिस्पृष्टे निषेधानवकाशादिति न्यायेन तस्य न हिंस्यादिति निषेधाविषयत्वेन नरकजनकत्वानापत्तिः। निषिद्धस्यैव तज्जनकत्वात्। तस्मादर्थपदं व्यर्थमेवेत्यत आह। अनर्थफलकत्वादनर्थभूत इति। श्येनफलस्य शत्रुवधस्य नरकजनकत्वेनानर्थत्वाच्छ्येनेनापि तद्द्वारानर्थ एव तस्यापि शत्रुवधद्वारा नरकजनकत्वादिति भावः। न च चतुर्थविरोधः। तत्र साक्षादिष्टसाधनत्वेन वेदबोधितत्वमात्रमभिप्रेत्य धर्मत्वस्योक्तत्वात्। अन्यथा सौत्रार्थशब्दविरोधापत्तिः। व्यावर्त्त्यान्तराभावात्। न हि व्यवधानेन कार्यजनकं जनकत्वव्यवहाराभावः। व्यवधानेनाप्यनुमित्यादिजनके व्याप्त्यादिज्ञाने तद्दर्शनात्। ननु न श्येनस्यानर्थरूपत्वं सम्भवति तस्य चोदनागम्यत्वात्। न च सौत्रार्थशब्दस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम्। तत्फलव्यावर्त्तकत्वेनाप्युपपत्तेः। अन्यथा फलस्य वेदप्रतिपाद्यत्वाभावे तदुद्देशेन यागादिषु प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गः। इन्द्रियागोचरेऽर्थे प्रमाणान्तराभावात्। तस्मात् श्येनफलस्यापि वेदप्रतिपाद्यत्वेन शत्रुराज्यादिग्रहणाप्रयोजनवत्त्वेन च ग्रन्थकारोक्तधर्मलक्षणलक्षितत्वादर्थपदेन वारणं युक्तमिति चेन्न। चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति। सौत्रधर्मलक्षणे चोदनापदेन तद्वार-

णाय अर्थ इति । न च चोदनालक्ष

धर्म इति ।

णात् । वस्तुतस्तु शत्रुवधरूपाभिचारस्य श्येनफलस्य लोकतः प्राप्तत्वात्तत्र रागतः प्रवृत्तं पुरुषं प्रति श्येनस्य तत्साधनत्वमा वेदेन बोध्यत इति न तस्य वेदप्रतिपाद्यत्वम् । ततश्च त तेनैव चारणेऽर्थपदस्य श्येनवारकत्वेनैव सार्थक्यमिति ध्येयम् यत्तु श्येनादौ धर्मत्वाभावे तामसधर्मत्वकथनानुपपत्तिरिति तन्न । तस्य तामसत्वकथनेनैवानर्थकत्वोपपत्तेः । प्रसिद्धं लोके क्रौर्य्यादि पुरःसरं तामसक्रियाया अनर्थरूपत्वमित्यलम् । तस्मादर्थवत्त्वे सति प्रयोजनवत्त्वे सति वेदप्रतिपाद्यत्वं धर्मत्वमिति धर्मलक्षणमुपपन्नम् । यत्तु विहितद्रव्यादावव्याप्तिरिति । तन्न । दध्यादेरर्थत्वस्येन्द्रियादिप्रयोजनवत्त्वस्य वेदप्रतिपाद्यत्वस्य च सत्वात् । यत्तु,—

"स्त्रीषु धर्म्मविवाहेषु वृत्त्यर्थे प्राणसङ्कटे ।
गोब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृतं स्याज्जुगुप्सितम् ॥"

इत्याद्यभ्यनुज्ञाविधिविषयेऽनृतवदनादौ धर्म्मत्वापत्तिरिति । तदपि न । तत्र निरुक्तस्य धर्मलक्षणस्यापत्तरभावात् । अभ्यनुज्ञाविधिना हि दोषाभावमात्रस्याक्षेपात् प्रयोजनवत्त्वस्य चानाक्षेपाद्रागप्राप्तप्रयोजनसाधनत्वस्यापि अनृतवदनादेर्वेदबोधितप्रयोजनसाधनताकत्वाभावात् न धर्मत्वापत्तिः । तस्मात् लक्षणे न कोऽपि दोष इति सिद्धम् । इदमधर्मस्याप्युपलक्षणम् । तस्यापि प्रासङ्गिकशास्त्रविषयत्वात् । तथाचोक्तम् । धर्म्मस्योपक्रान्तत्वेऽपि यथा प्रसङ्गात् प्रतिषेधचोदनार्थो निरूपित इति । तथा खण्डदेवेनाप्युक्तम् । यद्यपि धर्मः चरति

सौत्रतल्लक्षणविरोधः चोदनापदस्य विधि-
रूपवेदैकदेशपरत्वादिति वाच्यम्। तत्रापि

कीर्त्तनादित्यादौ वैशेषिकतन्त्रे च क्रियाजन्यादृष्टे धर्माधर्म-शब्दप्रयोगस्तथापि धर्म्मः स्वनुष्ठितः पुंसामित्यादौ तज्जनक-विहितनिषिद्धक्रियाद्वावपि तच्छब्दप्रयोगात् ताविह प्राधान्येन विचार्य्येते इति। तथाच वेदबोधितानिष्टसाधनताकत्वमधर्म्म-त्वमित्यधर्म्मलक्षणं सिद्धम्। अत्रानिष्टसाधनताकत्वं विष-भक्षणादेरप्यस्तीति तद्वारणाय वेदेति। ब्रह्मयागादेरपि वेदबोधितत्वमस्तीति तद्वारणायानिष्टेति। एवं धर्म्मस्य लक्षण-मुक्तम्।

तत्र च सौत्रचोदनापदपरित्यागेन वेदपदप्रदानं सूत्र-विरुद्धमित्याशङ्क्य परिहरति। न चेत्यादिना। न च वाच्य-मित्यत्र हेतुमाह। तत्रापीति। तत्रापि सूत्रेऽपि। वेदमात्र-परत्वादिति। चोदनाप्रकरणपठितकृत्स्नवेदपरत्वादित्यर्थः। तेन न ब्रह्ममीमांसाविरोधः। नापि सौत्रचोदनापदविरोधः। चोदनाशेषार्थवादादेर्वेदस्य स्वप्रकरणपठितस्य तया गृहीत-त्वात् प्रकरणान्तरपठितस्य ब्रह्मवाक्यस्य ग्रहीतुमशक्यत्वेऽपि ननु सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं स प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिददित्यादिवाक्यानां धर्म्मप्रतिपादकत्वादर्शनात् कथं चोदनापदस्य यागादिधर्म्मविधायकस्य वेदपरत्वमित्याशङ्क्य विधिशेषस्य स्तुत्यादेः प्रतिपादकत्वेन सर्वस्यापि र[illegible]वेद-वाक्यस्य धर्म्मतात्पर्य्यकत्वात् मैवमित्याह। सर्वस्येति। ननु चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म्म इत्यत्र सूत्रेऽर्थत्वे सति चोदनागम्यत्वं धर्म्मलक्षणं प्रत्यक्षाद्यगोचरेऽपि धर्म्मे चोदनागम्ये गमकं

चोदनाशब्दस्य वेदमात्रपरत्वात्। वेदस्य सर्वस्य धर्मतात्पर्य्यवत्त्वेन धर्मप्रतिपादकत्वात्। स च यागादिर्यजेत स्वर्गकाम इत्यादिवाक्येन स्वर्ग-

---

चोदनवाक्यमेव प्रमाणमिति प्रतीयते। तच्चायुक्तम्। एकसूत्रवाक्यस्य स्वरूपप्रमाणपरत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गादिति चेत् सूत्रस्यार्थतो धर्म्मलक्षणत्वेऽपि मुखतः प्रमाणपरत्वात्। तथाचोक्तम्। धर्म्मलक्षणपरं सूत्रमर्थात् प्रमाणप्रतिज्ञेति प्राभाकराः। मुखतः प्रतिज्ञार्थात् धर्म्मलक्षणत्वमिति वार्त्तिककारीया इति। ननु पूर्वं प्रयोजनवत्त्वमपि धर्म्मलक्षणे विशेषणं दत्तं ततश्च किं तत्प्रयोजनं किञ्च तदुद्देशेन धर्म्मविधायकं चोदनावाक्यमिति वीप्सायामाह। स चेत्यादिना। यद्यपि यथा प्रत्यक्षादीनां धर्मे न प्रामाण्यं तथा चोदनावाक्यस्यापि न तत्र प्रामाण्यं सम्भवति। यतः शक्तिग्रहणपूर्वकं लोके हि आप्तवाक्यस्य प्रामाण्यं दृष्टम्। शक्तिश्च लोकप्रसिद्धे गवादौ गृह्यते। धर्म्मस्य चालौकिकत्वात्तत्र शक्तिग्रहणं न सम्भवति। शक्तिग्रहणमन्तरेण च डुं फडादिवत् चोदनावाक्यस्यापि धर्माबोधकत्वात् न तत्र प्रामाण्यम्। तथापि प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबतीत्यत्र वाक्ये यथा मधुकरपदस्यार्थमजानन् तदन्यपदार्थांश्च जानन् तत्समभिव्याहारात् कमलमध्यगते मधुपानं कुर्वति दृश्यमाने भ्रमरे मधुकरशब्दस्य सङ्गतिं गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते तथा कारीर्य्या वृष्टिकामो यजेतेत्यादौ लोकप्रसिद्धार्थदृष्ट्यादिपदसमभिव्याहारादलौकिकेऽपि भावनापदार्थे चोदनायाः सङ्गतिं गृहीत्वा चोदनावाक्यार्थं प्रतिपद्यते इति धर्म्मबोधकत्वात् चोदनाया धर्मे नाप्रामाण्यमस्ति। तथा धर्म्मस्यालौकिकत्वेन

मुद्दिश्य पुरुषं प्रति विधीयते। तथाहि। यजेतेत्यत्र अस्त्यंशद्वयं यजिधातुः प्रत्ययश्च। प्रत्ययेऽपि अस्त्यंशद्वयमाख्यातत्वं लिङ्त्वं च।

प्रमाणान्तरागोचरत्वाद्वेदस्य च तत्र स्वतःप्रामाण्याऽभ्युपगमात् न चोदनाया धर्मबोधने मानान्तरसापेक्षत्वमपि तस्मादप्रामाण्यकारणयोरबोधकत्वसापेक्षत्वयोरसम्भवात् चोदनायाः सिद्धं स्वतःप्रामाण्यं धर्मे। ततश्च विधायकत्वमुपपन्नमित्यभिप्रेत्योक्तं स्वर्गमुद्दिश्य पुरुषं प्रति विधीयत इति। एतेन विध्यादेर्धर्मे प्रामाण्यं प्रथमाध्यायार्थो ध्वनितः। मानसविषयत्वाकारेण स्वर्गं सिद्धवन्निर्दिश्य तत्साधनत्वेनाम्नातस्य यागस्यानुष्ठेयत्वं प्रतिपाद्यत इति तदर्थः। तथाचोक्तम्। फलस्योद्देश्यत्वं नाम मानसापेक्षो विषयत्वाकार इति। ननु यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ साधनत्ववाचकशब्दस्याऽदर्शनात् कथं स्वर्गसाधनत्वेन वेदेन यागस्यानुष्ठेयत्वं प्रतिपाद्यत इत्याशङ्क्य प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागपुरःसरं प्रत्ययस्यांशविवेकेन भावनां प्रतिपादयन् तत्सामर्थ्येन यागस्य स्वर्गसाधनत्वं दर्शयति। तथाहि इत्यारभ्याथ क इत्यन्तप्राक्तनेन ग्रन्थेन। यद्वा। ननु न यागादीनां स्वर्गसाधनत्वं स्वर्गस्य कालान्तरभावित्वादपूर्वमन्तरेण तन्निष्पादकत्वासम्भवात्। न च यागादीनामपूर्वनिष्पादकत्वं स्यादिति वाच्यम्। सिद्धस्यैव लोके साध्यनिष्पादकत्वदर्शनात् साध्यस्वभावस्य यागदानादिरूपस्य भावार्थस्यापूर्वनिष्पादकत्वासम्भवात्। तस्मात् न यागादेः स्वर्गसाधनत्वं ततश्च न तदुद्देशेन यागादिविधिरिति चेन्न। क्रियामन्तरेण द्रव्यादिसिद्धस्यापि लोके फलविशेषसाधनत्वा-

तत्र आख्यातत्वं दशलकारसाधारणं लिङ्त्वं पुनर्लिङ्मात्रे।

उभाभ्यामपि अंशाभ्यां भावनैवोच्यते। भावना नाम भवितुर्भवनानुकूलो भावयितु-

---

ऽदर्शनात्। न हि पचिक्रियामन्तरेण काष्ठस्थाल्यादीनामोदनसाधनत्वं दृश्यते। माभूत्तर्हि। न तावता भवदिष्टसिद्धिरिति चेन्न। साध्यस्यापि भावार्थस्य यागादेरेकपदोपात्तत्वेन भावनाभाव्यनिवृत्तिद्वारेण भावनाकरणस्य स्वसाधननिष्पादितस्य सतोऽपूर्वद्वारा भावनाभाव्यस्वर्गनिष्पादकत्वादित्यभिप्रायेण भावनां निरूपयितुं विधेर्विधायकत्वप्रकारं प्रदर्शयितुं च प्रकृत्यादिकं विभजते तथाहि इत्यादिना। तत्रेति। आख्यातत्वलिङ्त्वयोर्मध्य इत्यर्थः।

उभाभ्यामिति। आख्यातत्वलिङ्त्वाभ्यामित्यर्थः। भावनैवेत्येव कारेण कर्त्रादिवाचकत्वमाख्यातस्य वारयति। भावनासामान्यं लक्षयति। भवितुरिति। भवितुरुत्पद्यमानस्योत्पत्त्यनुकूलो भावयितुरुत्पादयितुः प्रयोजकस्य व्यापारविशेषो भावनेत्यर्थः। प्रयोजकव्यापारत्वादेव णिजन्तेन भावनाशब्देनोच्यते। यथा उत्पद्यमानस्यौदनस्योत्पत्त्यनुकूलो देवदत्तस्य व्यापारविशेषो भावनेत्यर्थः। यथा च उत्पद्यमानाया देवदत्तप्रवृत्तेरुत्पत्त्यनुकूलः प्रवर्त्तकस्य चैत्रस्याभिप्रायविशेषः। यथा वा यजेत स्वर्गकाम इत्यत्र उत्पद्यमानस्य धात्वर्थस्य स्वर्गस्य वा उत्पत्त्यनुकूलः स्वर्गकामस्य व्यापार उत्पद्यमानायाश्च स्वर्गकामप्रवृत्तेरुत्पत्त्यनुकूलो लिङो व्यापारविशेषः। तथाचाख्या-

र्व्यापारविशेषः। सा च द्विधा। शाब्दी भावना आर्थी भावना चेति। तत्र पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः शाब्दी भावना। सा च लिङंशेनोच्यते। लिङ्श्रवणेऽयं मां प्रवर्त्तयति मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानिति नियमेन प्रतीतेः।

यद्यस्मात् शब्दान्नियमतः प्रतीयते तत् तस्य वाच्यम्। यथा गामानयेत्यस्मिन् वाक्ये गो-

---

त्पादनानुकूलो भावकस्य व्यापारविशेषो धात्वर्थादन्यः सर्वधात्वर्थसम्बन्धाकारेण भासमानो भावनासामान्यमिति सिद्धम्। तथाचोक्तम्। अन्योत्पादानुकूलात्मा भावना साध्यरूपिणीति। तथाचार्य्यैरप्युक्तम्।

"धात्वर्थव्यतिरेकेण यद्यप्येषा न लक्ष्यते।
तथापि सर्वसामान्यरूपेणैवाऽवगम्यते॥"

इति भावनां विभजते। सा द्विधेति। तत्र शब्दभावनां लक्षयति। तत्रेति। तत्र तयोः शब्दभावनार्थभावनयोर्मध्य इत्यर्थः। परिस्पन्दपरिणामविलक्षणः पुरुषप्रवृत्त्यात्मकार्थभावनोत्पत्त्यनुकूलो लिङादिशब्दस्य व्यापारविशेषः शब्दभावनेत्यर्थः। शब्दभावनैव लिङ्त्वादिना लिङाद्यर्थ इत्याह। सा चेति। तस्या लिङाद्यर्थत्वेऽनुभवं प्रमाणयति। लिङ्श्रवण इति। अनुभवमभिनयति मदिति। यद्वा ननु कथमनुभूयमानत्वाल्लिङादिवाच्यत्वं भावनाया लिङादेः प्रवर्त्तकत्वेऽपि तत्र भावनारूपव्यापारस्याननुभवादित्याशङ्क्य तं व्यापारं स्पष्टतयानुभावयति मदित्यादिना। पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलं व्यापारं लिङादिशब्दनिष्ठ-

शब्दस्य गौत्वम्। स च व्यापारविशेषो लौकिक-

तयानुभावयितृत्वात् तस्य लिङादिशब्दान्नियमेन प्रतीयमानत्वात् लिङादिशब्दवाच्यत्वमित्यनुमानप्रदर्शनाय व्याप्तिं दर्शयति। यदित्यादिना। तत्रोदाहरणमाह यथेत्यादि। सा च शब्द-भावना लोके वेदे च प्रवर्त्तनात्वेनैव लिङादिशब्दवाच्या तत्त्वे-नैव च पुरुषप्रवृत्तिहेतुरिति स्वीकर्त्तव्यम्। अन्यथा प्रैषादे-रनेकस्य पुरुषाश्रयविशेषस्य विधिवाच्यत्वानुपपत्तिः स्यात् आनन्त्यव्यभिचारे दोषप्रसङ्गात्। प्रवर्त्तनात्वञ्च प्रवृत्त्यनुकूल-व्यापारत्वम्। अनुकूलत्वञ्च जनकत्वम्। तच्च लोके पुरुषा-श्रयवृत्ति वेदे तु पुरुषाभावात् पुरुषाश्रयभिन्नस्यैव कस्यचित् लिङादिशब्दनिष्ठव्यापारविशेषस्य प्रवर्त्तनात्वमित्याशयेनाह। स चेत्यादिना। अत्रेदं बोध्यम्। तस्य व्यापारविशेषस्य प्रवृत्तिविषयस्य इष्टसाधनत्वानुमानद्वारा प्रवृत्तिजनकत्वमङ्गी-करणीयम्। अन्यथा प्रवृत्तिविषयस्य इष्टसाधनत्वानाचेपे प्रवृत्त्यनुपपत्तिः स्यात्। तथा चानुमानम्। विमतमिदमिष्ट-साधनमप्यत्र प्रवर्त्ततामित्याकारकाद्यनिष्टव्यापारविशेषविषय-त्वाद्यन्नैवं तन्नैवं यथा प्रतारकवाक्योपस्थितम्। अत्र सुखे सुखं मे जायतामित्युदासीनस्य कस्यचित् इच्छाविषयत्वेऽपि इष्टसाधनत्वाभावात् तत्र व्यभिचारव्यावृत्तये हेतावाकार-कान्तम्। प्रतारकस्य तादृशेच्छाविषये व्यभिचारवारणाया-प्तेति। आप्तत्वञ्च लोकवेदसाधारणं प्रतारणाद्यजन्यहिता-हितोपदेशकर्तृत्वे सति तद्भिन्नोपदेशाकर्तृत्वम्। प्रतारणात्वे सर्वदा हिताहितोपदेशकर्त्तृत्वेनाप्तेति प्रसङ्गवारणायाजन्या-न्तम्। कदाचित् प्रतारणाद्यजन्य तत्कर्त्तरि तद्दोषवारणा-योत्तरदलं हितस्योपदेशस्तल्लङ्घनाय अहितस्योपदेशश्च तत्-

वाक्ये पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः। वैदिकवाक्ये तु पुरुषाभावात् लिङादिशब्दनिष्ठ एव। अतएव शाब्दी भावनेति व्यवह्रियते।

परिहाराय बोध्यः। ततश्च तत्कर्तृत्वं लोके पुरुषविशेषे वेदे च यजेत स्वर्गकामो न कलञ्जं भक्षयेदित्यादि वाक्ये भवति। तथाच लौकिकवैदिकव्यापारयोर्व्यापारविशेषत्वेन सङ्ग्रहाय हेतौ विशेषपदम्। वेदिकश्च स व्यापारविशेषः। प्रवर्त्तना प्रेरणाविध्यपरपर्य्याया भावनैव नञ्रहिते वाक्ये लिङार्थः। लौकिकस्तु प्रैषोऽतिसर्गः प्रेरणाज्ञायां च अध्येषणानुज्ञानमतिरित्यादि बहुविधो भवति। प्रमाणान्तरप्रमितेऽर्थे पुरुषनिष्ठा पुरुषप्रवर्त्तना प्रैषः। अतिसर्गः कामचारः। उत्कृष्टस्य निकृष्टं प्रति प्रवर्त्तना प्रेषणाज्ञा च उच्यते। निकृष्टस्य उत्कृष्टं प्रति प्रवर्त्तनायां च अध्येषणा च उच्यते। समं प्रति समस्य प्रवर्त्तना उत्कर्षनिष्कर्षौदासीन्येनजातानुज्ञानुमतिश्च उच्यते। ते च प्रेषादयो ज्ञानविशेषा इच्छाविशेषा वा चेतनधर्माः। पुरुषस्याशयविशेषा एव इत्यभिप्रायेण ग्रन्थकारेणापि उक्तम्। लौकिकवाक्ये पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेष इति। तथाच ते एव लोके लिङाद्यर्थः। तस्मात् लोके वेदे च व्यापार एव प्रवर्त्तनाख्यो लिङादिवाच्यार्थं इति फलितम्। ननु किमत्र वाच्यताख्यं शक्यतावच्छेदकं शक्ततावच्छेदकं च। अन्यथातिप्रसङ्गापत्तेरिति चेदत्रोच्यते। लौकिके हि प्रेषादौ वैदिके च भावनारूपव्यापारे साधारणव्यापारत्वमेव पूर्वोक्तप्रवर्त्तनात्वरूपं शक्यतावच्छेदकमस्ति च लौकिके लिङादिपदे यस्यापि एतत् प्रवृत्तिहेतुभूता इष्टसाधनताद्यनुमितिजनके

पुरुषाश्रयविशेषे प्रवृत्तिप्रयोजकव्यापारत्वं वेदेऽपि लिङादिशब्दश्रवणात् तदुत्तरकाले यागादिप्रवृत्तिदर्शनेन इयं देवदत्तस्य यागादिप्रवृत्तिः। व्यापाराख्यप्रवर्त्तना ज्ञानपूर्विका अन्यप्रेरितप्रवृत्तित्वात् चैत्राश्रयज्ञानजन्यमैत्रगवानयनप्रवृत्तिवदित्यलौकिकमेव व्यापारमपौरुषेये वेदा इच्छादेर्बाधादनुमाय तत्प्रतीतेर्लिङादिज्ञानान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वे तत्र लिङादिवाच्यत्वञ्च परिकल्प्य तस्य पूर्वोक्तविधया प्रवृत्तिहेतुभूतेष्टसाधनताद्यनुमापकतया बालस्तत्रापि प्रवृत्तिप्रयोजकव्यापारत्वं प्रतिपद्यते। कथं तर्हि लोकेऽपि व्यापारप्रतिपत्तिरिति चेदित्थम्। उत्तमवृद्धस्य सविधिकवाक्यश्रवणोत्तरकालभाविनीं मध्यमवृद्धस्य गवानयनप्रवृत्तिमुपलभ्य बालो लोकेऽपि तत्प्रयोजकव्यापारमनुमिमीते। तथाहि। गवानयनानुकूलोत्तमवृद्धवाक्यश्रवणोत्तरभाविनी मध्यमवृद्धप्रवृत्तिः। प्रवर्त्तना ज्ञानपूर्विका अन्यप्रेरितप्रवृत्तित्वान्मद्रोदनपूर्वकं मदीयभोजनादौ मदभिप्रायजन्यसम्मातृप्रवृत्तिवत्। अत्र स्वतःसिद्धप्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानजन्यस्वप्रवृत्ते च व्यभिचारवारणायान्यप्रेरितेति विशेषणम्। किञ्च प्रवर्त्तनाज्ञानम् उत्तमवृद्धवाक्यजन्यम्। तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाद्दण्डान्वयव्यतिरेकानुविधायिघटवत्। किञ्च यस्मात् शब्दाद्यत्प्रतीयते तत्तद्वाच्यघटपदवाच्यघटत्ववदित्युत्तमवृद्धवाक्यस्य मुग्धाकारां शक्तिं व्यापाराख्यप्रवर्त्तनायामवधार्य्य तत्र चावापोद्वापाभ्यां विधिशक्तिं तस्यामवधारयति। एवं सर्वत्र ऊह्यम्। तस्मात् लोकवेदसाधारणेन व्यापारत्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति सिद्धम्। शक्ततावच्छेदकं तु लिङ्त्वलिट्त्वलोट्त्वादिकं बोध्यम्। किञ्च यद्यपि निरुक्तविधया व्यापारत्वेन एव सामान्यरूपेण व्यापारज्ञानं तच्च विशेषज्ञानसापेक्षमतिप्रसङ्गवारणाय तथापि

प्रमाणविशेषबोधः सुलभः। यथा घटवत् भूतलमित्यादौ घटपदाद्घटत्वावच्छिन्नघटमात्रप्रतीतौ अपि तस्य योग्यसंसर्गेण भूतलादौ अन्वये बुद्धे तत् संसर्गस्य तत्त्वेन जिज्ञासायां प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरेण एव संयोगत्वादिना संयोगादिरूपसंसर्गप्रतीतिर्भूतलवृत्तिघटविशेषप्रतीतिः च भवति। तथा लिङादिपदात् व्यापारत्वावच्छिन्नव्यापारमात्रस्य उपस्थितौ अपि तस्य आख्यातोपात्तार्थभावनाया योग्यसंसर्गेण अन्वये बुद्धे पश्चात् तत् संसर्गस्य तत्त्वेन जिज्ञासायां प्रवृत्तिप्रयोजकत्वादनुपपत्त्यादिना प्रमाणेन एव विशेषरूपेण संसर्गविशेषप्रतीतिः यागादिप्रवृत्तिसम्बन्धिव्यापारविशेषप्रतीतिश्च भवति। संसर्गविशेषः तु तत्तत् प्रवृत्तिप्रागभावकाले यत् लिङादिपदज्ञानं तेन उत्पादितं यत् प्रेरणाज्ञानं तज्जन्येष्टसाधनताद्यनुमितिप्रयोज्यत्वम्। तेन च व्यापारवती यागादिप्रवृत्तिरिति भवति विशेषनिर्णयः। एवं च लोके वेदे च लिङादिश्रवणे प्रैषादिरूपस्य वक्त्रभिप्रायस्य भावनारूपस्य च व्यापारविशेषस्य व्यापारत्वेनैव रूपेण प्रतीतिः न विशेषरूपेण तथैव शक्तिग्रहात्। विशेषरूपेण प्रतीतिः तु लोकेऽजहल्लक्षणयैव वेदे तु विशेषरूपाकाङ्क्षायां प्रैषादिरूपस्य वक्त्राश्रयविशेषस्य अपौरुषेये वेदेऽसम्भवेन लिङादिशब्दनिष्ठ एव प्रेरणापरपर्य्यायः कश्चित् व्यापारो विशेषरूप इत्युक्तमेव। तस्मात् निरुक्तव्यापार एव लिङाद्यर्थो न इष्टसाधनत्वादिरिति सिद्धम्। ननु इष्टसाधनत्वमेव प्रवर्त्तनात्वेन रूपेण वेदे लिङाद्यर्थ इति मण्डनमिश्रा वदन्ति। अर्थभावनाभिधानानुकूला या लिङादिनिष्ठशक्तेरेवाभिधाख्यायाः प्रवर्त्तनात्वेन रूपेण लिङादिवाच्यत्वं परिकल्प्य तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वमात्रवेदे कल्प्यते इति तु पार्थसारथिर्वदति। लिङादिश्रवणोत्तरं प्रवृत्तिदर्श-

नात् प्रवृत्तिसामग्रीजननद्वारा लिङादिज्ञानस्य प्रवृत्तौ उपयोग इति तावत् अविवादम्। तत् सामग्री च कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छारूपा चिकीर्षा तस्याः च स्वरूपसत्याः कारणत्वात् तत्र लिङादिज्ञानस्य अनुपयोगेऽपि चिकीर्षाकारणीभूतज्ञाने तदुपयोगः कल्प्यते। तच्च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानं कृतिसाध्यत्वज्ञानम् इष्टसाधनत्वज्ञानं च अन्यतमाभावे इतरद्वयसत्त्वेऽपि मधुविषान्नभोजने चन्द्रस्पर्शे मण्डलीकरणादौ वा प्रवृत्त्यनुत्पत्तेः। तस्मात् लिङादिज्ञानेन त्रितयज्ञानजननात् लिङादेर्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे कृतिसाध्यत्वे इष्टसाधनत्वे च शक्तिरिति तार्किकाः। तस्मात् कथं व्यापारस्य लोकवेदसाधारणस्य लिङाद्यर्थत्वमिति चेत् अत्र उच्यते। न तावत् इष्टसाधनत्वं लिङाद्यर्थत्वं इष्टसाधनत्वज्ञानात् एव प्रवृत्त्युपपत्तौ गुरुप्रेरितोऽहं जलमानयामि इत्यादौ गुर्वादेः प्रवर्त्तकत्वव्यवहारानुपपत्तेः। न च प्रवृत्तिजनकेष्टसाधनताबोधकलिङुच्चारयितृत्वात्तस्य प्रवर्त्तकत्वव्यवहार इति वाच्यम्। राजप्रेरितपदातिस्थाद्दशलिङुच्चारयितृत्वेन प्रवर्त्तकत्वापत्तौ पदातिप्रेरितोऽहन्न गामानयामि किन्तु राजप्रेरित इति पदातौ प्रवर्त्तकत्वाभावव्यवहारानुपपत्तेः। न च अन्यप्रेरितत्वे सति ताद्दशलिङुच्चारयितृत्वं प्रवर्त्तकत्वमिति वाच्यम्। पिशुनप्रेरिते राज्ञि प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तेः। ततश्च ताद्दशव्यवहारबलात् प्रवृत्तिकारणीभूतज्ञानविषयाश्रयविशेषाश्रयत्वेन एव राजादेः प्रवर्त्तकत्वं वाच्यम्। न च आश्रयविशेषस्य लिङादिवाच्यत्वाभावे ततस्तज्ज्ञानं सम्भवति। तस्मात् लिङादिवाच्यत्वं तस्येति न अपि अर्थभावनाभिधानानानुकूलाया शक्तेर्लिङाद्यर्थत्वं सङ्ख्याभिधानानुकूलशक्त्या लिङ्त्वादिनैव वा विनिगमनाविरहात्। नापि बलवदनिष्टाननुबन्धि-

सा च भावना अंशत्रयमपेक्षते। साध्यं साधनमितिकर्त्तव्यताञ्च। किं भावयेत् केन भावयेत् कथं भावयेदिति। तत्र साध्याकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणांशत्रयोपेता आर्थी भावना साध्यत्वेन अन्वेति। एकप्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानश्रुतेः।

त्वादेर्लिङाद्यर्थत्वं शक्तित्रयकल्पनायां गौरवप्रसङ्गात्। बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानाभावेऽपि बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानाभावमात्रेण इष्टसाधनत्वज्ञानादिना एव प्रवृत्तेरनुभवसिद्धत्वात् च। तस्मात् बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानं प्रवृत्तिप्रतिबन्धकं तदभावस्य स्वरूपसन्नेव तत्कारणमिति स्वीकर्त्तव्यम्। तस्मात् निरुक्तस्य व्यापारस्यैव लिङाद्यर्थत्वं सर्वत्र न इष्टसाधनत्वादेरिति सिद्धम्। अभिधाभावनामाहुरन्याम् एव लिङादय इति वार्त्तिकानुरोधेनाह। अतएवेति। शब्दनिष्ठत्वादेवेत्यर्थः। अभिधाशब्देनाभिधीयतेऽनेन इति व्युत्पत्त्या शब्द उच्यते। तस्य व्यापारविशेषो भावना तां स्वनिष्ठामन्यामर्थभावनाभिन्नां लिङादय आहुरिति वार्त्तिकवचनार्थः। सा च निरुक्ता शब्दभावनासाध्याद्यंशत्रयापेक्षया तादृशांशत्रयवती भवतीत्याह। सा चेत्यादिना। साध्याकाङ्क्षामभिनयति किमित्यादिना। तत्रेति। साध्यादिभावनांशेऽपीत्यर्थः। वक्ष्यमाणेति। वक्ष्यमाणा या स्वर्गादिरूपसाध्याद्यंशत्रयोपेतेत्यर्थः। एकप्रत्ययगम्यत्वेनेति। समानाभिधानश्रुतेः प्रमाणार्थभावनाया एव शब्दभावनासाध्यत्वमनयोरेकलिङादिप्रत्ययगम्यत्वेनैकलिङादि-

संख्यादीनामेकप्रत्ययगम्यत्वेऽप्ययोग्यत्वात् न साध्यत्वेन अन्वयः। साधनाकाङ्क्षायां लिङादि-

---

प्रत्ययशब्दात्मिकायाः समानाभिधानश्रुतेः सत्त्वादित्यर्थः। एतेन यागादेः साध्यत्वाशङ्का निरस्ता तस्यैकपदादिश्रुतिगम्यत्वेनैकप्रत्ययरूपसमानाभिधानश्रुत्यगम्यत्वात्। शब्दार्थभावनयोस्त्वेकाभिधानश्रुतिगम्यत्वेन सन्निकृष्टयोर्भवति विवक्षितः सम्बन्ध इति द्रष्टव्यम्।

ननु सङ्ख्यादीनामपि शब्दभावनाभाव्यत्वं स्यात् तेषामप्येकप्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानश्रुतेरविशेषादिति चोद्यमुद्भाव्य परिहरति। सङ्ख्यादीनामित्यादिना। आदिना कालादिपरिग्रहः। सङ्ख्यादीनां साध्यत्वेनान्वयाभावे हेतुमाह। अयोग्यत्वादिति। अपुरुषार्थत्वेन तत्साधनताशून्यत्वेन च सङ्ख्यादीनां साध्यत्वयोग्यतानाश्रयत्वादित्यर्थः। शब्दभावनाया भाव्यसाकाङ्क्षत्वात् भाव्यान्तरस्य च अदर्शनात् अर्थभावनायाश्च विधिप्रयोज्यत्वात् पुरुषार्थानुसम्बन्धित्वात् च तस्या एव समानाभिधानश्रुतेः। शब्दभावनाभाव्यत्वमिति समुदायतात्पर्य्यम्। तदेवमर्थभावनायाः पुरुषार्थहेतुतया शब्दभावनाभाव्यत्वमुक्तं तत्र च करणाकाङ्क्षायां करणान्तरस्य अदर्शनात्करणांशं लिङादिविधिशब्दज्ञानमेवाह। साधनेत्यादिना। यद्वा लिङादिशब्दव्यापारस्य सर्वदा पुरुषप्रवृत्तिजनकत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य करणरूपसहकार्य्यभावात् नैवम् इत्याशयेनाह। साधनेत्यादिना। अतएव ग्रन्थकारेणापि उक्तं भावनायाः करणत्वेनैवान्वयं लभते न तु शब्दभावनात्वेन अपि कल्पनायां गौरवप्रसङ्गात्। ज्ञानस्य पुरुषनिष्ठत्वेन शब्द-

ज्ञानं करणत्वेनान्वेति। तस्य च करणत्वं न भावनोत्पादकत्वेन तत्पूर्वमपि तस्याः शब्दे सत्वात्।

न्निष्ठत्वाभावात् शब्दभावनात्वासम्भवप्रसङ्गात्ज्ञानस्य तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वेन शब्दभावनाया नित्यत्वव्याघातप्रसङ्गात् च। शब्दभावना तु निरुक्त एव व्यापारविशेष इति भावः। लिङादिज्ञानमित्यत्र लिङादिधर्मस्य भावनारूपस्य वा ज्ञानं विवक्षितम्। तदेव च शब्दभावनायाः करणांशम्। तथाचोक्तम्। लिङादिशब्दव्यापारः पुरुषप्रवृत्तिलक्षणार्थभावनालक्षणभाव्यनिष्ठः। स्वज्ञानकरणक इति द्रष्टव्यम्। ज्ञापकत्वमत्र प्रकाशकत्वमेव। तथाच तादृशधर्मज्ञाने सति एव पुरुषप्रवृत्तिदर्शनेन तस्य वक्ष्यमाणपुरुषप्रवृत्तिनिर्वर्त्तकत्वेन शब्दभावनाकरणत्वमनुपपन्नमिति भावः। अन्ये त्वाहुः। विधिशब्दस्य पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभावनाज्ञानहेतुर्व्यापारस्तद्वाचकशक्तिमत्तया विधिशब्दज्ञानं स एव च तस्य प्रवृत्तिहेतुव्यापार इति प्रवर्त्तनेनाभिनीय कं लभते ज्ञानद्वारेण एव शब्दस्य प्रवृत्तिजनकत्वात्। ज्ञानजनकव्यापारातिरिक्तव्यापारकल्पने मानाभावात्। ज्ञानकरणकश्च व्यापारस्तस्य स्वज्ञानं शक्तिज्ञानं शक्तिविशिष्टस्वज्ञानञ्च तत् न आद्ययोरन्यतरस्य शब्दभावनात्वं तृतीयस्य तु तत्र करणत्वमिति विवेक इति। तस्य च लिङादिज्ञानस्य शब्दभावनोत्पादकत्वेन तत्करणत्वं सम्भवति। तस्मात् लिङादिज्ञानात् पूर्वमपि तस्याः शब्दभावनायाः शब्दे विद्यमानत्वेन तदुत्पादकत्वासम्भवादित्याह। तस्य

किन्तु भावनाज्ञापकत्वेन शब्दभावनाभाव्य-निर्वर्त्तकत्वेन वा। इति कर्त्तव्यताकाङ्क्षाया-

---

च इत्यादिना। ननु कथं लिङादिज्ञानस्य भावनासाधकत्वेन तत्करणत्वं न स्वीक्रियते।

चक्षुरादेः तत्सन्निकर्षस्य वा रूपादिज्ञानसाधकत्वेन एव तत्करणत्वदर्शनादिति चोदयति किन्त्विति। समाधत्ते भावना इत्यादिना। यथा कुठारस्य छिदिक्रियाभाव्यद्वैधीभावनिर्वर्त्तकत्वेन छिदिभावनाकरणत्वं तथा लिङादिज्ञानस्य शब्दभावनाभाव्यार्थभावनानिर्वर्त्तकत्वेन शब्दभावनाकरणत्वमिति भावः। तथाचोक्तं कुठारादीनामपि छिदिक्रियाभाव्यद्वैधीभावनिर्वर्त्तनद्वारेण छिदिभावनाकरणत्वप्रदर्शनादिति। किञ्च रूपादिज्ञानस्य चक्षुःसन्निकर्षादेः प्रागसत्वेन तस्य तत्साधकत्वेन तत्करणत्वं शब्दभावनायास्तु प्रागपि सत्वेन लिङादिज्ञानस्य तत्साधकत्वेन तत्करणत्वासम्भवेऽपि तद्भाव्यार्थभावनानिर्वर्त्तकत्वेन तस्य शब्दभावनाकरणत्वं कुठारवदुपपद्यते। ननु कुठारस्य तु छिदिक्रियानिर्वर्त्तकत्वमपि भवतीति चेत् सत्यम्। दृष्टान्तस्तु यथा कुठारस्य छेदननिर्वर्त्तकत्वेऽपि तस्याफलत्वेन छिदिक्रियावाच्यद्वैधीभावफलनिर्वर्त्तकत्वेनैव तत्करणत्वमिति द्रष्टव्यः। ननु पुरुषो लिङादिज्ञानेन स्वप्रवृत्तिं भावयेदित्युक्ते सर्वेषामेव यागादौ प्रवृत्तिः किं न स्यादित्याशङ्क्य सर्वेषां प्राशस्त्याज्ञानाभावेन न सर्वेषां प्रवृत्त्यापत्तिः किन्तु यस्य पुरुषस्य कर्मप्राशस्त्यज्ञानं भवति तस्यैव तत्फलरागादिना तत्र प्रवृत्तिरित्याशयेनाह। इति कर्त्तव्यतेत्यादिना। कर्त्तव्यस्येति प्रकार इति कर्त्तव्यता। इति

अर्थवादज्ञाप्यप्राशस्त्यम् इतिकर्त्तव्यतात्वेन अन्वेति। प्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविषयव्यापार

शब्दस्य प्रकारवाचकत्वात्। प्रकारश्च सामान्यस्य भेदको विशेष इत्यर्थः। तथाच कर्त्तव्यसामान्यस्य भेदकः कर्त्तव्यविशेष एव प्राशस्त्यरूपः शब्दभावनायाम् इतिकर्त्तव्यतात्वेन अन्वयं लभते तच्च कर्त्तव्यसामान्यं लिङादिज्ञानरूपं भावनाकरणमेव करणगतप्रकाराकाङ्क्षापूरकस्य इतिकर्त्तव्यतात्वात्। लिङादिज्ञानेन भावयेत् कथमित्याकाङ्क्षायां कर्मप्राशस्त्यविशिष्टेन इति प्रकारान्वयात्। तस्य च प्राशस्त्यविशेषस्य ज्ञापकोऽर्थवादविशेष एवेति भावः। स च अर्थवादः स प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिददित्यादिः। तं च अर्थवादं चतुर्विधविभागेन निरूपयिष्यामोऽर्थवादनिर्णये। ननु किं नाम प्राशस्त्यं यत् शब्दभावनायामितिकर्त्तव्यतात्वेन अन्वेतीति चेत्। विधेयतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सति क्रियाजन्यदुःखापेक्षयाऽधिकेष्टजनकत्वं प्राशस्त्यं तदेव च विध्यर्थवादेषु लक्ष्यते। निषेधार्थवादेषु तु निषेध्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन क्रियाफलापेक्षया अधिकदुःखसाधनत्वमप्राशस्त्यं लक्ष्यत इति बोध्यम्। लक्षणा च सर्वत्र वाक्ये लक्षणायां बाधकाभावादर्थवादस्थपदसमुदाये वा एकस्मिन्नेव वा पदे भवति इतरपदानि तात्पर्यग्राहकाणि इत्यनाग्रहः। तच्च प्राशस्त्यादिकमितिकर्त्तव्यतात्वसम्बन्धेन शब्दभावनायामन्वेतीति बहवो वदन्ति। स्वरूपसम्बन्धेन धात्वर्थादावेवान्वेतीति केचित्। वस्तुतस्तु प्राशस्त्यं स्वविषयकज्ञानजन्येष्टविषयकोत्कटरागजन्यत्वसम्बन्धेन प्रवृत्तावन्वेति। अप्राशस्त्यमपि स्ववि-

षयकज्ञानजन्यानिष्टविषयकोत्कटद्वेषप्रयोज्याभावप्रतियोगित्व-सम्बन्धेन प्रवृत्तौ एवान्वेतीत्यन्यत्र विस्तरः। इत्थं च पुरुष-प्रवृत्तिलक्षणार्थभावनाभाव्यको लिङादिज्ञानकरणकः स्वज्ञान-करणको वा स्तुतिनिन्दार्थवादबोधितप्राशस्त्यात् इतिकर्त्तव्य-ताको लिङादिशब्दस्य व्यापारविशेषः। शब्दभावना लिङादि-शब्देन लिङ्त्वांशेन उच्यते। तत्र च अर्थवादबोधितप्राशस्त्या-दिना उपकारं सम्पाद्य लिङादिज्ञानेन पुरुषप्रवृत्तिलक्षणा-मर्थभावनां भावयेत् यागविषयप्रवृत्तिलक्षणां कुर्य्यादिति फलितम्। अर्थभावनां लक्षयति प्रयोजनेच्छेत्यादिना। प्रयो-जनस्य स्वर्गादिरूपफलस्य या इच्छा रागविशेषः। फलेच्छा-साधनमुपसंक्रामतीति न्यायात् तेन च रागविशेषेण जनितो यो यागादिक्रियाविषयः पुरुषस्य व्यापारविशेषः सा आर्थी भाव-नेत्यर्थः। ननु कोऽयं व्यापारो नाम योऽर्थभावनात्वेन उच्यते न तावत् प्रयत्नमात्रं रथो गच्छतीति अत्राव्याप्त्यापत्तेः। स्पन्द इति चेत् देवदत्तो ग्रामं गच्छति स्वर्गकामो यागेन स्वर्गं कुर्य्यादित्यादौ गमनाद्यनुकूलकृतौ अव्याप्तेः कृतेः चेतनधर्म-त्वेन तत्र स्पन्दत्वाभावात्। गच्छतीत्यादौ गमनं करोतीति करोतिप्रयोगदर्शनात्। स्पन्दत इति स्पन्दिप्रयोगादर्शनात् च इति चेत् केचिदवाहुः। स्वर्गादिफलेच्छाजनितो यागादि-क्रियाविषयः प्रयत्न एव स व्यापारोऽर्थभावनात्वेन उच्यते। न च रथो गच्छतीति अत्राव्याप्त्यापत्तिः। रथवोढृणामश्वानां प्रयत्नं रथे समारोप्य रथो गच्छतीति प्रयोगोपपत्तेः। येषां मतेऽन्योत्पादनानुकूलव्यापारसामान्यमेव अर्थभावना तेषामपि रथे गमनव्यतिरिक्तस्य व्यापारविशेषस्य अनुपलब्धेः। रथो गच्छतीति प्रयोगस्यौपचारिकत्वमन्तरेणानिर्वाहात् तस्य तत्त्वं स्वीकर्त्तव्यम्। स च प्रयत्न आख्यातसामान्येन कथ्यते

यजेत पचति गच्छति इत्यादि आख्यातश्रवणे प्रयत्नप्रतीतेः। यागेन कुर्य्यात् पाकं करोति गमनं करोतीति प्रयत्नार्थक-करोतिना आख्यातस्य विवरणदर्शनात् प्रयत्न एव आख्यात-सामान्यस्य अर्थो न स्पन्दादिः। प्रयत्नपूर्वकगमनादिकर्त्तरि गमनं करोति पाकं करोतीति प्रयत्नार्थककरोतिप्रयोगदर्श-नात्। वायुवेगादिना स्पन्दमाने तु अयं वायुवेगादिना स्पन्दते न किञ्चित् करोतीति तत्प्रतिषेधदर्शनात् चेति। अन्ये तु आचार्य्या आहुः। अन्योत्पादनानुकूलात्मा स व्यापारो योऽर्थ-भावनात्वेन उच्यते यस्मिन् व्यापारे कृते करणस्य फलोत्पादन-सामर्थ्यं भवति तादृशो व्यापार इति यावत्। स एव च व्यापार आख्यातसामान्यस्यार्थः। यजेत स्वर्गकाम इति आख्यातश्रवणे हि यागेन तथा व्याप्रियेत यस्मिन् व्यापारे कृते यागः स्वर्गजननसमर्थो भवतीति भवति बोधः। कुठारेण छिन्द्यादिति कुठारेण तथा व्याप्रियेत यस्मिन् व्यापारे कृते कुठारश्छेदनसमर्थो भवतीतिवत्। स च व्यापारोऽन्योत्पाद-नानुकूलत्वे च सामान्येन रूपेण आख्यातादेव अवगम्यते पश्चात् तु कथं भावाकाङ्क्षायां विशेषरूपेण क्वचिदुद्यमननिपत-नादिरूपेण क्वचित् तु अग्न्यन्वाधानादिब्राह्मणतर्पणान्तप्रवृत्ति-रूपेण च अवगम्यते। न च रथो ग्रामं गच्छतीति अत्रा-व्याप्तिरन्योत्पादनानुकूलव्यापारस्य रथे गमनव्यतिरिक्तस्याभा-वात् इति वाच्यम्। रथस्तथागमने न व्याप्रियते यस्मिन् व्यापारे कृते गमनेन ग्रामप्राप्तिर्भवतीति प्रतीतेः। कोऽसौ व्यापार इत्याकाङ्क्षायां पूर्वोत्तरावान्तरदेशविभजनसम्प्रयोजन-रूप इति पश्चात् अवगम्यते। उद्यम्य निपात्य कुठारेण छिनत्तीतिवत् पूर्वप्रदेशेन विभज्य उत्तरप्रदेशेन च संयोगं लब्ध्वा रथो ग्रामं गच्छतीति प्रत्ययात्। न च अत्र गमनमात्र-

माख्यातार्थं इति वाच्यम् । अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थं इति न्यायात् तस्य धातुलभ्यत्वेनाख्यातार्थत्वायोगात् । एवं चैत्रः प्रयतत इत्यत्रापि चैत्रस्तथा व्याप्रियते यथा प्रयत्नो भवतीति प्रयत्नोऽनुकूलव्यापार एवाख्यातस्यार्थो न तु प्रयत्न एव प्रयत्नस्य धातुमात्रलभ्यत्वात् । कोऽसौ व्यापार इत्याकाङ्क्षायां पश्चात् ज्ञानेच्छादिकमवगम्यते । न च रथो गच्छति इत्यादिप्रयोगस्यौपचारिकत्वं स्यादिति वाच्यम् । मुख्ये सम्भवति औपचारिकत्वस्यान्याय्यत्वात् न च गच्छति गमनं करोति पचति पाकं करोतीति प्रयत्नार्थककरोतिना आख्यातस्य समानार्थकत्वदर्शनात् प्रयत्न एव आख्यातस्य अर्थं इति वाच्यम् । चैत्रः प्रयतत इत्यादौ व्यभिचारेण प्रयत्नस्य आख्यातार्थत्वासम्भवात् । औपचारिकत्वस्य निरस्तत्वात् च । करोति अर्थोऽपि व्यापारविशेष एव नतु प्रयत्नः । चैत्रो गच्छति रथो गच्छतीति चेत् न अचेतनकर्तृकाख्यातसमानार्थकस्य करोतेः प्रयत्नार्थकत्वासम्भवात् । तस्मात् अन्योत्पादनानुकूलव्यापार एव आख्यातसामान्यस्यार्थं इति सिद्धमिति । ननु प्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविषयव्यापार इति मूलग्रन्थे स्वर्गादिप्रयोजनेच्छाजनितस्य यागादिविषयकव्यापारस्य प्रयत्नत्वमेव कल्प्यते चेतनव्यापारत्वात् । ततश्च प्रयत्न एवाख्यातार्थं इति चेत् सत्यम् । तथापि न सर्वत्र प्रयत्नार्थकत्वमाख्यातस्य सम्भवति । रथो गच्छतीत्यादौ व्यभिचारस्य दर्शितत्वात् । तत्र यागादिविषयकपुरुषप्रयत्नादेरपि कृतिशब्दाभिधेयस्य अन्योत्पादनानुकूलव्यापारत्वेनैव सामान्याकारेण आख्यातार्थत्वम् न तु विशेषरूपेण । विशेषरूपेण तु पश्चादवगमो भवति कोऽसौ व्यापार इति वीक्षायाम् । तस्मात् सर्वत्रान्योत्पादनानुकूलव्यापारसामान्यमेवाख्यातार्थं इति सिद्धम् । किञ्च यागादि-

आर्थी भावना। सा च आख्यातत्वांशेन उच्यते आख्यातसामान्यस्य व्यापारवाचित्वात्। सा अपि अंशत्रयमपेक्षते साध्यं साधनम् इतिकर्त्तव्यतां च। किं भावयेत् केन भावयेत् कथं

करणेन धात्वर्थेन स्वसाधनद्रव्यादिनिष्पादितेन स्वर्गादिफलोत्पत्तौ या इयमनुकूलव्यापारस्वरूपाकृतिशब्दाभिधेया फलोत्पादना आर्थी भावना सा इयं न यज्यादिधातूनामन्यतमेन केनचित् अपि अभिधीयते। सर्वधात्वर्थानुगतरूपत्वात्। नापि धात्वर्थसामान्यमेव। सा प्रतिधात्वर्थं विलक्षणत्वात्। तथाहि स्वर्गकामो यजेत इत्यत्र यागेन स्वर्गं भावयेदिति बोधः। तत्र च यागविषयकव्यापारस्य स्वर्गं प्रति विलक्षणमानुकूल्यं भवति। ओदनकामः पचेदित्यत्र च पाकेन ओदनं भावयेदिति बोधः। पाकव्यापारस्य च ओदनं प्रति विलक्षणमेवानुकूल्यं नैरोग्यकामो भेषजपानं कुर्य्यादित्यत्र भेषजपानेन नैरोग्यं कुर्य्यादिति बोधः। भेषजपानव्यापारस्य च नैरोग्यं प्रति विलक्षणमेव च आनुकूल्यं भवति। तथाच विलक्षणानुकूल्यविशिष्टस्य व्यापारविशेषस्य प्रतिधात्वर्थंविलक्षणरूपत्वमेव। अन्यथा फलविभागानुपपत्तिः स्यात्। ततश्च भावनात्वसामान्यं तु भिन्नासु भावनाव्यक्तिषु अनुवर्त्ततां नाम न एतावता प्रकृत्यर्थसामान्यं भावना तस्मात् यज्यादिधात्वर्थात् विशेषरूपात् सामान्यरूपात् च भिन्नैव आख्यातप्रत्ययसामान्यार्थभूता आर्थी भावना ततश्च सा च आख्यातत्वांशेन उच्यते इति तत्र हेतुमाह। आख्यातत्वादिना व्यापारवाचित्वादिति। अन्योत्पादनानुकूलव्यापारसामान्यवाचित्वादित्यर्थः। सा

भावयेदिति। तत्र साध्याकाङ्क्षायां स्वर्गादि-फलं साध्यत्वेन अन्वेति। साधनाकाङ्क्षायां यागादिः करणत्वेन अन्वेति। इतिकर्त्तव्यताका-ङ्क्षायां प्रयाजाद्यङ्गजातम् इतिकर्त्तव्यतात्वेन अन्वेति।

निरुक्ता आर्थीभावना व्यापारविशेषात्मिका व्यापारविशेषाणां च छिदिभावनारूपव्यापारस्य द्वैधीभावरूपफलादिसापेक्षत्ववत् फलादिसापेक्षत्वात् भाव्याद्यंशत्रयसपेक्षत इत्याशयेनाह। सापि अंशत्रयमपेक्षत इति। अपेक्षामभिनयति किं भावयेदित्या-दिना। तत्रेति। साध्यादीनां भावनांशानां त्रयाणां मध्य इत्यर्थः तस्यां च भावनायां स्वर्गादिफलमिव पुरुषविशेषणमपि साध्यत्वेन अन्वेति पुरुषार्थत्वात् न तु धात्वर्थः। समानपदो-पात्तोऽप्यपुरुषार्थत्वात् तत्त्वेनान्वयं लभत इत्याह स्वर्गादि-फलमिति। किञ्च तस्यां पुनः फलभावनायां प्रत्ययवाच्य-भूतायामेकपदोपात्तः प्रकृत्यर्थ एव करणत्वेन अन्वेति सन्नि-कृष्टत्वात्। न तु पदान्तरोपात्तं द्रव्यादिविप्रकृष्टत्वात्। न च साध्यरूपस्य प्रकृत्यर्थस्य कथं फलसाधकत्वमिति वाच्यम्। द्रव्यादिस्वसाधननिष्पादितस्य साध्यस्यापि प्रकृत्यर्थस्यापि फलं साधयितुं शक्यत्वादित्युक्तमेवेत्याशयेनाह यागादिःकरण-त्वेनान्वेतीति। किञ्च कुठारेण छिनत्तीत्यादौ कथमिति कथं भावाकाङ्क्षायामुद्यस्य निपात्येत्युद्यमननिपतनादेः इति-कर्त्तव्यतात्वेन अन्वयवत् यागेन स्वर्गं भावयेदित्यत्रापि कथमिति कथं भावाकाङ्क्षायामङ्ग्यन्वाधानप्रयाजावघातादिभिरुपकारं

सम्पाद्येति प्रयाजाद्यङ्गजातमितिकर्त्तव्यतात्वेन अन्वयं भजत इत्याशयवानाह इति कर्त्तव्यताकाङ्क्षायामित्यादिना। कथं भावाकाङ्क्षापूरकत्वमितिकर्त्तव्यतात्वं निरुक्तो वा इतिकर्त्तव्यता-शब्दार्थो बोध्यः। भवति च प्रयाजादिषु लक्षणसमन्वयः यागेन स्वर्गं कुर्य्यादिति। ततः कथमिति कथं भावाकाङ्क्षायां प्रयाजादिभिरुपकारं सम्पाद्येति कथं भावाकाङ्क्षापूरणात्। कर्त्तव्यसामान्यस्य यागादिरूपस्य भेदकविशेषरूपत्वाच्च। तच्च प्रकरणप्रमाणनिरूपणावसरे प्रदर्शयिष्यामः। तथाच यजेत स्वर्गकाम इत्यत्राग्न्यन्वाधानावघातप्रयाजादिभिरुपकारं सम्पाद्य यागेन स्वर्गं भावयेत् स्वर्गं कुर्य्यादिति वाक्यार्थः। यथा ओदनकामः पचेदित्यत्र लिङा भावना अभिधीयते। तत्र च किं भावयेत् कथं भावयेदिति भाव्याद्याकाङ्क्षायां तृण-फूत्कारादिभिरुपकारं सम्पाद्य पाकेन तेजः संयोगलक्षणेन ओदनं भावयेत् ओदनं कुर्य्यादिति। भाव्याद्यन्वयेन वाक्यार्थः सम्पद्यते तद्वदिति। ननु पूर्वं साध्यस्यापि यागादेः स्वसाधन-निष्पादितस्य सतोऽपूर्वनिष्पादकत्वं सम्भवति तद्द्वारेण च विन-श्वरस्य अपि अचिरं स्वर्गसाधनत्वमितरस्य सम्भवतीति उक्तम्। तच्च यागेन कथमुत्पाद्यते तत्र वक्तव्यं यागेन स्वर्गं कुर्य्यादिति तावत्फलवाक्येन यागस्य फलसाधनत्वं बोध्यते तत्र च कथं विनश्वरेण स्वर्गः कर्त्तव्यस्तस्य कालान्तरभावित्वादित्याकाङ्क्षा-यामपूर्वं निष्पाद्येत्युच्यते पुनः कथमपूर्वं निष्पादनीयमित्या-काङ्क्षायां प्राचोदीच्याङ्गविशिष्टस्य यागस्य अनुष्ठानप्रकारेण इत्युच्यते तच्चापूर्वं दर्शपूर्णमासयोरनेकविधम्। फलापूर्वं समुदायापूर्वमुत्पत्त्यपूर्वमङ्गापूर्वं चेति तत्र येन स्वर्गः क्रियते तत्फलापूर्वमित्युच्यते फलजनकत्वात्। तच्च समुदाया-पूर्वेण जन्यते। समुदायश्च द्विविधः। अमावस्यायां त्रयाणां

यागानामेकः समुदायः पौर्णमास्याञ्च त्रयाणां यागानामपरः समुदायश्च ताभ्यां जन्यं यदपूर्वं तत्समुदायापूर्वमित्युच्यते। समुदाययोश्च भिन्नकालवर्त्तिनोः संहत्य फलापूर्वजननायोगात् तज्जननाय समुदायद्वयजन्यस्यापूर्वद्वयस्यावश्यं कल्पनीयत्वात्। अमावास्यायां समुदायस्तु ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति वाक्यावहितौ सान्नाय्ययागौ यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इति वाक्यविहित आग्नेयश्च तेषां त्रयाणां भवति पौर्णमास्यां समुदायस्तु यदाग्नेऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां च अच्युतो भवतीति आग्नेययागो विहितः। ताभ्यामेतमग्नीषोमीयम् एकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छदित्यग्नीषोमीययागो विहितः। उपांशुयाजमन्तरा यजतीति उपांशुयागः। तावब्रूतामग्नीषोमौ आज्यस्यैव तौ उपांशुपौर्णमास्यामिति वाक्येन विहितः। तेषां त्रयाणां च भवति तयोः तु समुदाययोर्मध्य एकसमुदायवर्त्तिनां त्रयाणां यागानां भिन्नक्षणवर्त्तिनां संहत्य समुदायद्वयजन्ययोरपूर्वयोः एकापूर्वजननायोगात् तज्जननाय यागत्रयजन्यानि त्रीणि उत्पत्त्यपूर्वाणि कल्पनीयानि। तेषां च अङ्गोपकारमन्तरेण अनुत्पत्तेरङ्गानां च अनेकक्षणवर्त्तित्वेन संहत्य उत्पत्त्यपूर्वारम्भायोगात् तदारम्भायाङ्गापूर्वाणि कल्पनीयानि। तत्र च अयं विभागः। सन्निपत्योपकारकाणि अवघातप्रोक्षणादीनि द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारेण यागस्वरूपस्यैवातिशयजननेन यागोत्पत्त्यपूर्वोत्पत्तौ तद्द्वारेण हि फलापूर्वे च व्याप्रियन्ते सन्निपत्योपकारकाङ्गापूर्वे यागोत्पत्त्यपूर्वस्य प्रयोजकत्वमिति केचित्। फलापूर्वस्यैव तादृशाङ्गापूर्वेऽपि प्रयोजकत्वं स्वीकर्त्तव्यम्। तस्यैव सर्वापूर्वप्रयोजकत्वे लाघवादित्यन्ये। आरादुपकारकाणि तु प्रयाजादीनि यागोत्पत्त्यपूर्वस्य सकाशात् जायमाने

फलापूर्वमेव साक्षात् जनयन्तीति। एवं प्रकारभेदेऽपि सर्वाणि अङ्गानि अपूर्वोत्पत्तौ अदृष्टग्राहकाणीति एकरूपेणैव इत्थं भावेन रत्यन्ते। इत्थं भाव इतिकर्त्तव्यता च अनर्थान्तरम्। तथाच प्रधानानामाग्नेयादीनां यद्यपि स्वरूपेण सर्वाङ्ग-साहित्याभावेऽपि स्वस्वोत्पत्त्यपूर्वद्वारेण सर्वाङ्गसाहित्यं तेषा-मङ्गानां प्रयाजो उपात्तादीनामपि स्वरूपेण सर्वप्रधानसाहित्या-सम्भवेऽपि स्वस्वोत्पत्त्यपूर्वप्रधानसाहित्यं चोपपन्नम्। तच्च साहित्यं विहितमिति वच्यते। एवञ्च यदेव प्रधानोत्पत्त्य-पूर्वाणां प्रयाजाद्युत्पत्त्यपूर्वैः साहित्यं तदेव प्रधानानामङ्ग-वैशिष्ट्यरूपं साङ्गत्वमिति उच्यते तस्मात् ताभ्यां समुदाया-पूर्वाभ्यामाग्नेयादिप्रधानोत्पत्त्यपूर्वत्रितयत्रितयजन्याभ्यां प्रया-जाद्यङ्गापूर्वसहिताभ्यां फलजनकीभूतं फलापूर्वापरनामकं महापूर्वं जन्यते तेन च फलमिति यागस्यापूर्वद्वारेण फल-साधनत्वमुक्तमुपपन्नतरं भवतीति सर्वं समञ्जसम्। ननु दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत चित्रया यजेत पशुकामो उद्भिदा यजेत पशुकामो ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत इत्यादिषु सर्ववाक्येषु कस्य पदस्यापूर्वप्रतिपादकत्वमिति वक्तव्यम्। न च भावनावाचकस्य यजति ददाति आख्याता-न्तस्यापूर्ववाचकत्वं भवतु इति वाच्यम्। अपूर्वस्य साध्यत्वेन प्रधानत्वात् सर्वेषां पदानां प्रधानान्वयलाभाय तेषां सर्वेषामेव क्रियाकारकसम्बन्धमनादृत्य प्रत्येकमपूर्ववाचकत्वात्। अन्यथा तेषां प्रधानान्वयित्वं न स्यादिति चेत् अत्रोच्यते। अपूर्वस्या-त्यन्तादृष्टरूपत्वात् एकापूर्वकल्पनयैव वाक्यस्य उपपत्तौ अनेकापूर्वकल्पनायां गौरवप्रसङ्गः स्यात्। सर्वेषां च पदानां तद्वाचकत्वे पर्य्यायत्वप्रसक्त्यैकस्य एव पदस्यैकापूर्ववाचकत्वं स्वीकर्त्तव्यं पदान्तरं तु तद्गुणतयान्वेति तच्च अपूर्ववाचकं

पदमाख्यातान्तमेव न तु कर्मनामधेयादिकं तस्य भावार्थ-सामानाधिकरण्यादिनापि उपपत्तेः। ननु सोमेन यजेत हिरण्यम् आत्रेयाय ददाति तस्मात् सुवर्णं हिरण्यं भार्य्यमिति हि श्रुतम्। तत्र च सोमहिरण्यशब्दौ द्रव्यवाचकौ सुवर्णशब्दस्तु शोभनवर्णरूपगुणवाचकः। तैः एव द्रव्यादिशब्दैरपूर्वमवगम्यते। द्रव्यादीनां सिद्धस्वरूपाणामेव साध्यापूर्वसाधनत्वादिति चेन्न। द्रव्यादिसिद्धस्वरूपाणां यागदानादिरूपभावार्थशेषत्वेन अपि उपपत्तेर्भावार्थस्यैवापूर्वसाधनत्वात्। क्रियां विना द्रव्यादीनां न फलसाधनत्वं सम्भवति। पचिक्रियामन्तरेण काष्ठस्थाल्यादीनामोदनसाधनत्वादर्शनादित्युक्तमेव। तस्मात् भावनावाचकस्यैव आख्यातान्तपदस्यापूर्वगमकत्वं न द्रव्यादिपदस्येति सिद्धम्। ननु एवं भवतु भावनावाचकस्याख्यातपदस्यापूर्वगमकत्वं भवतु च भावना एव आख्यातसामान्यार्थः। तथापि सोमेन यजेत हिरण्यमात्रेयाय ददाति दाक्षिणानि जुहोति इत्यादिषु वाक्येषु भावनावाचकस्याख्यातस्यैकत्वात् भावनाया अपि एकत्वं युक्तम्। न च धातुभेदात् भावनाया भेद इति वाच्यम्। धातोर्भावनावाचकत्वाभावात् तस्य तद्भेदाप्रयोजकत्वादिति चेत् अत्र अभिधीयते अस्तु तावदाख्यातस्यैव भावनावाचकत्वं तच्च आख्यात न प्रतिधातुव्यक्त्येकव्यक्तिरूपं भवति न हि सर्वासां धातुव्यक्तीनामुपरि एकाख्यातप्रत्ययव्यक्तिः श्रूयते व्याकरणे नापि न धातुसमूहादेकाख्यातव्यक्तिर्विहिता तस्मात् बहूनामाख्यातव्यक्तीनामेकैकधातुविशेषानुषक्तत्वेन उत्पन्नानां भावनावाचकत्वात् यागदानहोमभावनाः परस्परं भिद्यन्त इति भावनाभेदे तत्करणस्यापि भावार्थस्यापर्य्यायशब्दान्तरात् भेदः स्पष्ट एवेति सिद्धम्। ननु समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति

बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजतीति दर्शादिप्रकरणे पञ्च प्रयाजाः श्रूयन्ते तत्र च पञ्चकृत्। श्रुते यजतिपदे यजतिददातिजुहोत्यादिषु पूर्वोक्तपदेषु इव धातुभेदाभावात् तदनुषक्ताख्यातस्यापि अभेद एव ततश्च आख्यातैक्यप्रयुक्तभावनैक्यमपि दुर्वारमिति चेन्न। यजतिपदाभ्यासात् भावनाभेदस्य सौकर्त्तव्यत्वात्। तस्मात् करणभेदः। अन्यथा कर्मैकत्वेऽभ्यासो निरर्थकः स्यात्। तस्मात् अविशेष पुनः श्रुतिरूपा यजतिपदाभ्यासात् कर्मभेदः सिद्ध इति अन्यत्र विस्तरः। ननु तिस्र आहुतीर्जुहोतीति अत्र जुहोति इत्याख्यातं समिधो यजति इत्यादिवत् न अभ्यासेनाख्यातं किन्तु एकदेव ततश्च भावनैक्येन कर्मैक्यमेवेति चेत् अत्र वक्तव्यम्। किमिदमाख्यातं पदान्तरान्वयनिरपेक्षस्वरूपं सदेव भावनैक्ये प्रमाणमुत पदान्तरान्वयसापेक्षस्वरूपम् नाद्यः। पदमात्रस्य वाक्यांशरूपस्य स्मारकत्वेन वाक्यकार्य्यरूपप्रमितिजनकत्वासम्भवात्। न द्वितीयः। त्रित्वसङ्ख्याविशेषितेनाख्यातेन कर्मबहुत्वावगमात् भावनाबहुत्वावगमे तस्य भावनैक्ये प्रमाणाभावात्। तस्मात् पदाभ्यासाभावेऽपि जुहोत्यर्थे होमे त्रित्वसङ्ख्यान्वयात् परस्परं त्रयो होमा भिद्यन्त इति भावनानां त्रित्वमेवेति सिद्धम्। ननु अथवैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिः एतेन सहस्रदक्षिणेन यजेत इत्यत्र हि प्रकृतं ज्योतिष्टोममेष ज्योतिरित्यादिनाऽनूद्य तस्मिन् सहस्रदक्षिणादानलक्षणो गुणो विधीयत इति न अत्र कर्मभेदेन भावनाभेद इति चेन्न प्रकृतस्य ज्योतिष्टोमस्याथ इत्यनेन विच्छेदात्। ततश्च ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयमाणानामपि एषां यागानां ज्योतिष्टोमसंज्ञापेक्षया पृथक् संज्ञात्रयश्रवणात् ज्योतिष्टोमात् भिन्नसंज्ञावशात् एव त्रयाणाञ्च

परस्परं भेद इति भावनानां भिन्नत्वमिति सिद्धम्। ननु तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमिति हि श्रूयते। तत्र च घनीभूतः पयःपिण्डः आमिक्षा जलं वाजिनम्। तथाच आमिक्षाद्रव्यभाजो ये विश्वे देवास्तान् वाजिभ्य इत्यनेन अनूद्य तत्र वाजिनद्रव्यरूपो गुणं विधीयते। वाजोऽन्नमामिक्षारूपमेषामस्तीति तदुत्पत्तेः। तच्च द्रव्यमामिक्षाद्रव्येण सह समुच्चीयतां विकल्प्यतां वेति चेन्न वैश्वदेवयागस्य पूर्वमेवामिक्षारूपगुणावरुद्धत्वेन तत्र वाजिनगुणस्य प्रवेशायोगात्। न हि व्रीहियवयोरिव वाजिनामिक्षयोर्विकल्पः। समशिष्टत्वाभावात्। आमिक्षारूपो गुणस्तु वैश्वदेवयागस्य उत्पत्तिवाक्य एव शिष्यते विधीयत इति उत्पत्तिशिष्टः वाजिनगुणस्य तु उत्पन्ने कर्मणि विधिः कल्प्यत इति उत्पन्नशिष्टः। उत्पत्तिशिष्टोत्पन्नशिष्टयोर्मध्य उत्पत्तिशिष्टः। कर्मोत्पत्तिकाल एव तदङ्गत्वेन प्रमितत्वात् प्रबलः। उत्पन्नशिष्टस्तु तदनन्तरं प्रमितोऽपि विलम्बितत्वेन दुर्बलत्वात् तत्र प्रवेशमलभमानो वाजिशब्दार्थस्य देवतान्तरत्वमापाद्य तत् दैवत्यकर्मान्तरे प्रविशति तस्माद् द्रव्यदेवतालक्षणस्य रूपस्य भेदात् कर्मभेदेन भावनाया भेद इति सिद्धम्। ननु उपसद्भिः चरित्वामासमग्निहोत्रं जुहोति इत्यत्र हि न कर्मान्तरभावनाया विधिः किन्तु नित्याग्निहोत्रमनूद्य तत्र मासरूपो गुणो विधीयते प्राप्तत्वादिति चेन्न। वाक्यभेदप्रसङ्गात्। तथाहि। किं तदनुवादेन मास एव विधीयते किमुतोपसदोऽपि। न प्रथमः। उपसदामपि नित्याग्निहोत्रे प्राप्तानां त्वन्मते विधेयत्वात्। नापि द्वितीयः प्राप्ते कर्मणि मासोपसद्रूपानेकगुणविधाने वाक्यभेदस्य दुर्वारत्वात्। स च अष्टदोषदुष्टः दोषांश्चोपरिष्टात् प्रदर्शयिष्याम

तस्मादपूर्वकर्मविधायकात् कुण्डपायिनामयनरूपात् प्रकरणान्तरात् नित्याग्निहोत्रधर्मकं तन्नामकं च कर्मान्तरमत्र विधीयत इति कर्मान्तरभावना सिद्धा। तथाच शब्दान्तराभ्याससङ्ख्यासंज्ञागुणभेदप्रकरणान्तरैः कर्मभेदोऽपि द्वितीयाध्यायस्यार्थो सूत्रे भावनाप्रदर्शनेनैव सूचितो वेदितव्यः। अग्रेऽस्मा उत्पत्तिविधिनिरूपणेन स ध्वनितोऽस्माभिस्तत्रैव निरूपितः। तस्मात् स्वर्गमुद्दिश्य तत्साधनत्वेन स्वर्गकामविधिर्यागादिकं विधत्ते। ततश्च तादृशवेदस्य धर्मादौ प्रामाण्यं निरवग्रहमुपपन्नमिति सर्वं निरवद्यम्। तस्य च वेदरूपप्रमाणस्य प्रमेयोऽर्थस्त्रिविध इति प्रसङ्गात् चिन्त्यते। क्रत्वर्थः पुरुषार्थ उभयार्थश्चेति। तत्र प्रयाजादिः प्रोक्षणादिश्च केवलं क्रत्वर्थः। फलं यागादिरूपं तत्करणं च पुरुषार्थः। यथा स्वर्गादिर्दर्शपूर्णमासादिश्च दध्यादि तु उभयार्थं दध्ना जुहोतीति फलासंयुक्तवाक्येन तस्य क्रत्वर्थत्वावगमात्। दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति फलसंयोगपरवाक्येन पुरुषार्थत्वावगमात् च। एकस्य तु उभयार्थत्वे विनियोजकप्रमाणभेदस्य नियामकत्वात्। यथाचोक्तम्। एकस्य तु उभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति। किञ्च क्रत्वर्थे प्रयाजादौ क्रतुः प्रयोजकः पुरुषार्थे च दर्शादौ फलं प्रयोजकत्वं च अनुष्ठापकत्वम्। तथाच विधिर्यदर्थं यदनुष्ठापयति स तत्र प्रयोजकः यथा दर्शादिविधिः स्वर्गार्थं दर्शादिकमनुष्ठापयति स्वर्गादिर्दर्शादौ प्रयोजकः। यथाच प्रयाजादिविधिः प्रयाजादीन् दर्शाद्यर्थमनुष्ठापयति दर्शादिः प्रयाजादिषु प्रयोजको दध्यानयनविधिश्च दध्यानयनमामिक्षार्थमनुष्ठापयति आमिक्षा दध्यानयने प्रयोजिका वाजिनं तु दध्यानयनानुष्ठानेन आमिक्षायां जायमानायामनुनिष्पाद्यमानत्वात् मधुररसस्य चामिक्षायामेव विशेषेण उपलभ्यमानत्वात् न

अथ को वेद इति चेत् उच्यते । अपौरुषेयं

दध्यानयने प्रयोजकमित्यादिका चतुर्थाध्यायार्थचिन्ता स्वयमूहितव्या । तदेवं सामान्यतः प्रयोजनवदर्थावबोधकत्वेन वेदस्य धर्मे प्रामाण्यं धर्मविधायकत्वप्रदर्शनेन चोपपाद्य इदानीं तस्य विध्यादिरूपविभागेन तत्र प्रामाण्यमुपपादयितुं तत् लक्षणं पृच्छति ।

अथेति । उत्तरं प्रतिजानीत उच्यत इति । तत्र सामान्यलक्षणमाह । अपौरुषेयं वाक्यमिति वेद इति लक्ष्यनिर्देशः । तत्र भारतादौ अतिव्याप्तिवारणाय अपौरुषेयमिति विशेषणम् । प्रात्यादौ तद्दोषवारणाय वाक्यमिति विशेष्यम् । प्रमाणान्तरेण अर्थमुपलभ्य विनिर्मितत्वं पौरुषेयत्वं तद्भिन्नवाक्यत्वमितिफलितम् । न हि वेदं परमेश्वरस्तदर्थं प्रमाणान्तरेण उपलभ्य विनिर्मितत्वं पौरुषेयत्वं तद्भिन्नवाक्यत्वमिति फलितम् । ईश्वरो वेदमपि प्रमाणान्तरेण अर्थमुपलभ्य विरचयति । तस्मात् कथं वेदस्य पौरुषेयत्वाद् भिन्नत्वं न हि वेदं परमेश्वरस्तदर्थं प्रमाणान्तरेण उपलभ्य विरचयति । वेदाध्ययनं गुर्वध्ययनपूर्वकं वेदाध्ययनत्वात् वर्त्तमानवेदाध्ययनवत् इत्यनुमानेन वेदस्य अपौरुषेयत्वसाधनात् । यः कल्पः स कल्पपूर्वक इति न्यायेन संसारस्य अनादित्वात् । परमेश्वरस्य च सर्वज्ञत्वात् परमेश्वरो गतकल्पीयं वेदमस्मिन् कल्पे स्मृत्वा उपदिशतीति एतावन्मात्रेण उपपत्तौ वेदपौरुषेयत्वस्य अनौचित्यात् चेति भावः । वेदं विभजते । स चेत्यादिना । तत्र विधिं लक्षयति । तत्रेत्यादिना तत्र पञ्चविधेषु वेदभागेषु मध्य इत्यर्थः । अज्ञातेति । अज्ञातस्य प्रयोजनवतोऽर्थस्य यदि न अस्य ज्ञापकत्वं विधित्वमित्यर्थः । तदेवाह स चेत्यादिना

वाक्यं वेदः। स च विधिमन्त्रनामधेयनिषेधार्थ-वादभेदात् पञ्चविधः तत्र अज्ञातार्थज्ञापको वेदभागो विधिः। स च तादृशप्रयोजनवदर्थ-विधानेन अर्थवान् यादृशं च अर्थं प्रमाणान्त-रेण अप्राप्तं विधत्ते। यथा अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति विधिर्मानान्तरेणाप्राप्तस्वर्गप्रयो-जनवत् होमं विधत्ते। अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः। यत्र कर्म माना-न्तरेण प्राप्तं तत्र तदुद्देशेन गुणमात्रं विधत्ते। यथा दध्ना जुहोति इत्यत्र होमस्य अग्निहोत्रं जुहुयात् इत्यनेन प्राप्तत्वात् होमोद्देशेन दधि-मात्रविधानं दध्ना होमं भावयेदिति। यत्र तु उभयमप्राप्तं तत्र विशिष्टं विधत्ते यथा सोमेन यजेत इत्यत्र सोमयागयोः अप्राप्तत्वात्

स विधिर्यादृशं प्रमाणान्तरेण अप्राप्तं भवति। तादृशमर्थं विधत्ते तेन च अज्ञातप्रयोजनवदर्थविधानेन अर्थवान् इति योजना तत्र उदाहरणमाह। यथा अग्निहोत्रमिति। गुण-विधिस्तु मानान्तरेण अप्राप्तं गुणमात्रं विधत्ते। प्रधानकर्म-णस्तु मानान्तरेण प्राप्तस्य अनुवाद एवेत्याह यत्र कर्मेत्या-दिना। उभयमिति। शेषशेषिलक्षणमुभयमित्यर्थः। विशिष्ट-मिति। शेषविशिष्टं शेषिणमित्यर्थः। तत्र उदाहरणमाह।

सोमविशिष्टयागविधानम्। सोमपदे मत्वर्थ-
लक्षणया सोमवता यागेन इष्टं भावयेदिति
वाक्यार्थबोधः। न च उभयविधाने वाक्यभेदः

यथा सोमेन यजेतेति। ननु सोमरूपस्यैव यागस्य अत्र विधि-
रस्तु किं विशिष्टविधानेन इत्याशङ्क्य सोमस्य द्रव्यत्वेन याग-
त्वासम्भवात् सोमपदे मत्वर्थलक्षणास्वीकारेण विशिष्टस्यैव
विधेर्युक्तत्वात् नैवमित्याह। सोमपदे इत्यादिना। ननु
शेषशेषिलक्षणस्य उभयपदार्थस्य विधाने वाक्यभेदः स्यादेव।
न च स इष्ट इति वाच्यम्। यत्र वाक्यभेदस्तत्राष्टदोषप्रस-
ङ्गात्। यथा हि व्रीहिभिर्यजेत यवैर्वेत्यत्र तत्र च प्रथमप्रयोगे
व्रीह्यनुष्ठाने यवशास्त्रप्रामाण्यस्य स्वार्थानुष्ठापकत्वरूपस्य परि-
त्यागः। स्वार्थाननुष्ठापकत्वरूपस्याप्रामाण्यस्य च स्वीकारो
भवति। ततो द्वितीयप्रयोगे यवानुष्ठाने तु पूर्वपरित्यक्तस्य
यवशास्त्रप्रामाण्यस्य स्वीकारः स्वीकृतस्य च तदप्रामाण्यस्य
परित्यागश्चेति यवशास्त्रे चत्वारो दोषा भवन्ति। तथा
प्रथमप्रयोगे यवानुष्ठाने व्रीहिशास्त्रसामान्यस्य स्वार्थानु-
ष्ठापकत्वलक्षणस्य परित्यागः स्वार्थाननुष्ठापकत्वस्वरूपस्य च
अप्रामाण्यस्य स्वीकारः। ततो द्वितीयप्रयोगे व्रीह्यनुष्ठाने
तु व्रीहिशास्त्रप्रामाण्यस्य पूर्वं परित्यक्तस्य स्वीकारः स्वीकृतस्य
च तदप्रामाण्यस्य परित्यागश्च इति व्रीहिशास्त्रे चत्वारो
दोषा भवन्तीति अष्टदोषदुष्टो विकल्पो यथा व्रीहियववाक्ये
प्रसक्तस्तथात्रापि स्यात्। न च तद्वत् अत्रापि इष्ट एवेति
वाच्यम्। तत्र व्रीहियवयोः पुरोडाशरूपैककार्य्यकारित्वेन
विकल्पस्य इष्टत्वात् गत्यन्तराभावात् च। प्रकृते तु गुण-

प्रत्येकमुभयस्य अविधानात्। किन्तु विशिष्टस्य एकस्यैव विधानात्। न च ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत इति विधिना प्राप्तयागोद्देशेन सोमरूपगुणविधानमेवास्तु सोमेन यागं भावये-

---

विधिमात्रस्वीकारेणापि उपपत्तौ न उभयविधिः साधुरित्याशङ्क्य परिहरति। न चेत्यादिना। यद्वा ननु यागेन इष्टं भावयेत् सोमेन च यागं भावयेदित्यावृत्त्योभयविधौ आवृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः स्यात्। यदा तु युगपत् तन्त्रेण यागेन इष्टं भावयेत् सोमेन यागं भावयेदित्युभयविधानं तदा तु विरुद्धत्रिकद्वयप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य परिहरति। न चेत्यादिना एकवाक्यस्य प्रत्येकमुभयपदार्थे व्यापारभेदेन उभयविधायकत्वे वाक्यभेदो भवति तथा अत्र अस्वीकारादित्यर्थः। ननु विधेयस्य उभयत्वे तद्विधायकवाक्यस्यापि व्यापारभेदेनैव तद्विधायकत्वं सम्भवति नान्यथेति शङ्कते। किन्त्विति। विशिष्टस्यैकरूपत्वेन विधेयस्य उभयत्वासिद्धेर्न व्यापारभेदेन एतद्विधानं ततश्च न वाक्यभेदप्रसङ्ग इति परिहरति। विशिष्टस्येति। विशिष्टविधौ विशेषेण विधेरार्थिकत्वेन श्रूयमाणविधिना गुणस्य पृथगभिधेयत्वादिति भावः। ननु सोमेन यजेत इत्यस्य गुणविधित्वमेवास्तु सोमयागस्वरूपविधिस्तु ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत इति अयमेव भवतु। ततश्च ज्योतिष्टोमेन इत्यादिना प्राप्ते कर्मणि गुणविधायकत्वेनापि सोमवाक्यस्य उपपत्तौ न मत्वर्थलक्षणा पददोषरूपत्वेनापि अस्वीकर्त्तव्येति आशङ्कते। न च ज्योतिष्टोमेनेत्यादिना। न च वाच्यमित्यत्र हेतुमाह। तस्याधिकारविधित्वेन इति। तर्हि भवतु तस्य

दिति किं मत्वर्थलक्षणयेति वाच्यम्। तस्य अधिकारविधित्वेन उत्पत्तिविधित्वासम्भवात्। ननु उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यस्य इव ज्योतिष्टोमेन इत्यस्य अपि उत्पत्त्यधिकारविधित्वमस्त्विति चेन्न। दृष्टान्ते उत्पत्तिवाक्यान्तरा-

---

अधिकारविधित्वमुत्पत्तिविधित्वमपि कुतो न स्यात् इत्याशङ्क्याह। उत्पत्तिविधित्वासम्भवादिति। कर्मस्वरूपमात्रबोधकस्यैव विधेरुत्पत्तिविधित्वं व्यवह्रियते उत्पत्तिविधिविहितस्य च कर्मणः फलविशेषेण सह सम्बन्धमात्रमधिकारविधिः करोति। यथाऽऽग्नेयोऽष्टाकपालो भवति इत्येतत् उत्पत्तिविधिविहितस्य कर्मणः स्वर्गरूपफलविशेषेण सम्बन्धो दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इत्यनेन विधिना क्रियत इति तस्याधिकारविधित्वमेव न उत्पत्तिविधित्वम्। तद्वदस्यापि अधिकारविधेर्नोत्पत्तिविधित्वं सम्भवतीति भावः। ननु उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यस्य विधिवाक्यस्य यथा उद्भिन्नामककर्मरूपबोधकत्वरूपोत्पत्तिविधित्वेऽपि तस्य कर्मणः पशुरूपफलसम्बन्धबोधकत्वरूपाधिकारविधित्वमपि भवति तद्वदस्यापि उभयविधित्वमविरुद्धमित्याशङ्कते ननु इत्यादिना। दृष्टान्ते तु कर्मस्वरूपबोधकोत्पत्तिवाक्यान्तराभावेन एकस्य वाक्यस्य उभयविधित्वमाश्रितं कर्मणः स्वरूपबोधनमन्तरेण तस्य फलसम्बन्धबोधनानुपपत्त्या तस्यैव वाक्यस्य उभयविधित्वाश्रयणादिति परिहरति। दृष्टान्ते इत्यादिना। ननु ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत इत्यस्य वाक्यस्य उभयविधित्वस्वीकारे

भावेन अन्यथानुपपत्त्या तथात्वाश्रयणात्। किञ्च ज्योतिष्टोमेन उभयविधित्वे अनेनैव यागस्तस्य फलसम्बन्धोऽपि बोधनीय इति सुदृढो वाक्यभेदस्तद्वरं सोमपदे मत्वर्थलक्षणया विशिष्ट-

---

सोमेन यजेत इत्यस्य मत्वर्थलक्षणामन्तरेण एव गुणमात्रविधायकत्वनिर्वाहे को दोषोऽन्यथा मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गादित्याशङ्क्य परिहरति। किञ्च इत्यादिना। उभयविधित्वे इति। सोमयागस्य उत्पत्तिविधित्वे अधिकारविधित्वे चेत्यर्थः। ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत इत्यनेन एव सोमयागस्वरूपं तस्य स्वर्गरूपफलसम्बन्धश्च बोधनीय इत्यर्थः। सुदृढो वाक्यभेद इति। गौरवलक्षणो वाक्यभेदो दृढ़तरो भवेदित्यर्थः। तथाचोक्तम्।

"श्रौतव्यापारनानात्वे शब्दानामदि गौरवम्।
एकोन्त्यवसितानां तु नार्थाक्षेपो विरुध्यते॥" इति।

ननु सोमेन यजेत इति अत्रापि गुणस्य कर्मस्वरूपस्य च विधाने वाक्यभेदस्य सुदृढ़त्वादिति चेत् न। विशिष्टविधौ विशेषणविधेरार्थिकत्वेन श्रूयमाणविधिना गुणस्य पृथगविधेयत्वादिति निरस्तत्वात्। न च तस्य उत्पत्तिविधित्वे वाक्यभेदस्य अभावेऽपि लक्षणदोषस्तु दुर्वार इति वाच्यम्। तस्या वाक्यभेदात् अल्पदोषत्वात्। लक्षणायाः पददोषत्वात् वाक्यभेदस्य तु वाक्यदोषत्वात्। पदवाक्यदोषयोर्मध्ये पददोषस्यैव कल्पनीयत्वाद् गुणे तु अन्याय्यकल्पनेति न्यायात्। तस्मात् ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत इत्यस्य उभयविधित्वे वाक्यभेदप्रसङ्गात् वरं

विधानम्। विधिश्चतुर्विधः उत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिरधिकारविधिः प्रयोगविधिश्चेति। तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिः उत्पत्तिविधिः। यथा अग्निहोत्रं जुहोतीति। अत्र विधौ कर्मणः

सोमपदे मत्वर्थलक्षणां स्वीकृत्य गुणविशिष्टकर्मस्वरूपविधानमेवेत्याशयेन उपसंहरति तद्वरमित्यादिना। विधिं विभजते। विधिश्चतुर्विध इति। तत्र उत्पत्तिविधिं लक्षयति तत्र इत्यादिना तत्र चतुर्णां विधीनां मध्य इत्यर्थः। कर्मस्वरूपमात्रेत्यत्र मात्रपदेन उत्पत्तिविधेः कर्मणः फलादिना सह सम्बन्धबोधकत्वं वारयति। उद्भिदा यजेत पशुकाम इति विधेस्तु श्रौतमधिकारविधित्वमेवोत्पत्तिविधित्वं तु कर्मस्वरूपबोधकविध्यन्तराभावेन आर्थिकमेवेति न दोषः। तत्र उदाहरणमाह यथा अग्निहोत्रं जुहोतीति एतदुपलक्षणम् सोमेन यजेत तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षावाजिभ्यो वाजिनं यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायाञ्च पौर्णमास्यां च अच्युतो भवति इत्यादीनाम्। तथाच तत्र द्वितीयाध्याये कर्मोत्पत्तिविधीनामेव भेदो निरूपितः अत्रापि उत्पत्तिविधिलक्षणप्रदर्शनेनैव तेषां भेदोऽपि ध्वनितः। एवं शब्दान्तरादिभिर्हेतुभिरस्माभिस्तु पूर्वमेव तेषां भेदः संक्षेपेण निरूपित इत्युपरम्यते। ननु च अत्र उत्पत्तिविधौ कर्मणः साध्यत्वेन अन्वयो भवतु अग्निहोत्रं होमं कुर्य्यादिति व्रीहीन् प्रोक्षतीतिवत् अग्निहोत्रं जुहोतीति अत्रापि द्वितीयायाः साध्यत्ववाचकत्वात्। तथाच साध्यस्य साध्यत्वस्वभावादेव साध्यान्तरसाधनत्वासम्भवेन साध्यान्तरान्वयायोगादधिकारविध्यवगतफलसम्बन्धानुपपत्तिः स्यादित्या-

करणत्वेन अन्वयः। अग्निहोत्रहोमेन इष्टं भावये-
दिति। ननु यागस्य द्वे रूपे द्रव्यं देवता च।

अश्चाह अत्र विधौ इत्यादिना अग्निहोत्रहोमेनेष्टं भावये-
दिति करणत्वेन अन्वये तु किं तदिष्टमिति वीक्षायामग्निहोत्रं
जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यधिकारविध्यवगतफलसम्बन्धोपपत्तेः।
स्वसाधननिष्पादितस्य सिद्धस्वभावस्यैव करणत्वेन अन्वयात् च न
कोऽपि दोष इति भावः। ननु उत्पत्तिविधौ इष्टबोधकपदस्य
अभावात् अग्निहोत्रहोमेन इष्टं भावयेदिति कथं वाक्यार्थः
स्यादिति चेत् न। विधेरेव इष्टाक्षेपकत्वात् अन्यथा तस्या-
पुरुषाऽर्थभूते कर्मणि पुरुषप्रवर्त्तकत्वानुपपत्तिः स्यात्। ननु
गुरुमते विधिः स्वसिद्ध्यर्थमेव नित्यादिषु कर्मसु पुरुषं प्रवर्त्त-
यति तथाच काम्यकर्मोत्पत्तिविधीनामिष्टान्तराक्षेपकत्वेऽपि
न नित्यादिकर्मोत्पत्तिविधीनामिष्टान्तराक्षेपकत्वं सम्भवति
न च लिङादिशब्दव्यापारस्य विधेर्नित्यत्वेन कथं तस्य
स्वसिद्ध्याक्षेपकत्वमिति वाच्यम्। गुरुमतापरिज्ञानात्।
तथाहि विधिशब्दस्तावत् लिङादिशब्दवचनस्तदर्थवचनश्च
भवति तत्र भट्टमते तदर्थस्तु शब्दव्यापारविशेषो भावना एव
गुरुमते तु नियोगाख्यमपूर्वमेव लिङादिशब्दार्थभूतो विधिः।
तस्य च साध्यस्वभावत्वेन स्वसिद्ध्याक्षेपकत्वमुपपद्यते तथा च
लोके लिङः कार्य्यव्युत्पत्त्यनुरोधेन अग्निहोत्रं जुहुयादित्यादौ
अपि लिङा नियोग एव प्रतीयते नियोगश्चाधिकारिविषयादि-
सापेक्ष एव तत्र कस्य नियोग इति अधिकार्य्याकाङ्क्षायां
जीवनादिमत इति जीवनादिविशिष्टोऽधिकारित्वेन सम्बध्यते
कुत्र नियोग इति विषयाकाङ्क्षायां तु होमादौ इति होमादि-

तथाच रूपाश्रवणे अग्निहोत्रं जुहोतीति कथमुत्पत्तिविधिः। अग्निहोत्रशब्दस्य तु तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वादिति चेन्न। रूपा-

---

विषयत्वेन सम्बध्यते होमादिविषयश्च नियोगः कृतिसाध्यतया एव प्रतीयते तस्य च साक्षात् कृतिसाध्यत्वासम्भवेन स्वस्य कृतिसाध्यत्वनिर्वाहार्थं विषयतया सम्बद्धस्य होमादेः करणत्वमपि आक्षिपति। तदुक्तं शालिकायाम्—

"कृति तत्साध्यमध्यस्थो यागादिर्विषयो मतः।
कार्य्ये सङ्घटिताकारि करणत्वेन सम्मतः॥" इति।

तस्मात् काम्यकर्मोत्पत्तिविधेर्विश्वजिता यजेत इत्यादिविधेश्च स्वप्रवर्त्तकत्वान्यथानुपपत्त्या सामान्यतः प्रयोजनविशेषाक्षेपकत्वेऽपि नित्यकर्मोत्पत्तिविधेः स्वसिद्धेरेव प्रयोजनत्वात् न प्रयोजनान्तराक्षेपकत्वमिति चेन्न। नियोगाख्यविधेः स्वरूपेण अप्रयोजनत्वेन स्वसिद्धये पुरुषप्रवर्त्तकत्वानुपपत्तेः। अन्यथा विश्वजिता यजेत इत्यादौ अपि विधेः स्वसिद्धार्थमेव पुरुषप्रवर्त्तकत्वापत्तेः। तच्च अनिष्टम्। स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशेषात् इति न्यायविरोधात् तस्मात् नित्यादिषु अपि कर्मसु स्वर्गो धर्मेण पापमपनुदतीत्यादिशास्त्रानुरोधेन पापक्षयादिकं वा प्रयोजनं स्वीकर्त्तव्यमित्यलमतिप्रसङ्गेन। प्रकृतमनुसरामः। तस्मात् साधूक्तमुत्पत्तिविधौ कर्मणः करणत्वेन अन्वय इति। ननु अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्य न उत्पत्तिविधित्वं द्रव्यदेवतात्मकस्य कर्मरूपस्य अश्रवणादित्याशङ्कते ननु इति। ननु अग्नये होत्रमत्रेत्यग्निहोत्रशब्देन अग्निदेवतात्मकस्य कर्मरूपस्य श्रवणात् कथं रूपाश्रवणमित्याशङ्क्याह अग्निहोत्रशब्द-

श्रवणेऽपि अस्य उत्पत्तिविधित्वात्। अन्यथा रूपश्रवणात् दध्ना जुहोति इत्ययमेव उत्पत्तिविधिः स्यात्। तथाच अग्निहोत्रं जुहोतीति

स्येति। अग्निहोत्रशब्दस्य तत् प्रख्यं च अन्यं शास्त्रमिति तत् प्रख्यन्यायेन नामधेयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् न कस्यापि कर्मरूपस्य श्रवणमत्रेत्यर्थः। यद्यपि अत्र कर्मणो रूपं न श्रूयते तथापि विध्यन्यथानुपपत्त्या तत् कल्प्यते तच्च सामान्यतः कल्प्यमानं द्रव्यदेवतात्मकं कर्मणो रूपं विशेषाकाङ्क्षया गुणविधिमन्त्रवर्णाभ्यां विशेषेण च अवगम्यमानमत्र सम्भवति ततश्च अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र द्रव्यदेवतात्मकस्य कर्मरूपस्य श्रवणाभावेऽपि अस्य होमरूपकर्मस्वरूपमात्रबोधकत्वरूपमुत्पत्तिविधित्वं सम्भवति इत्याशयेन परिहरति नेति। तत्र निरुक्ताशयं हेतुमाह रूपाश्रवण इति विपक्षे बाधकमाह अन्यथेति। अग्निहोत्रं जुहोति इत्यस्य रूपाश्रवणमात्रेण उत्पत्तिविधित्वानङ्गीकारे दध्ना जुहोति इत्यस्य एव उत्पत्तिविधित्वं स्यादत्र कर्मस्वरूपस्य श्रवणादित्यर्थः दध्ना जुहोति इत्यस्य अग्निहोत्रकर्मोत्पत्तिविधित्वे वाक्यान्तरस्यानर्थकत्वमनिष्टमापादयति तथा चेति। न च अग्निरूपगुणविधित्वेन अपि अस्य उपपत्तिरिति वाच्यम्। अग्निर्ज्योतिरित्यादिमन्त्रवर्णेन अग्निरूपगुणस्य प्राप्तत्वात्। कर्मनामधेयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च तस्मादनर्थकमिति साधूक्तम्। किञ्च दध्ना जुहोति इत्यस्य उत्पत्तिविधित्वे पयसा जुहोति इत्यस्य अपि वैयर्थ्यं कर्मान्तरविधायकत्वं वा स्यात् होमस्य उत्पत्तिशिष्टदध्यवरुद्धत्वेन तत्र पयोरूपगुणविधित्वासम्भवात्। तथाच

वाक्यमनर्थकं स्यात्। अङ्गप्रधानसम्बन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिः। यथा दध्ना जुहोतीति स हि तृतीयया प्रतिपन्नाङ्गभावस्य दध्नो होम-

---

अनेकादृष्टकल्पनापत्तिः। अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्य होमोत्पत्तिविधित्वे तु दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीत्यादिवाक्यस्य सर्वस्यापि तत्र स्थले कपोतन्यायेन युगपत् दध्यादिगुणविधायकत्वेनापि उपपत्त्या न अनेकादृष्टकल्पनाप्रसङ्ग इति अग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्यैवोत्पत्तिविधित्वं न्याय्यमित्यलमतिविस्तरेण। तृतीयाध्यायस्यार्थभूतं शेषशेषिभावं निरूपयितुमिदानीं विनियोगविधिं लक्षयति अङ्गप्रधानेति। अङ्गानां द्रव्यदेवतादिलक्षणानां प्रधानैर्वाक्यान्तरविहितैः सह सम्बन्धस्य शेषत्वलक्षणस्य बोधको विधिरित्यर्थः। तत्र उदाहरणमाह यथा दध्नेति। दध्ना जुहोतीति। पयसा जुहोतीत्यादेरुपलक्षणार्थम्। स हि विधिस्तृतीयया प्रतिपन्नाङ्गभावस्य दध्यादेरग्निहोत्रं जुहोतीति विहितहोमसम्बन्धं विधत्ते इत्याह। सहि इत्यादिना। ननु दध्ना होमं भावयेत् होमेन इष्टं भावयेदिति साध्यत्वेन करणत्वेन च होमस्य अन्वयः स्यात्। तथाच विरुद्धत्रिकद्वयप्रसङ्गः। तथाहि दध्ना जुहोतीत्यत्र सकृत् उच्चरितस्य जुहोतीत्याख्यातस्य दधिरूपगुणे कश्चिद्दिष्टे च तन्त्रेण सम्बन्धाङ्गीकारे सति उपादेयत्वं विधेयत्वं गुणत्वं च इत्येकं त्रिकमुद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं प्राधान्यं चेति अपरं त्रिकं होमे सम्पद्यते कथं शृणु फलमुद्दिश्य होम उपादीयते फलमनूद्य होमो विधीयते फलं प्रधानं होम उपसर्जनम्। एवं होममुद्दिश्य दध्युपादीयते होममनूद्य दधि विधीयते होमः

सम्बन्धं विधत्ते दध्ना होमं भावयेदिति। गुण-

प्रधानं दध्युपसर्जनम्। ततश्च होमे फलापेक्षया उपादेयत्वं गुणत्वं दधिरूपगुणापेक्षया च उद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं प्राधान्यं च सम्पद्यते। न च अत्र न तन्त्रेण सम्बन्धः। किन्तु पृथग्होमावृत्त्या सम्बन्धो भवतीति वाच्यम्। वाक्यभेदप्रसङ्गात् दध्ना होमं भावयेत् होमेन च इष्टं भावयेदिति वाक्यद्वयप्राप्तेः। तस्मात् न दधिशब्दो गुणपर इति चेन्न भ्रान्तिमत्त्वात्। तथाहि यत्र हि साध्यत्वेन करणत्वेन च एकस्य युगपत् तन्त्रेण सम्बन्ध आशङ्क्यते तत्रैव विरुद्धत्रिकद्वयस्य प्रसक्तिर्भवति यथा वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत इत्यत्र तत्र च वाजशब्दस्य पेयसुराद्रव्यवाचित्वेन गुणविध्याशङ्कायां मत्वर्थलक्षणाप्रसङ्गाद्येपि तन्त्रेण युगपत् स्वाराज्यफलवाजपेयगुणसम्बन्धो यागस्य पूर्वपक्षितः। तत्र विरुद्धत्रिकद्वयप्रसङ्गापादनेन यथोक्तद्रव्यनिमित्ते वाजपेयशब्दस्य नामधेयत्वं राद्धान्तितम्। विरुद्धत्रिकद्वयप्रसङ्गश्च फलमुद्दिश्य याग उपादीयते फलमनूद्य यागो विधीयते फलं प्रधानं याग उपसर्जनम् एवं यागमुद्दिश्य वाजपेय उपादीयते यागमनूद्य वाजपेयो विधीयते। यागः प्रधानं वाजपेय उपसर्जनं फलस्य उद्देश्यत्वं च मानसापेक्षो विषयत्वाकारः। यागस्योपादेयत्वं तु अनुष्ठीयमानत्वाकारः। तौ च उभौ मनःशरीरोपाधिकौ धर्मौ भवतः। अनुवाद्यत्वविधेयत्वे तु शब्दोपाधिकौ धर्मौ स्तः। अनुवादत्वं नाम मानान्तरज्ञातस्यानुकथ्यमानत्वं विधेयत्वं च अज्ञातस्यानुष्ठेयत्वेन प्रतिपाद्यमानत्वम्। फलस्य प्राधान्यं नाम साध्यत्वेन यागस्य उपसर्जनत्वं च साधनत्वेन बोध्यम्। तथा यागस्य उद्देश्यत्वं नाम मानान्तरसिद्धस्य विधेयान्वयितया निर्देश्यत्व-

विधौ च धात्वर्थस्य साध्यत्वेन अन्वयः क्वचिदा-श्रयत्वेनापि। यथा दध्ना इन्द्रियकामस्य जुहुया-दित्यत्र दधिकरणत्वेन इन्द्रियं भावयेत्। तत्र

मन्यत् यथोक्तम्। न च एवं होमे विरुद्धत्रिकद्वयप्रसङ्गः तस्य साध्यत्वेन साधनत्वेन च अत्र विधौ युगपत् तन्त्रेण अन्वयानङ्गीकारात्। किन्तु साध्यत्वेन एव तथाच होमस्य उद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं प्रधानत्वमिव न तु उपादेयत्वादिकं तस्मात् न विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिरित्याशयेन आह गुणविधौ चेति। धात्व-र्थस्य साध्यत्वेनैवान्वय इति धात्वर्थस्य यागदानहोमादेः साध्य-त्वेनैव इत्यनेन साधनत्वेनान्वयं वारयति साधनत्वेनान्वयस्तु धात्वर्थस्य उत्पत्तिविधौ अधिकारविधौ च भवति न तु गुण-विधौ इत्यर्थः। ननु गुणविधौ धात्वर्थस्य साध्यत्वेनैवान्वये दध्ना इन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र दध्ना होमं भावयेत् इन्द्रिय-कामस्येति वाक्यार्थः स्यात् तथाच इन्द्रियस्य साध्यत्वेनानन्वये तस्याफलत्वप्रसङ्गः। न च अत्र गुणविधिः गुणपदस्यानर्थकत्व-प्रसङ्गः होमस्य उभयरूपेणान्वये तु पूर्वोक्तदोषापत्तिश्चेत्या-शङ्क्याह। क्वचिदित्यादिना। यद्वा। गुणविधौ धात्वर्थसाध्य-त्वेनैव अन्वयो नान्यथा यत्र तु तृतीययोपात्ते दध्यादिगुणकर-णत्वं तस्य प्रत्ययार्थत्वेन दध्यादिगुणादपि प्रधानत्वात् फल-भावनायां करणत्वेन विधीयते तत्र तु धात्वर्थस्य आश्रयत्वे-नैव अन्वय इत्याह क्वचिदित्यादिना। क्वचिदिति यत्र दध्यादि-गुणकरणत्वस्य फलभावनायां करणत्वेन विधानं तत्र इत्यर्थो न तु गुणविधौ इत्यर्थः। तत्रेति तृतीययोपात्तं दधिकरणत्वं चेत्यर्थः। होमाश्रयदधिकरणत्वेन इन्द्रियं भावयेदिति

किं निष्ठमित्याकाङ्क्षायां सन्निधिप्राप्तहोम आश्रयत्वेन अन्वेति। एतस्य विधेः सहकारिभूतानि षट्प्रमाणानि। श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थान-

---

वाक्यार्थः। तथाच करणस्य कर्तृव्यापारव्याप्यत्वनियमात् केवलदध्नः कर्तृव्यापारानाविष्टस्य करणत्वानुपपत्तेः होमस्य च वाक्यान्तरप्राप्तत्वात् तयोः विध्यनुपपत्तेः। होमस्य गुणसम्बन्धविधाने फलपदस्यानर्थकत्वप्रसङ्गात् तस्याफलसम्बन्धविधौ च गुणपदस्यानर्थक्यापातात् फलगुणोभयसम्बन्धविधौ च प्राप्ते कर्मणि अनेकपदार्थविधाने च वाक्यभेदप्रसङ्गात्। प्राप्ते कर्मणि अनेकपदार्थविधानस्य च वाक्यभेदापादकस्य—

"प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः।
अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोऽप्येकयत्नतः॥" इति।

वचनविरोधेन स्वीकर्त्तुमशक्यत्वात् तृतीयया उपात्तस्य दधिकरणत्वस्य होमनिरूपितत्वेन फलभावनायां करणत्वमत्र विधीयत इति भावः। प्राप्ते कर्मणि इत्यत्र कर्मणो द्रव्याद्युपलक्षणत्ववद्गुणस्यापि प्रधानोपलक्षणत्वमेकोद्देशेन अनेकविधौ एव वाक्यभेदात्। अतएव ग्रहैकत्वाधिकरणे ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यत्र ग्रहोद्देशेन एकत्वसम्मार्जनविधौ वाक्यभेदात् ग्रहैकत्वमविवक्षितमित्युक्तम्। तेन दध्ना इन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र इन्द्रियसम्बन्धस्य प्रधानसम्बन्धत्वेऽपि न क्षतिः। ननु कर्मणो द्रव्योपलक्षणत्वं भवतु ग्रहस्य द्रव्यत्वात् गुणस्य प्रधानोपलक्षणत्वं कुत्र चरितार्थमिति चेत् न। रेवत्यधिकरणे चरितार्थत्वात्। तत्र हि एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोम साम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेतेति। तत्र

समाख्यारूपाणि । एतत् सहकृतेन अनेन विधिना अङ्गत्वं परोद्देशप्रवृत्तकृतिसाध्यत्वरूपं

च पशुकामस्य रैवतीः न समादध इत्यादि रैवतीषु ऋक्षु वारवन्तीयं साम गातव्यं तथाच अत्र रैवतीनामृचां वारवन्तीय-नामकेन साम्ना यः सम्बन्धः सोऽयं पशुफलाय अग्निष्टुतिगुणो विधीयते एतस्यैव इत्यत्र प्रकृतपरामर्शकेन एतच्छब्देन अन्य-व्यावर्त्तकेन च एवकारेणाग्निष्टुतः समर्प्यमाणत्वात् इति चेन्न । रैवत्यृगाधारकवारवन्तीयसाम्नोऽग्निष्टुत्कर्मसाधनत्वं पशुफलसाधनत्वं चेति उभयस्य विधाने वाक्यभेदप्रसङ्गात् । ततश्च पशुफलकं रैवत्यृगाधारकवारवन्तीयगुणविशिष्टं कर्मा-न्तरमत्र विधीयते न प्रकृते गुणः । एतच्छब्दस्य तु बुद्धिस्थ-परामर्शकत्वेन अपि उपपत्तेः । एवकारस्य च अयोगव्यव-च्छेदकत्वमन्ययोगव्यवच्छेदकत्वं वा उपपद्यत इत्युक्तम् । तस्मात् प्राप्ते होमे गुणफलसम्बन्धोभयविधौ वाक्यभेदो दुष्परिहर इत्यलम् । एतस्य विधेरिति लक्षितस्य विनियोगविधे-रित्यर्थः । एतत् सहकृतेन इति । एतत् प्रमाणषट्कसह-कृतेन इत्यर्थः । विनियोगविधिसहकारित्वं च तेषां विनि-योगविधिकृतविनियोगे प्रमाणत्वात् भवतीति बोध्यम् । अनेन विधिना अङ्गत्वं ज्ञाप्यते इत्यन्वयः । अङ्गत्वं लक्षयति परोद्देशेन इत्यादिना यद्वा ननु न शेषत्वापरनामकस्य अङ्ग-त्वस्य विनियोगविधिबोध्यत्वं सम्भवति तस्यानिरूपणात् । तदनिरूपणं च लक्षणप्रमाणाभावात् न तावदविनाभूतत्वं तत्त्वम् आग्नेयादीनां षण्णामविनाभूतत्वेन परस्परं शेषत्वा-पत्तेः । नापि प्रयोज्यत्वं शेषत्वं पुरोडाशकपालेन तुषानुप-

पारार्थ्यापरपर्य्यायं ज्ञाप्यते। तत्र निरपेक्षो

वतीत्यत्र तुषोपवापनं प्रति शेषत्वेन श्रुतस्यापि पुरोडाशकपालस्योपायाप्रयोज्यत्वात्। न च विध्यन्तविहितत्वं शेषत्वमिति वाच्यम्। इषेत्वेति छिनत्तीत्यत्र पलाशशाखाच्छेदनस्य सत्यपि शेषत्वे विध्यादिविहितत्वेन अव्याप्तिप्रसङ्गात्। न अपि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं लोके तत्त्वेऽपि वेदे तस्य शब्दैकगम्यत्वोपगमात् न अपि शब्दः केनापि शब्देन शेषशेषिभावस्याप्रतीयमानत्वात्। लोके क्रियाकारकान्वयस्य एव व्युत्पत्तिप्रयोजकत्वदर्शनेन तत्र कस्यापि शब्दस्य व्युत्पत्त्यग्रहात् तत्र च न हेतुरपि उपलभ्यते इति चेत् अत्र उच्यते न तावदस्य लक्षणासम्भवः। पारार्थ्यस्य एव निर्दुष्टशेषत्वलक्षणत्वात्। न अपि तत्र प्रमाणाभावः शब्दगम्यत्वात्। न च तत्र व्युत्पत्त्यभावात् कथं शब्दगम्यत्वमिति वाच्यम्। शेषशेषिभावस्य अन्वयेऽन्तर्भावात् तत्र व्युत्पत्त्युपपत्तेः। न हि गुणप्रधानभावमन्तरेण अन्वयः सम्भवति द्वयोः प्रधानयोर्गुणयोः वा परस्पराकाङ्क्षारहितत्वेन अन्वययोग्यत्वाभावात्। ततो यथा क्रियाकरकतदन्वयाः शब्दगम्याः तथा तदन्वयान्तर्गतः शेषशेषिभावोऽपि शब्दगम्य एव नापि तत्र हेतोरभावे विवादास्पदः प्रयाजानुयाजप्रोक्षणादिः शेषो भवितुमर्हति पारार्थ्यात् स्रुव्यादिवदिति हेतुसत्त्वात्। न च पारार्थ्यस्य एव लक्षणत्वे हेतुत्वे च साङ्कर्य्यप्रसङ्ग इति वाच्यम्। सेनानां महारथिवत् आकारभेदेन तद्भेदोपपत्तेः। दृष्टान्ते गृहीतव्याप्तिं हि सहायीकृत्य बोधकत्वाकारो हेतुरितरव्यावृत्त्या बोधकत्वाकारस्य लक्षणमिति तद्भेद इत्यभिप्रेत्य अङ्गत्वं लक्षयति परोद्देशेनेति। परं स्वर्गादिरूपमुत्कृष्टं साध्यं

एवः श्रुतिः। सा च त्रिविधा। विधात्री अभिधात्री विनियोक्त्री च। तत्राद्या लिङा-द्यात्मिका। द्वितीया व्रीह्यादिश्रुतिः। यस्य

फलं तदुद्देशेन सङ्कल्पनया मनसि सिद्धवत्करणेन तत् साधन-यागादिषु प्रवृत्तस्य पुरुषस्य कृतिसाध्यत्वरूपकृतिव्याप्यत्वरूप-मित्यर्थः तथाच स्वर्गफलोद्देशेन दर्शादिषु प्रवृत्तपुरुषकृति-व्याप्यत्वं प्रयाजानुयाजावघातप्रोक्षणादीनां सुप्रसिद्धमिति तेषां शेषत्वम्। यद्वा परशब्दो दर्शादिपरः तथाच तदुद्देशेन प्रवृत्तपुरुषकृतिव्याप्यत्वं प्रयाजादीनां भवतीति तेषां तत्त्वं दर्शादेस्तु प्रयाजाद्युद्देशेन प्रवृत्तपुरुषकृतिव्याप्यत्वाभावात् न तत्रातिव्याप्तिः। केवलप्रयाजाद्युद्देशेन कस्यचित् अपि पुरु-षस्य प्रवृत्त्यभावात् इति ध्येयम्। ननु कर्माणि अपि जैमिनिः फलार्थत्वात् तत् फलं च पुरुषार्थत्वात् पुरुषश्च कर्मार्थत्वादित्यत्र जैमिनिसूत्रत्रये कर्मफलपुरुषाणामपि शेषत्वमुक्तं तत्र च कर्मणां फलोद्देशेन प्रवृत्तकृतिसाध्यत्वेऽपि फलपुरुषयोस्तु पुरुषकर्मोद्देशेन प्रवृत्तपुरुषकृत्यसाध्यत्वात् कथं शेषत्वमिति चेत् अत्र वक्तव्यम्। स्वर्गस्य साक्षात् कृतिसाध्यत्वाभावेऽपि यदा पुरुषः स्वस्वर्गोद्देशेन दर्शादिषु प्रयतते तदैव कालान्तरे-ऽपूर्वद्वारेण स्वर्गो जायते नान्यथेति भवति पुरुषकृतिव्याप्यत्वं तस्य तथा स्वर्गफलोद्देशेन दर्शाद्युद्देशेन वा प्रवृत्तः पुरुषोप-देवतदनुष्ठानानुकूलं स्वं प्रयत्नेन सम्पादयति तदैव कर्म निष्प-द्यते नान्यथेति तस्यापि भवति पुरुषकृतिव्याप्यत्वमिति सर्व-मनवद्यम्। तत्र श्रुतिं लक्षयति तत्र निरपेक्षो एव इति। तत्र षण्णां श्रुत्यादिप्रमाणानां मध्ये इत्यर्थः। स्वकरणीये शेषत्व-

च शब्दस्य श्रवणादेव सम्बन्धः प्रतीयते सा विनियोक्त्री।

सा च त्रिविधा। विभक्तिरूपा एकाभिधानरूपा एकपदरूपा चेति। तत्र विभक्तिश्रुत्या अङ्गत्वम्। यथा व्रीहिभिर्यजेत इति तृतीयाश्रुत्या व्रीहीणां यागाङ्गत्वम्। तदपि पुरोडाशप्रकृतितया। यथा पशोर्हृदयादिरूप-

---

बोधे प्रमाणान्तरानिरपेक्षः शब्दः। श्रुतिरित्यर्थः। एव इत्युक्ते वाक्यादौ अतिप्रसङ्गस्तद्वारणाय निरपेक्ष इत्युक्तम्। तां च श्रुतिं विभजते सा च त्रिविधेति विधात्री विधानकर्त्री अभिधात्री अभिधानकर्त्री विनियोक्त्री विनियोगकर्त्री तत्राद्यामुदाहरति तत्राद्या लिङाद्यात्मिकेति तत्र तिसृणां श्रुतीनां मध्य इत्यर्थः आदिना लेड़ादिग्रहः। अभिधात्रीमुदाहरति द्वितीयां व्रीह्यादीति तृतीयां विनियोक्त्रीं लक्षयति यस्य चेत्यादिना सम्बन्ध इति। विनियोज्यविनियोजकभावः सम्बन्ध इत्यर्थः। शेषशेषिणोः सम्बन्ध इति वा शेषः। विनियोक्त्रीमपि श्रुतिं विभजते।

सा च त्रिविधेति। तत्र विभक्तिरूपां विनियोक्त्रीमुदाहरति। तत्रेति। यद्वा ननु विनियोक्त्र्याः श्रुतेर्लक्षणविभागौ अनुपपन्नौ तस्या अङ्गत्वाबोधकत्वादित्याशङ्क्य तत्र विभक्तिश्रुतेरङ्गत्वबोधकत्वं दर्शयति। तत्रेति। तिसृणां विनियोक्त्रीणां मध्य इत्यर्थः। विभक्तिश्रुत्याङ्गत्वं बोध्यत एव। तथा उपलब्धेरिति शेषः। कुत्र उपलब्ध इति वीक्षायां तत्र उदा-

हविःप्रकृतितया यागाङ्गत्वम्। अरुणया एक-हायन्या गवा सोमं क्रीणाति इत्यस्मिन् वाक्ये अरुणस्यापि तृतीयाश्रुत्या क्रियाङ्ग-त्वम्। तदपि गोरूपद्रव्यपरिच्छेदद्वारा न तु

हरणमाह। यथा ब्रीहिभिरिति तदपि इति ब्रीहीणां यागाङ्गत्वमपीत्यर्थः। ब्रीहीणां पुरोडाशप्रकृतितया यागाङ्गत्वे दृष्टान्तमाह यथा पशोरिति। अथ हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ वचस इत्यादि शास्त्रात् पशोर्हृदयादिरूपहविरुपादानतया एव यागाङ्गत्वं न साक्षात् तद्वदत्रापि इत्यर्थः। क्वचित् तु साक्षात् पशोरेव यागाङ्गत्वं यथा पत्नीवन्तयागे। तत्र हि पशोराग्नेयस्य जीवत एव उत्सर्गः क्रियते पर्य्यग्निकृतं पत्नी-वन्तमुत्सृजन्तीति वाक्यात्। तथाच यत्र पशोर्विशसनं हृदयाद्यवदानं च भवति तत्र हृदयादिप्रकृतिरेव पशुरिति सिद्धम्। तृतीयाविभक्तिरूपाया विनियोक्त्र्या उदाहरणान्तर-माह। अरुणस्यापि इत्यादिना। अरुणया पिङ्गाक्ष्या एकहायन्या सोमं क्रीणातीति ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतस्य अरुणिमगुणस्य इत्यर्थः। क्वचित् पुस्तके मूलग्रन्थ एव इदं वाक्यमुदाहृतम्। अत्र अरुणाशब्दोऽरुणिमानं गुणमाचष्टे तस्य गुणविषयतया प्रयुक्तस्यापि न अगृहीतविशेषणाविशिष्ट-बुद्धिरिति न्यायेन गुणबोधकत्वात् अन्वयव्यतिरेकसिद्धगुण-मात्रव्युत्पत्तिकत्वात् च पिङ्गाक्षीशब्दस्तु पिङ्गलवर्णविशिष्टाक्षि-मद्द्रव्यवाचको भवति एकहायनीशब्दश्च एकसंवत्सरविशिष्ट-गोद्रव्यवाचकः। तौ च शब्दौ यद्यपि एकगोवाचकौ भवत-स्तथापि विशेषणभूतधर्मभेदात् शब्दद्वयमुपपद्यते तत्र युगपत्

साक्षात् अमूर्त्तत्वात्। व्रीहीन् प्रोक्षतीति प्रोक्षणस्य व्रीह्यङ्गत्वं द्वितीयाश्रुत्या तच्च प्रोक्षणं न व्रीहिस्वरूपार्थम्। तस्य तेन विनाप्युपपत्तेः। किन्तु अपूर्वसाधनत्वप्रयुक्तम्। व्रीहीनप्रोक्ष्य यागानुष्ठानेऽपूर्वानुपपत्तेः। एवं सर्वेषु अङ्गेषु

प्रवृत्तं सद्धर्मद्वयविशिष्टं गोद्रव्यं क्रयसाधनत्वेन विधत्ते। अरुणशब्दस्त्वरुणिमगुणस्य कारकाणां क्रियान्वयनियमेन सोमक्रयणान्वयेऽपि साक्षात् तत्साधनत्वेन अमूर्त्तमरुणिमानं गुणं न विदधाति अमूर्त्तस्य साक्षात् तत्साधनत्वासम्भवात्। किन्तु सोमक्रयणसाधनीभूतगोद्रव्यपरिच्छेदकत्वेन तत्साधनं तथाच परस्परमनन्वितानामेव आरुण्यपिङ्गाक्षीत्वादीनां कारकाणां क्रियान्वयनिय[illegible] करणविभक्तिभिः सोमक्रयणेऽङ्गत्वेन अन्वये सति आरुण्[illegible] गुणत्वेन अमूर्त्तस्य स्वतःसोमक्रयणसाधनत्वायोगात् तत्साधनगोद्रव्यपरिच्छेदकत्वेन पश्चात् परस्परं पार्ष्णिकान्वयो भवति एकहायनी गौः। सा पिङ्गाक्ष्यरुणा च इत्याशयवानाह तदपि इति। क्रयाङ्गत्वमपि इत्यर्थः। द्वितीयारूपां विनियोक्त्रीं श्रुतिमुदाहरति व्रीहिन् प्रोक्षतीति तच्च इति प्रोक्षणस्य व्रीह्यङ्गत्वं चेत्यर्थः। तच्च इत्यस्य अपूर्वसाधनत्वप्रयुक्तमित्यनेन अन्वयः। प्रोक्षणं व्रीहिस्वरूपार्थमेव स्यादिति कुतस्तस्यापूर्वप्रयुक्तं व्रीह्यङ्गत्वमित्यत आह। प्रोक्षणं नेति। प्रोक्षणस्य व्रीहिस्वरूपार्थत्वाभावे हेतुमाह तस्येत्यादिना। तस्य व्रीहिस्वरूपस्य तेन विना प्रोक्षणेन विनेत्यर्थः। ननु यागानुष्ठानेनैव अपूर्वसिद्धौ किं प्रोक्षणेन व्रीहिस्वरूपानुपयोगिना इत्यत आह व्रीहीनप्रोक्ष्येति। अनुपनीतानुष्ठितवेदाध्ययनस्य

तु अपूर्वप्रयुक्तमङ्गत्वं बोध्यम् । एवमिमामगृभ्णन् रशनामृतस्येति अश्वाभिधानीमादत्ते इत्यत्र द्वितीयाश्रुत्या मन्त्रस्य अश्वाभिधान्यङ्गत्वम् । यद्वा आहवनीये जुहोति इति आहवनीयस्य होमाङ्गत्वं सप्तमीश्रुत्या । एवमन्योऽपि विभक्ति-

---

अपूर्वाजनकत्ववत् व्रीहीणां प्रोक्षणं न कृत्वा तैः अनुष्ठितस्य यागस्य अपूर्वजनकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । प्रोक्षणे सिद्धमपूर्वसंयुक्तं व्रीह्यङ्गत्वमन्यत्र अतिदिशति एवमित्यादिना एवं दर्शपूर्णमास-प्रकरणसहकृतया द्वितीयाश्रुत्या प्रोक्षणस्य तण्डुलनिष्पत्ति-प्रणालिकया व्रीहीणामपूर्वसाधनत्वप्रयुक्ताङ्गत्ववत् सर्वेषाम् अङ्गानामवघातादीनां तत्तत्प्रमाणवशात् अपूर्वसाधनत्वप्रयुक्त-मेवाङ्गत्वमित्यर्थः । द्वितीयारूपाया विनियोक्त्र्याः श्रुतेः उदा-हरणान्तरमाह । एवमित्यादिना । एवं द्वितीयाश्रुत्या प्रोक्षणस्य व्रीह्यङ्गत्ववदित्यर्थः । ऋतस्येति सत्यफलस्येत्यर्थः । तथा च सत्यफलसम्बन्धिनीं रशनामिमां गृहीतवन्त इति मन्त्रार्थः । अश्वाभिधान्यङ्गत्वमिति अश्वाभिधान्या अश्व-रशनाया अङ्गत्वमित्यर्थः । केचित् तु वाक्यीयमिमं विनि-योगमाहुः । अन्ये तु वाक्यात् लिङ्गस्य बलीयस्त्वेन यावत् वाक्यादश्वाभिधान्यङ्गत्वं भवति तावत् रशनामात्राङ्गत्वमेव स्यादिति तत्र दूषणमाहुः । वाक्यविनियोगवादिनस्तु मन्त्रस्य न रशनामात्रप्रकाशकत्वं किन्तु ऋतस्य सत्यफलसाधनभूतस्य अश्वस्य इमां रशनां गृहीतवन्त इति अश्वरशनाप्रकाशकत्व-मेवेति लिङ्गसहकृतादश्वाभिधानीमादत्त इति वाक्यात् मन्त्रस्य अश्वरशनादाने विनियोग इति स्वाशयमाहुः । रशनाविशेषस्य

श्रुत्या विनियोगो ज्ञेयः। पशुना यजेत इत्यत्र एकत्वपुंस्त्वयोः समानाभिधानश्रुत्याकारकाङ्गत्वम्। यजेत इत्याख्याताभिहितसंख्याया आर्थीभावनाङ्गत्वं समानाभिधानश्रुतेः एक-

---

न लिङ्गमिति तु मूलग्रन्थतात्पर्य्यम्। सप्तमीविभक्तिरूपां विनियोक्त्रीं श्रुतिमुदाहरति यदाहवनीय इति। एवमन्योऽपि इति दध्ना जुहोति पयसा जुहोति इत्यादौ होमानुवादेन दध्यादेस्तदङ्गत्वेन तृतीयाविभक्तिश्रुत्या विनियोग इत्यर्थः। एकाभिधानरूपामेकपदरूपां च विनियोक्त्रीं श्रुतिमुदाहरति। पशुना यजेतेति पशुना इत्यत्रैकपदश्रुत्या हि एकत्वपुंस्त्वयोः पशुद्रव्याङ्गत्वमेकाभिधानश्रुत्या च कारकाङ्गत्वं च भवति यजेत इत्यत्रापि आख्याताभिहितसङ्ख्याया एकाभिधानश्रुत्या भावनाङ्गत्वमेकपदश्रुत्या च यागाङ्गत्वं च भवतीति भावः। यजेत इत्यभिहितसङ्ख्यायाः समानाभिधानश्रुतेरेव भावनाङ्गत्वमिति सम्बन्धः। समानाभिधानश्रुतेरेव इति। एकशब्दरूपप्रत्ययश्रुतेरेव इत्यर्थः। अभिधीयते अनेन इति व्युत्पत्त्या अभिधानशब्देन शब्द उच्यते पदश्रुत्या चेति। यजेत इत्येकपदश्रुत्या चेत्यर्थः। अत्रेदं बोध्यम्। यथा दशापवित्रे ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यत्र एकत्वमुद्देश्यगतत्वेन अविवक्षितं तथा प्रकृतेन उद्देश्यगतमेकत्वं किन्तु विधेयगतत्वेन विवक्षितमेव। न च ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यत्र न उद्देश्यगतमेकत्वं किन्तु स्वयं विधेयमिति वाच्यम्। ग्रहं सम्मृज्याद्यं संमृज्यात्तं च एकमिति वाक्यभेदप्रसङ्गात्। तथा च ग्रहमिति द्वितीयया ग्रहस्य ईप्सिततमत्वेन उद्देश्यत्वात् प्रयोजनवत्त्वात् च प्राधान्यं गम्यते

पदश्रुत्या च यागाङ्गत्वम् । न च अमूर्त्तस्या-

सम्मार्गस्तु ग्रहं प्रति गुणभूत एव ततश्च प्रतिप्रधानं गुण आवर्त्तनीय इति न्यायात् यावन्तो ग्रहाः तावतां सर्वेषां सम्मार्ग इति निश्चये सति कति ग्रहाः सम्मार्जनीया इति बुभुत्साया अभावात् उद्देश्यगतमेकत्वं श्रूयमाणमपि न विवक्षते यस्य च विशेषणस्य विवक्षामन्तरेण उद्देश्यप्रत्ययो न पर्य्यवस्यति तादृशं विशेषणमुद्देश्यगतमपि विवक्ष्यत एव यथा तत्रैव ग्रहत्वं तत् विवक्षामन्तरेण च उद्देश्यस्वरूपं ज्ञातुमशक्यमेव उद्देश्यतावच्छेदकनिर्णयमन्तरेण चमसेषु अपि सम्मार्गप्रसङ्गात् । तेन च तत्र तद्दारणं फलम् । पशुना यजेत इत्यत्र तु यागं प्रति पशोर्विधेयत्वेन गुणभूतत्वात् प्रतिप्रधानं गुण आवर्त्तनीय इति न्यायप्रवेशो नास्ति यागस्य च प्रधानत्वादिति कियता पशुना यागः कर्त्तव्य इति बुभुत्सायाः सत्त्वादेकवचनेन प्रतीयमानं विधेयगतमेकत्वं विवक्षितमेव किञ्च लिङ्गसङ्ख्याविशेषितस्य एकपदोपात्तस्य पशुद्रव्यरूपकारकस्य विधेयपशुद्वारा तत्तत्लिङ्गसङ्ख्यादेरपि क्रियाङ्गत्वादेकत्वादिकं विवक्षितम् । किञ्च तृतीयया विभक्त्या अभिहितयोर्लिङ्गसङ्ख्ययोर्विभक्त्यभिहिततया करणकारकशक्त्यात्मसात्कृतयोः प्रातिपदिकार्थपशुद्रव्येण सह सम्बन्धमनादृत्य पशुवदेव साक्षात् यागक्रियाङ्गत्वेन विधौ पश्चात् अरुणैकहायनीन्यायेन वा परस्परमन्वयोऽपि भवति यो यागाङ्गत्वेन विहितः पशुः स एकः पुमांश्चेति तस्मात् सर्वथा पश्वेकत्वादिकं विवक्षितमेवेति । ननु सङ्ख्याया न यागाङ्गत्वं भावनाङ्गत्वं च भवति गुणत्वेनामूर्त्तत्वात् । न हि अमूर्त्तस्य रूपादेः कुत्रचित् अङ्गत्वं दृश्यते व्रीह्यादिद्रव्यस्य एव मूर्त्तभूतस्य हि अङ्गत्वमित्याशङ्क्य परिहरति न चेत्यादिना ।

स्तस्याः कथं भावनाङ्गत्वं वाच्यम्। कर्तृपरि-च्छेदद्वारा तदुपपत्तेः। कर्त्ता च आक्षेपलभ्य

भावनाया यागस्यापि उपलक्षणत्वम्। न चेति प्रतिषेधे हेतुमाह। कर्त्रिति। कर्त्तुरर्थभावनारूपव्यापारवतो याग-कर्त्तुः। परिच्छेदद्वारा सङ्ख्यायां भावनाद्यङ्गत्वोपपत्तेरित्यर्थः। ननु एवं समानाभिधानश्रुत्या साक्षात् एव कर्त्तरि सङ्ख्या-ऽख्यातार्थभूतान्वेतु तस्य एव आख्यातार्थत्वात् भावना तु कर्त्तृव्यापारभूता धातुनापि लभ्यते तथाच उक्तम्।

"फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः।"

इति फलं विक्लित्त्यादिव्यापारस्तु भावनाभिधा तत्र धातुः स्मृतः आश्रये तु फलाश्रये कर्मणि व्यापाराश्रये कर्त्तरि च तिङः स्मृता इति वैयाकरणवृद्धवचनपदार्थः। न च कर्त्तु-राख्यातवाच्यत्वमप्रामाणिकमिति वाच्यम्। लः कर्मणि च भावे च अकर्मकेभ्य इति मुनिप्रणीतसूत्रस्य एव चकारात् कर्त्तरिकृत् इति सूत्रोक्तकर्त्तरि इत्यनुकर्षणेन लकाराणां सकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्मणि कर्त्तरि च अकर्मकेभ्यश्च भावे कर्त्तरि च विधायकस्य प्रमाणत्वात्। तस्मात् कर्त्तरि एव समानाभिधानश्रुत्याऽख्यातार्थसङ्ख्या सम्बध्यते न भावनाया-मित्याशङ्क्याह। कर्त्ता च आक्षेपलभ्य इति। आक्षेपोऽनु-मानमर्थापत्तिः वा तादृशाक्षेपेण लभ्योऽनुमेयः। कल्प्यो वा इत्यर्थः। तथाच भावना साश्रयागुणत्वात् व्यापारविशेष-त्वात् च सम्प्रतिपन्नगुणवत्तादृशव्यापारविशेषवत् च तथा लोके व्यापारविशेषस्य निराश्रयस्य अदर्शनात् भावनारूपो व्यापार-विशेषोऽपि अन्यथानुपपद्यमानः स्वाश्रयमाक्षिपतीत्यर्थापत्तिः

आख्यातेन हि भावना उच्यते। सा च कर्त्तारं

न च अचेतनस्य एव कस्यचित् आश्रयस्य लाभ इति वाच्यम्। कृतिशब्दाभिधेयस्य भावनारूपव्यापारविशेषस्य अचेतनाश्रयत्वानुपपत्तेः किञ्च भावनाचिह्ने च कर्त्तरि आख्यातस्य लक्षणास्वीकारात् न शाब्द्याः सङ्ख्याया अभावेन कर्त्रन्वयानुपपत्तिः। तस्या अपि लक्षणया शाब्दत्वात्। शब्दगम्यत्वस्य हि शाब्दत्वात्। न च कर्त्तुः एव आख्यातवाच्यत्वेन भावनाया आक्षेपलभ्यत्वं स्यादिति वाच्यम्। कृतिमत एव कर्त्तृत्वेन कृतेः एव भावनापरनामधेयाया आकृत्यधिकरणन्यायेन आख्यातवाच्यत्वसम्भवे तद्वतः कर्त्तुः आख्यातवाच्यत्वकल्पनायां गौरवात्। किञ्च यस्य हि प्रकारान्तरेणालाभः स एव शब्दस्य आर्थो भवति न तु तदन्यः शब्दवाच्यार्थे अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति न्यायात् अत एव न तीरं गङ्गापदार्थः। तस्य लक्षणयैव प्रतिपन्नत्वात् एवं च उक्तन्यायेन भावनाया आख्यातवाच्यत्वे सम्प्रतिपन्ने तया च कर्त्तुराक्षेपेण लाभे पुनरपि तस्य आख्यातवाच्यत्वकल्पनं न न्यायविदां शोभते। न च लः कर्मणि च भावे च अकर्मकेभ्य इति सूत्रानुस्मरणबलात् एव कर्त्तुराख्यातवाच्यत्वं न स्वयं कल्पितमिति युक्तम्। वाच्यवाचकभावस्य उक्तन्यायसहकृतान्वयव्यतिरेकगम्यत्वेन तस्य सुनिस्मरणाप्रयोज्यत्वात् तत्र कर्त्तृकर्मपदयोः कर्त्तृत्वकर्मत्वपरत्वेन तस्य कृतिकर्मत्वयोर्लकारविधायकत्वसम्भवात् च किञ्च न अस्य स्मरणस्य कर्त्तुराख्यातवाच्यत्वे प्रमाणत्वं सम्भवति द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनमित्यनेन सूत्रेण तस्य स्मरणस्य एकवाक्यत्वेन कर्त्तुरेकत्वे एकवचनात्मको लकारो द्वित्वे द्विवचनात्मको

विना अनुपपन्नेति। सा इयं श्रुतिर्लिङ्गादिभ्यः प्रबला लिङ्गादिषु न प्रत्यक्षो विनियोजकः शब्दो-

---

बहुत्वे बहुवचनात्मको लकारो भवेदिति अस्मिन् एव अर्थे प्रमाणत्वात्। न च कर्त्तुराख्यातानभिधेयत्वे देवदत्तेन पचतीति प्रयोगापत्तिरनभिहितयोः कर्त्तृकरणयोः तृतीयाया एव विहितत्वादिति वाच्यम्। उक्तन्यायेन कर्त्तुर्भावनया एव आक्षेपतद्गतसङ्ख्यायाश्च आख्यातेन एव प्रतीतेस्तृतीयायाः कर्त्तृप्रतिपत्त्यर्थत्वतद्गतसङ्ख्याप्रतिपत्त्यर्थत्वयोरसम्भवात्। तथाच उक्तं वृद्धैः।

"सङ्ख्यायां कारके वा धीर्विभक्त्या हि प्रवर्त्तते।
उभयं चात्र तल्लिद्धं भावनातिङ् विभक्तितः॥" इति।

न च कृतामपि ण्वुल्तृजादीनां कर्त्तृवाचकत्वं न स्यात् तत्र मानस्य वक्तव्यत्वादिति वाच्यम्। कर्त्तरि कृदिति मुनिप्रणीतसूत्रस्य एव तेषां तत्र शक्तिग्राहकत्वात्। ननु तर्हि कर्त्तरि कृदिति सूत्रात् एव लःकर्मणि इत्यत्र कर्त्तृपदमनुवर्त्तते। तथाच तत्र तस्य धर्मिपरत्वेऽत्रापि तत्परता न्याय्या अत्र धर्मपरतायां तु तत्रापि धर्मपरता एव स्यादिति चेन्न। शब्दाधिकाराश्रयणादनुवर्त्तितस्य कर्त्तृपदस्य धर्मपरतायां बाधकाभावात्। न च शब्दाधिकाराश्रयस्य गमकमन्तरेण असम्भवात् कृतामिव आख्यातस्यापि कर्त्तृवाचित्वमेवास्त्विति वाच्यम्। कृतिमत इत्यादिना तत्र गमकस्य दर्शितत्वात्। तथाच कृतिशब्दाभिधेयस्य कर्त्तृधर्मस्य आख्यातवाच्यत्वे सिद्धेऽनुवर्त्तितस्य कर्त्तृपदस्य धर्मपरत्वमेव न्याय्यं समुच्चयार्थकेन लःकर्मणि चेति सूत्रस्थचकारेण एव वा कर्त्तृधर्मस्यैव

ऽस्ति किन्तु कल्प्यो यावत् च तैः विनियोजकः कल्प्यते तावत् प्रत्यक्षया श्रुत्या विनियोगस्य कृतत्वेन तेषां कल्पकत्वशक्तेर्व्याहतत्वात्। अत एव ऐन्द्रात् लिङ्गात् न इन्द्रोपस्थानार्थत्वम् किन्तु

लाभो भवति न कर्तृपदानुवृत्तिः कर्त्तव्या कल्पनालाघवात् पूर्वोक्तन्यायेन कर्तृधर्मस्य भावनारूपस्य आख्यातवाच्यत्वसिद्धेश्च इति अलमतिविस्तरेण। तस्मात् भावना एव आख्यातवाच्या न कर्ता तद्वाच्य इत्यभिप्रेत्याह आख्यातेन हि भावना उच्यत इत्यादिना। सा कर्तृव्यापाररूपा भावना कर्तारं विना अनुपपद्यमाना पूर्वोक्तप्रकारेण कर्तारमाक्षिपतीत्यर्थः। एवं श्रुतेः प्रमाणान्तरनिरपेक्षविनियोजकत्वं निरूप्य तस्या लिङ्गादिभ्यः पञ्चभ्यः प्रमाणेभ्यः प्राबल्यमाह। सा इयं श्रुतिर्लिङ्गादिभ्यः प्रबलेति कुत इति आकाङ्क्षायां तत्र हेतुमाह लिङ्गादिषु न प्रत्यक्ष इत्यादिना यावत् च लिङ्गादिभिर्विनियोजकः शब्दोऽर्थप्रकाशनादिना कल्प्यते तावत् प्रत्यक्षोपलब्धया श्रुत्या शेषिणाशेषसम्बन्धबोधस्य कृतत्वेन लिङ्गादीनां विनियोजकश्रुतिकल्पनद्वारेण विनियोगशक्तेः प्रतिबद्धत्वादित्यर्थः। तत्र लिङ्गात् श्रुतेः प्राबल्यसिद्धेरेव तस्मात् अपि दुर्बलेभ्यो वाक्यादिभ्यः तस्याः प्राबल्यसिद्धये तावत् लिङ्गात् प्राबल्यमुदाहरणं प्रदर्शयन् साधयति। अतएव इत्यादिना। अतएव लिङ्गादिभ्यः श्रुतेः प्रबलत्वात् एव ऐन्द्र्या इति षष्ठी न इन्द्रसम्बन्धीति इन्द्रप्रकाशनसमर्थाया अपि ऋचो न लिङ्गादिन्द्रोपस्थानाङ्गत्वमित्यर्थः। ननु यदि इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपात् लिङ्गादैन्द्र्या ऋच इन्द्रोपस्थानार्थत्वं न भवति

ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यत्र गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुत्या गार्हपत्योपस्थानार्थत्वम्।

ऐन्द्र्यां तत्र अन्यप्रकाशनसामर्थ्यादर्शनेन तस्याः कस्यचित् अपि उपस्थानार्थत्वासम्भवात् वैयर्थ्यमेव स्यात् इति आशङ्कते किञ्चिति। यद्यपीन्द्रशब्दस्य गार्हपत्येऽग्नौ रूढ़िर्नास्ति तथापि तस्य ऐश्वर्य्यगुणयोगी। न यागसाधनत्वं न वा मुख्येन्द्रसदृशत्वाद्गुणवृत्तिरस्ति तथाच ऐन्द्र्यास्तत्प्रकाशन-सामर्थ्यस्य अपि सत्त्वेन द्वितीयाश्रुत्या तदुपस्थानार्थत्वं निर्विघ्नमुपपद्यते इति समाधत्ते। ऐन्द्र्या गार्हपत्यमित्या-दिना। अत्रायमाशयः। ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति श्रूयते तत्र च कदाचिनस्तरीरसिनेन्द्रसश्चसिदाशुषे इत्यसौ ऋगैन्द्री तत्र इन्द्रस्य प्रकाशनात् भो इन्द्र कदाचिदपि घातको न भवसि किन्तु आहुतिं दत्तवते यजमानाय प्रीयसे इति तस्या अर्थः। तत्र इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपात् लिङ्गान्मन्त्रस्य इन्द्रविषयक्रियासाधनत्वं गम्यते यदि असौ मन्त्रः इन्द्रप्रधान-क्रियायाः साधको न भवेत् तदानीमनेन मन्त्रेण इन्द्रप्रकाशनं व्यर्थं स्यात् तस्मात् एतत् मन्त्रकरणकक्रियां प्रति इन्द्रः प्रधानमिति एतादृशबुद्ध्युत्पादनं लिङ्गविनियोगः कासौ क्रियेति विशेषजिज्ञासायामैन्द्र्योपतिष्ठत इत्यनेन अविरुद्ध-पदद्वयरूपेण वाक्येन उपस्थानक्रियायां पर्य्यवसानं क्रियते। तथा सति ऐन्द्रमन्त्रेणेन्द्रमुपतिष्ठतेति अयमर्थः पर्य्यवस्यति। तथा गार्हपत्यमित्यनया द्वितीयान्तपदरूपया श्रुत्या गार्ह-पत्यस्य प्राधान्यं गम्यते। तच्च गुणभूतां यत्किञ्चित्करणक-क्रियामन्तरेण न सम्भवति ततस्तादृशीं काञ्चित् क्रियां प्रति

गार्हपत्यः प्रधानमिति एतादृशबुद्ध्युत्पादनं श्रुतिविनियोगः ऐन्द्र्योपतिष्ठत इति पदद्वये मन्त्रविशेषक्रियाविशेषयो पर्य्यवसानं भवति तथा सति ऐन्द्रमन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यर्थो भवति। यद्यपि प्रमाणत्वाविशेषात् श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे प्राप्ते व्रीहियववत् विकल्पः स्यात्। इन्द्रगार्हपत्ययोः प्रधानत्वाविशेषादुपस्थानस्य च गुणत्वात् प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायेन उपस्थानवृत्त्या श्रुतिलिङ्गयोः समुच्चयो वा स्यात् श्रुतिर्विनियुञ्जाना वस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैव विनियुङ्क्ते। अन्यथा वह्निना सिञ्चेद्वारिणा दहेदित्यपि विनियुञ्ज्येत तस्मात् तदुपजीव्यत्वेन लिङ्गस्य प्रबलत्वात् इन्द्र एव मन्त्रेण उपस्थेयो वा स्यात्। तथापि ऐन्द्रमन्त्रस्य गार्हपत्येऽग्नौ मुख्यवृत्त्या-सामर्थ्याभावेऽपि गुणवृत्त्या सामर्थ्यस्य उक्तत्वात् सामर्थ्याभावकृतप्रतिबन्धाभावात् निर्विघ्ना श्रुतिराशु विनियुङ्क्ते लिङ्गं तु विलम्बेन विनियुङ्क्ते। तथाहि तत्र प्रथमं मन्त्रपदानि स्वाभिधेयार्थं प्रतिपादयन्ति तत ऊर्द्धं मन्त्रस्य वस्तुप्रकाशनसामर्थ्यं निरूप्यते। तत ऊर्द्धञ्च तत् सामर्थ्यवशात् साधनत्ववाचिनी प्रधानत्ववाचिनी च श्रुतिः कल्प्यते। कल्पिता च श्रुतिः। पश्चात् ऐन्द्रमन्त्रेण इन्द्रमुपतिष्ठेतेति विनियुङ्क्ते इति मन्त्रपदाभिधेयप्रतिपादनविनियोगयोर्मध्यवर्त्तिनौ सामर्थ्यनिरूपणश्रुतिकल्पनव्यापारौ भवतः। प्रत्यक्षश्रुतिविनियोगपक्षे तु मन्त्रपदाभिधेयप्रतिपादनमात्रेण तस्याविनियोजकत्वसम्भवात् न तौ मध्यवर्त्तिनौ व्यापारौ भवत इति श्रुतेः। प्राबल्यात् तया लिङ्गं बाध्यते न च प्रत्यक्षश्रुतिविनियोगवेलायामलब्धात्मकत्वेनाप्राप्तं लिङ्गं श्रुत्या कथं बाध्यत इति वाच्यम्। तार्तीयबाधत्वेन भविष्यत्प्राप्तिप्रतिबन्धस्य एव अत्र बाधत्वात्। बाधश्च द्विविधः। प्राप्तबाधो-

ऽप्राप्तबाधश्च तत्र दशमे प्राकृतानामङ्गानां चोदकेन विकृतौ प्राप्तानां प्रत्याम्नानादर्थलोपात् प्रतिषेधाद्वा यो बाधः स प्राप्तबाधः। यथा चोदकप्राप्तानां प्राकृतानां कुशानां शरमयं बर्हिरिति प्रतिकूलशराम्नानाद्बाधः। यथा च अवघातप्रयोजनस्य वैतुष्यरूपस्य लोपात् कृष्णलेषु अवघातस्य बाधः। यथा च पित्र्येष्टौ न होतारं वृणीत इति प्रतिषेधात् होतृवरणस्य बाधः अप्राप्तबाधस्तु तृतीयाध्याये यो बाधः तत्र हि यावत् दुर्बलप्रमाणेन विनियोगः कर्तुमारभ्यते तावत् प्रबलप्रमाणेन विनियोगस्य कृतत्वादेव तेन वा तद्बोधितेन वेतरबोधो प्राप्तबाध एव दुर्बलप्रमाणस्याप्रवृत्तत्वादेव ततश्च कथञ्चित् प्राप्तभाविप्रवृत्तिप्रतिबन्धस्यैव अत्र बाधत्वमिति सिद्धम्। तस्मात् द्वितीयया श्रुत्या विनियुक्तस्यैव मन्त्रस्य पुनर्विनियोगाकाङ्क्षाया अनुदयात् विनियोजकं तस्यैव लिङ्गं न प्राप्नोति तस्मात् गार्हपत्योपस्थान एव मन्त्रः प्रत्यक्षश्रुत्यैव विनियुज्यते इति सिद्धम्। एवमग्निचयने समाम्नातानिवेशनः सङ्गमन इत्यादिका अपि काचिदृगैन्द्री भवति तस्या उत्तरार्द्धे इन्द्रो न तस्थौ इति पठनात् सापि निवेशनः सङ्गमनो वसूनामित्यैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति ब्राह्मणे तृतीयया ऐन्द्र्येति श्रुत्या गार्हपत्योपस्थाने विनियुज्यते तस्या अपि पूर्वोक्तन्यायेन गार्हपत्यप्रकाशनसामर्थ्यस्य सत्त्वात्। न च मन्त्रस्थेन्द्रपदस्य गुणवृत्त्या गार्हपत्येऽग्नौ वृतत्वेऽपि रूढ्या तु स्वर्गाधिपतौ सहस्राक्षे इन्द्रे वृतत्वात् मन्त्रेण प्रकाशिते मुख्येन्द्रे मन्त्रब्राह्मणयोर्विवादपरिहाराय ब्राह्मणस्थगार्हपत्यशब्देन निरुक्तगुणसम्बन्धद्वारेण इन्द्रो लक्षणीय इति वाच्यम्। इन्द्रगार्हपत्यशब्दयोरन्यतरस्य गौणत्वेऽवश्यम्भाविनि सति मन्त्रस्य प्राप्तार्थत्वेन अनुवादकत्वसम्भवात्

शब्दसामर्थ्यं लिङ्गम्। यच्चाहुः। सामर्थ्यं सर्वशब्दानां लिङ्गमित्यभिधीयते। सामर्थ्यं रूढ़िरेव। तेन समाख्यातो भेदः। यौगिकशब्दसमाख्यातो रूढ्यात्मकलिङ्गशब्दस्य भिन्न-

---

मन्त्रस्येन्द्रपदस्यैव गौणत्वस्य न्याय्यत्वात् ब्राह्मणवाक्यस्य अप्राप्तार्थत्वेन विधायकत्वाद्विधौ लक्षणाया अन्याय्यत्वात् च तस्मात् गार्हपत्यप्रकाशने समर्थमेव मन्त्रमैन्द्र्येति तृतीया श्रुतिर्गार्हपत्योपस्थाने विनियुङ्क्त इति सिद्धम्। एवं श्रुतेर्लिङ्गस्य दौर्बल्यवत् लिङ्गादेः पूर्वस्मात् पूर्वस्मात्परस्य परस्य वाक्यादेरेकविनियोज्यविषयत्वेन विरोधे दौर्बल्यं स्वार्थावबोधने परस्य पूर्वव्यवधानेन प्रवृत्तेः। तथाच सूत्रं श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति।

एवं श्रुतिं निरूप्य लिङ्गं लक्षयति शब्दसामर्थ्यमिति लिङ्गमिति लक्ष्यनिर्देशः। सामर्थ्यं लिङ्गमित्युक्तेऽङ्कुरादिजननानुकूलबीजादि सामर्थ्ये तत्प्रसङ्गः स्यात् तद्वारणाय शब्देति विशेषणम्। सामर्थ्यं द्विविधं शब्दगतमर्थगतं चेति तत्राद्यस्य लक्षणमत्रोक्तं तत्र एव वृद्धसम्मतिं प्रदर्शयन् तदर्थमाह यथाहुरित्यादिना। अन्त्यं तु यथा स्रुवेणावद्यतीत्यवदानसामान्यविषयत्वावगमेऽपि स्रुवस्य लिङ्गात् सामर्थ्यरूपादाज्यसान्नाय्यादिद्रवद्रव्यावदानविशेषाङ्गत्वं स्रुवेण मांसादिद्रव्यावदानस्य कर्त्तुमशक्यत्वादिति। ननु रूढ़िरूपस्य सामर्थ्यस्य समाख्यातो न भेदः स्यात्। तथाच बर्हिर्देवसदनं दामीति मन्त्रस्य उत्पादिलवनाङ्गत्वमपि स्यादित्याशङ्क्याह समाख्यातो भेद इति

त्वात्। तेन बर्हिर्देवसदनं दामीति मन्त्रस्य कुशलवनाङ्गत्वं न तु उलपादिलवनाङ्गत्वं तस्य बर्हिर्दामीति लिङ्गात् तल्लवनं प्रकाशयितुं समर्थत्वात्। एवमन्यत्रापि लिङ्गात् विनियोगो

रूढ़िरूपस्य सामर्थ्यस्य इति शेषः यौगिकशब्दरूपसमाख्यातो रूढ़ात्मकस्य लिङ्गशब्दस्य भेद एव प्रसिद्धेः। तथाच न तयो-रभेद इत्यर्थः समाख्यातो न अभेद इति पाठोऽपि स एवार्थः रूढ़िरूपस्य सामर्थ्यस्य समाख्यातो भेदे फलितमाह तेनेति। रूढ़िसमाख्ययोर्मिथो भेदेन पुरोडाशसदनभूतं बर्हिः खण्डया-मीति श्रुतपदसामर्थ्यात् बर्हिर्देवसदनं दामीति मन्त्रस्य कुशकाशादिरूपाणां मुख्यबर्हिषां लवनाङ्गत्वं न तु समाख्यातो दर्भसदृशानामुलपादिरूपलक्षणविशेषाणां गौणबर्हिषां लवना-ङ्गत्वमित्यर्थः। उक्तेऽर्थे हेतुमाह तस्य इत्यादिना। तस्येति बर्हिर्देवेत्यादिमन्त्रस्य इत्यर्थः। तत् लवनमिति कुशलवन-मित्यर्थः। एवमन्यत्रापि इति बर्हिर्देवसदनं दामीति मन्त्रस्य कुशलवनाङ्गत्ववदग्नये जुष्टं निर्वपामीत्यादिमन्त्रस्य अपि निर्वापादिप्रकाशनसामर्थ्यरूपात् लिङ्गान्निर्वापादौ विनियोग इत्यर्थः। अत्रेदं बोध्यम्। तस्य हि मन्त्रस्य निर्वापाङ्गत्वं सम्भवति यस्य यत्प्रकाशनसामर्थ्यं तस्य मन्त्रस्य तदङ्गत्व-मिति न्यायात्। तच्च लिङ्गं द्विविधं सामान्यसम्बन्धबोधक-प्रमाणान्तरानपेक्षं तत्सापेक्षं चेति। तत्र यत् विना यत् न सम्भवति तस्य तदङ्गत्वम्। सामान्यसम्बन्धबोधकप्रमा-णान्तरानपेक्षकेवललिङ्गात् भवति यथार्थज्ञानस्य कर्मानु-ष्ठानाङ्गत्वम् अर्थज्ञानं विना तदनुष्ठानासम्भवात्। यत् विना

द्रष्टव्यः। तदिदं लिङ्गं वाक्यादिभ्यो बलवत्। अत एव स्योनं ते सदनं कृणोमीति मन्त्रस्य

यत् सम्भवति तस्य तदङ्गत्वं तत् सापेक्षलिङ्गात् भवति यथोक्तमन्त्रस्य निर्वापाङ्गत्वं निर्वापस्य हि विनापि मन्त्रमुपायान्तरेण स्मृत्वा कर्त्तुं शक्यत्वात् न मन्त्रो निर्वापस्वरूपार्थः सम्भवति। किन्तु अपूर्वसाधनीभूतनिर्वापप्रकाशनार्थं एव तादृशनिर्वापप्रकाशनार्थत्वं च न सामर्थ्यमात्रात् ल सामर्थ्यस्य निर्वापप्रकाशनमात्रे सत्त्वात्। ततश्च प्रकरणादिसामान्यसम्बन्धबोधकं प्रमाणं स्वीकर्त्तव्यम्। स च दर्शपूर्णमासप्रकरणे तस्य मन्त्रस्य पाठादेव अनेन मन्त्रेण दर्शपूर्णमासापूर्वसम्बन्धि किञ्चित् प्रकाश्यत इत्यवगम्यते। अन्यथा दर्शादिप्रकरणपाठस्य वैयर्थ्यापत्तेः। किं तद्दर्शपूर्णमासापूर्वसम्बन्धिप्रकाश्यमित्याकाङ्क्षायां निर्वापप्रकाशनसामर्थ्यात् पुरोडाशनिर्वाप इत्यवगम्यते। निर्वापश्च पुरोडाशसंस्कारद्वाराऽपूर्वसम्बन्धि इति लिङ्गात् मन्त्रस्य निर्वापार्थत्वे सति न तस्यानर्थक्यापत्तिः। तस्मात् अग्नये जुष्टं निर्वपामीति मन्त्रस्य प्रकरणात् दर्शपूर्णमाससम्बन्धितयाऽवगतस्य निर्वापप्रकाशनसामर्थ्यरूपात् लिङ्गात् निर्वापाङ्गत्वमिति। तदिदं निरुक्तं सामर्थ्यरूपं लिङ्गं वाक्यप्रकरणादिभ्यः प्रबलमित्याह। तदिदमित्यादिना। अतएवेति। लिङ्गस्य वाक्यादिभ्यो बलवत्त्वादेव इत्यर्थः। स्योनं ते सदनं कृणोऽमीत्यत्र घृतस्य धारया सुसेवं कल्पयामि तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेधसुमनस्य मान इति वाक्यशेषः। भो पुरोडाश ते तव स्योनं समीचीनं सदनं स्थानं

पुरोडाशसदनकरणाङ्गत्वम्। सदनं कृणोमीति लिङ्गात् न तु वाक्यात्। समभिव्याहारो वाक्यम्। समभिव्याहारश्च साध्यत्वादिवाचकद्वितीयाद्यभावेऽपि। वस्तुतः शेषशेषिवाचक-

---

कृणोमि करोमि तच्च स्थानं घृतस्य धारया सुसेवं सुष्टु सेवितुं योग्यं कल्पयामि। भो व्रीहीणां मेध! व्रीहिसाररूप! त्वं सुमनस्यमानः समाहितमनस्कः सन् तस्मिन् अमृते कृद्विवीने स्थाने सीद उपविश प्रतितिष्ठ तत्र स्थिरोभवेत्यर्थः कृणि च तस्मिन् द्रव्यनेन तच्छब्देन। प्रकृतवाचकेन पूर्वोत्तरार्द्धयोरेकवाक्यत्वे सिद्धे मन्त्रद्वयस्याभावात् सर्वोऽपि अयं मन्त्रः स्थानकरणस्याङ्गं पुरोडाशस्थापनस्य च अङ्गं भवति तत्र विनियोजिका श्रुतिश्च एवं कल्पनीया सर्वेण अनेन मन्त्रेण स्थानं कर्त्तव्यमिति तथा सर्वेण अनेन मन्त्रेण तत्र पुरोडाशः स्थापनीय इति च। तथा च सदनकरणपुरोडाशस्थापनयोः अस्य मन्त्रस्य विकल्पः। समुच्चयो वा अस्य इच्छया भविष्यतीति पूर्वपक्षः तत्र हि पदे तत् पूर्वोत्तरार्द्धयोः परस्पराऽन्वयेन एकवाक्यं सम्पन्नं तदेतदुत्तरार्द्धस्य सदनकरणे शक्तिमकल्पयित्वा सकलं मन्त्रं सदने विनियोक्तुं न अर्हति तथा तदेव वाक्यं पूर्वार्द्धस्य पुरोडाशस्थापने शक्तिमकल्पयित्वा न पुरोडाशस्थापने कृत्स्नं मन्त्रं विनियोक्तुं प्रभवति ततश्च लिङ्गकल्पनव्यवधानेन वाक्यं श्रुतिं प्रति विप्रकृष्यते प्रत्यक्षं तु लिङ्गद्वयं तां श्रुतिं प्रति न विप्रकृष्यते तथा सति लिङ्गेन वाक्यस्य बाधात् मन्त्रस्य अर्द्धद्वयं सदनकरणस्थापनयोर्व्यवस्थितमिति राद्धान्तः। तमेतमभिप्रेत्याह समन्त्रस्य इत्या-

पदयोः सहोच्चारणम्। यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति अत्र पर्णताजुह्वोः समभिव्याहारादेव पर्णताया जुह्वङ्गत्वम्। न चानर्थक्यम्। अन्यथापि जुह्वाः सिद्धत्वादिति वाच्यम्। जुहूशब्देन तत्-साध्यापूर्वलक्षणात्। तथाच वाक्यार्थः। पर्ण-तयावत्तहविर्धारणद्वारा जुह्वपूर्वं भावयेदिति। एवं च पर्णतया यदि जुहूः क्रियते तदैव तत्-साध्यमपूर्वं भवति नान्यथेति गम्यते इति न

दिना। लिङ्गादिति। सदनकरणप्रकाशनसामर्थ्यरूपादि-त्यर्थः। न तु वाक्यादिति मन्त्रस्य पुरोडाशसदनसादन-रूपार्थकरणाङ्गत्वं न तु सदनसादनलक्षणशेषशेषिरूपार्थप्रति-पादकात् सदनं कृणोमि तस्मिन् सीदेति एवं सहोच्चारण-रूपात् वाक्यादित्यर्थः। वाक्यं लक्षयति समभिव्याहार इति। वाक्यमिति लक्ष्यनिर्देशः। समभिव्याहारशब्दं व्याचष्टे। समभिव्याहारस्य इत्यादिना। तत्र उदाहरणमाह यथा इत्यादिना। पर्णता जुह्वोरिति शेषशेषिलक्षणयोरिति शेषः। ननु काष्ठान्तरेण एव जुह्वाः सिद्धत्वात् पर्णताया आनर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्य परिहरति न चेत्यादिना। न च वाच्यमित्यत्र हेतुमाह जुहूशब्देन इत्यादिना। यदि जुहूः पर्णतया एव क्रियते तदैव जुह्वाऽपूर्वं जन्यते न अन्यथेति भावः। फलितं वाक्यार्थमाह तथाच इत्यादिना क्वचित् पुस्तके वर्तेत्यतः प्रागितितः परत्र एवं च पर्णतया यदि जुहूः क्रियते तदैव

पर्णताया वैयर्थ्यम्। अवत्तहविर्धारणद्वारेति च अवश्यं वक्तव्यम् अन्यथा स्रुवादिष्वपि पर्णतापत्तेः। सा इयं पर्णता अनारभ्याधीतापि सर्वप्रकृतिषु एव अन्वेति न विकृतिषु। तत्र चोदकेनापि तत्प्राप्तिसम्भवात् पौनरुक्त्यापत्तेः। यत्र समग्राङ्गोपदेशः सा प्रकृतिः। यथा दर्शपूर्णमासादिः। तत्प्रकरणे सर्वाङ्गपा[illegible] यत्र न सर्वाङ्गोपदेशः सा विकृतिः।

तत् साध्यमपूर्वं भवति नान्यथेति गम्यत इति न पर्णताया वैयर्थ्यमिति पाठः। अवद्यत इत्यवत्तम् अवत्तं च तत् हविश्च तस्य धारणद्वारेत्यर्थः अवत्तेत्यादेर्व्यावृत्तिमाह। अन्यथा इत्यादिना अन्यथाऽवत्तेत्यादेरनुपादाने इत्यर्थः। स्रुक् स्रुवादिभिराज्यहविर्धारणद्वारैवोपक्रियत इति भावः। ननु पर्णताया अनारभ्याधीतत्वादनारभ्यविधेश्च सामान्यविधित्वात् पर्णता सर्वेषु प्रकृतिविकृतियागेषु समन्वेत्वित्याशङ्क्याह सेयमित्यादिना। एवकारव्यावर्त्यमाह न विकृतिषु इति। तत्रेति विकृतिषु इत्यर्थः। चोदकेनेति प्रकृतिवत् विकृतिः कर्त्तव्येति चोदकशब्दितातिदेशवाक्येन इत्यर्थः। तत्प्राप्तिसम्भवादिति। पर्णताप्राप्तिसम्भवादित्यर्थः। पौनरुक्त्यापत्तेरिति। प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादिति न्यायविरोधेन पौनरुक्त्यरूपदोषापत्तेरित्यर्थः। केयं प्रकृतिर्विकृतिश्चेत्याकाङ्क्षायां तल्लक्षणमाह। यत्र इत्यादिना अतिदेशेनेति। उक्तचोदक-

यथा सौर्य्यादिः। तत्र कतिपयाङ्गानामतिदेशेन प्राप्तत्वात्। अनारभ्यविधिः सामान्यविधिः।

अन्विताभिदेशवाक्येनेत्यर्थः। किञ्च यत्र चोदकेनाङ्गाप्राप्तिस्तत्रानारभ्याधीतानां सन्निवेशः दर्शपूर्णमासयोरपि चोदकप्रमाणेनाङ्गानामप्राप्तेः प्रकरणपठितैरेव अङ्गैर्नैराकाङ्क्षात्। तत्र पर्णतायाः सन्निवेशो न्याय्य एव। गृहमेधीययागात् यद्यपि कुत्रापि विकृतौ नाङ्गानामतिदेशेन प्राप्तिस्तथापि तस्य कृप्तोपकारैराज्यभागादिभिरेव नैराकाङ्क्ष्येण तत्रापि चोदकाङ्गाप्राप्तेः सत्त्वात् तत्रापि पर्णतासन्निवेशो भवति एव। किञ्च योऽनारभ्यविधिः स सामान्यविधिरित्युच्यते। सामान्यविधेश्च अस्पष्टत्वात् तस्य विशेषेण उपसंहारो भवति तथाच उक्तं "सामान्यविधिरस्पष्टः संक्रियेत विशेषतः" इति। तथाच सामिधेन्यृचां साप्तदश्यस्यानारभ्याधीतत्वेऽपि न प्रकृतिषु गमनं तस्य प्रकृतियागानां सामिधेन्यृचां च दश्यावरोधात्। नापि विकृतिमात्रे तद्गमनं तत्र चोदकप्राप्तायां च दश्यबाधप्रसङ्गात् किन्तु प्रत्यक्षश्रुतसाप्तदश्यासु मित्रविन्दादिषु एव विकृतिषु तस्य साप्तदश्यस्य गमनं भवति तथाच उक्तम्। "एवं च प्रकृतावेतत् पाञ्चदश्यं प्रतिष्ठितं विकृतौ च न यत्रास्ति साप्तदश्यं पुनः श्रुतिः" इति न च वाक्यवैयर्थ्यमनारभ्याधीतस्यैव साप्तदश्यस्य मित्रविन्दादिप्रकरणस्थवाक्येन उपसंहारात्। उपसंहारश्च नाम सामान्यप्राप्तस्य विशेषे नियमनं ततश्च साप्तदश्यस्यानारभ्यविधिः सामान्यविधिः। मित्रविन्दादिप्रकरणस्थश्च विशेषविधिरिति सर्वमभिप्रेत्याह। अनारभ्यविधिः सामान्यविधिरिति। किञ्च तद्धि वाक्यं प्रकरणात् बलीयो भवति स्थानादितस्तु सुतरां तस्य प्रकरणादपि दुर्बलत्वात्

तदिदं वाक्यं प्रकरणादिभ्यो बलवत् अतएव इन्द्राग्नी इदं हविरित्यादेरेकवाक्यत्वाद्दर्शाङ्गत्वं न तु प्रकरणात् दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम्। उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम्। यथा प्रयाजादिषु समिधो यजति इत्यादौ वाक्ये फलविशेषस्य अनिर्देशात्

वाक्यस्य प्रकरणादिभ्यो बलवत्त्वात् एव इन्द्राग्नी इदं हविरित्यादि मन्त्रस्य दर्शैकवाक्यत्वात् दर्शाङ्गत्वं न तु दर्शपूर्णमासप्रकरणात् दर्शपूर्णमासोभयाङ्गत्वमित्याह। तदिदमित्यादिना। अत्र चेदं बोध्यम्। अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महोज्यायोक्राताम् इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महोज्यायोक्रातामिति सूक्तवाके श्रूयते। तत्र च देवतावाचकं पदमग्नीषोमादिरूपं पौर्णमास्यादिकाले यथा देव तं विभज्य प्रयोक्तव्यमिति तृतीये स्थितम्। इदं हविरित्यादिपदमवशिष्टं तु यथोक्ताग्नीषोमैन्द्राग्निमन्त्रद्वयगतमपि यथाक्रममभावास्यायामग्नीषोमपदपरित्यागेन पौर्णमास्यामिन्द्राग्निपदपरित्यागेन च पठनीयं तथाच सति तेषां मन्त्रभागानां सर्वशेषत्वबोधको दर्शपूर्णमासप्रकरणपाठोऽनुगृहीतो भवतीति प्राप्तेऽभिधीयते। अग्नीषोममन्त्रशेषस्य इदं हविरित्यादिरूपस्य इन्द्राग्निपदान्वयाश्रवणात्प्रकरणेन प्रथमं तदन्वयरूपं वाक्यं कल्पनीयं तेन च वाक्येन इन्द्राग्निप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गं कल्पनीयम्। तच्च लिङ्गमनेन मन्त्रभागेन इन्द्राग्निविषया काचित् क्रिया अनुष्ठेया इति विनियोजिकां तृतीयां श्रुतिं कल्पयति। ततः प्रकरणविनियोगयोर्मध्ये त्रिभिर्व्यवधानं भवति अग्नीषोमपदान्वयरूपं वाक्यं तु श्रूयमाणत्वात् लिङ्गश्रुतिभ्यामेव व्यवधी-

समिद्यागेन भावयेदिति बोधानन्तरं किमिति उपकार्य्याकाङ्क्षा दर्शपूर्णमासवाक्येऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेदिति बोधानन्तरं कथमित्युपकारकाकाङ्क्षा इत्थं च उभयथा प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वम् ।

तच्च प्रकरणं द्विविधम् । महाप्रकरणम् अवान्तरप्रकरणं चेति । मुख्यभावनासम्बन्धिप्रकरणं महाप्रकरणम् । तेन च प्रयाजादीनां दर्शपूर्ण-

---

यते । एवमिन्द्राग्नीमन्त्रशेषस्यापि अग्नीषोमपदान्वयाश्रवणात् प्रकरणेन प्रथमं तदन्वयरूपं वाक्यं कल्पनीयमित्यादि स्वयमूह्यम् । तस्मात् वाक्येन स्वस्माद् दुर्बलस्य प्रकरणस्य बाधितत्वात् तन्मन्त्रशेषस्तत्र तत्रैव व्यवतिष्ठत इति प्रकरणं लक्षयति । उभयेत्यादिना । आकाङ्क्षात्वं चेत् लक्षणं शाब्दबोधकारणीभूताकाङ्क्षायामतिप्रसङ्गस्तद्वारणाय उभयेति विशेषणम् । उभयत्वं चेत् तदा उभयत्वावच्छिन्ने घटपटादौ अतिव्याप्तिस्तद्वारणायोत्तरं दलम् । परस्परमुभयाकाङ्क्षेत्यर्थः । प्रकरणमिति लक्ष्यनिर्देशः । तत्र उदाहरणद्वारोभयाकाङ्क्षां प्रदर्शयन् लक्षणसमन्वयं करोति । यथेत्यादिना । इत्थं चेति । अनेन प्रकारेण चेत्यर्थः । तच्च प्रकरणं विभजते । तच्च प्रकरणमित्यादिना ।

तच्चेति । उक्तलक्षणलक्षितं चेत्यर्थः । तत्रेति । महाप्रकरणावान्तरप्रकरणयोर्मध्य इत्यर्थः । मुख्यभावनेति । फलभावनेत्यर्थः । तेन चेति । महाप्रकरणेन चेत्यर्थः । अङ्गत्वं बोध्यत

मासाङ्गत्वम्। एतच्च प्रकृतौ एव उभयाकाङ्क्षायाः सम्भवात् न तु विकृतौ। तत्र प्रकृतिवत् विकृतिः कर्त्तव्या इति अतिदेशेन कथम्भावाकाङ्क्षाया उपशमेन अपूर्वाङ्गानामपि उभयाकाङ्क्षया

इति शेषः। तद्धि महाप्रकरणं प्रयाजादीन्यङ्गानि दर्शपूर्ण-मासयोर्विनियुङ्क्त इत्यर्थः। एतत् चेति महाप्रकरणं चेत्यर्थः। तत्र हेतुमाह उभयेति। प्रकृतौ एव इत्यनुषङ्गः। एवकार-व्यावर्त्त्यमाह। नत्विति। विकृतौ उभयाकाङ्क्षाया असम्भवा-दिति भावः। तत्रेति। विकृतौ इत्यर्थः। अतिदेशेनेति। अतिदे[illegible]वाक्यप्राप्तप्राकृताङ्गजातेन इत्यर्थः। कथम्भावाकाङ्क्षाया इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाया इत्यर्थः। तथाच यद्यपि उपहोमा-दीनामपूर्वाङ्गानामुपहोमादिभिर्भावयेत् किं भावयेदिति अस्ति आकाङ्क्षा तथापि सौर्य्यादिविकृतियागस्यातिदेशवाक्य-प्राप्तप्राकृताङ्गैरेव नैराकाङ्क्ष्येण न अपूर्वाङ्गानामपि उपहोमा-दीनामुभयाकाङ्क्षया विकृतौ विनियोगः सम्भवतीति भावः। ननु प्राकृताङ्गानां विकृतौ अपठितत्वादप्रत्यक्षाणां कथं विकृ-त्याकाङ्क्षोपशमहेतुत्वं वैकृताङ्गानां तु उपहोमादीनामत्र पठितत्वेन प्रत्यक्षाणां सम्भवति आकाङ्क्षोपशमान्तिहेतुत्वमिति चेन्न। तेषां विकृतौ पठितत्वेन प्रत्यक्षत्वेऽपि अन्यत्राकृतोप-कारकत्वात् शीघ्रं विकृत्याकाङ्क्षोपशान्तौ असामर्थ्यात्। अतिदिष्टानां तु प्रकृतौ कृतोपकारकत्वेन सम्भवति तदाकाङ्-क्षोपशमनसामर्थ्यम्। न च तेषामेव प्राकृताङ्गानां विकृतौ प्रकरणाग्रहणं स्यादिति वाच्यम्। तेषामपि प्रकृतौ उप-कारकत्वेनोपक्षीणाकाङ्क्षत्वात्। न च प्राकृताङ्गानामत्र

विनियोगासम्भवात्। तस्मादपूर्वाङ्गानां स्थानादेव विकृत्यर्थत्वमिति। अङ्गभावना सम्बन्धिप्रकरणम् अवान्तरप्रकरणम्। तेन च अभिक्रमणादीनां प्रयाजाद्यङ्गत्वम्। तच्च सन्दंशेनैव ज्ञायते। तदभावे च अविशेषात् सर्वेषां फल-

---

उपस्थापकाभावेन अनुपस्थितत्वमिति वाच्यम्। उपमानप्रमाणस्य उपस्थापकस्य सत्वेन तेषामत्र उपस्थितत्वात्। तथाहि सौर्य्यवाक्यस्य दर्शने हि औषधद्रव्यस्य एकदेवत्यत्वस्य च सादृश्यदर्शनेन अनेन सदृशमाग्नेयवाक्यमित्याग्नेयवाक्यमुपमीयते गवयदर्शनात् अनेन सदृशी मदीया गौरिति गोरुपमानवत्। आग्नेयवाक्ये च उपमिते तेन तदर्थो ज्ञायते। स च अंशभावनारूपस्तस्मिंश्च ज्ञाने सौर्य्यवाक्ये भावनाया भाव्यस्य करणस्य च विद्यमानत्वेन तन्नाकाङ्क्षाभावेऽपि इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्राकृतोपकारपृष्ठभावेनाग्नेयेतिकर्त्तव्यतामतिदिश्य सौर्य्ययागेन ब्रह्मवर्चसं भावयेदाग्नेयवत् सिध्यति। तस्मादाग्नेयेतिकर्त्तव्यतया एव विकृत्याकाङ्क्षोपशमने सौर्य्यादौ विकृतौ उभयाकाङ्क्षारूपात् स्थानादेव उपहोमादीनामपूर्वाङ्गानां विकृतिशेषत्वमित्युपसंहरति। तस्मादिति। अवान्तरप्रकरणं लक्षयति। अङ्गभावनेति। तेन चेति। अवान्तरप्रकरणेन चेत्यर्थः। अत्रापि बोध्यत इति शेषः। तच्चेति। तेन तेषां तदङ्गत्वं चेत्यर्थः। सन्दंशेनेति। सन्दंशो लोहकण्टकविद्धलोहशलाकाद्वयरूपस्तेन इत्यर्थः। तन्न्यायेनेति यावत्। तदनङ्गीकारे दोषमाह। तदभाव

भावना कथम्भावेन ग्रहणप्रसङ्गेन प्रधानाङ्गत्वापत्तेः। एकाङ्गानुवादेन विधीयमानयोरपि अङ्गयोरन्तरालविहितत्वं सन्दंशः। यथा अभिक्रमणे तद्धि "समानयत उपभृतस्तेजो वा" इत्यादिना प्रयाजानुवादेन किञ्चिदङ्गं विधाय तदनन्तरमपि प्रयाजानुवादेन प्रयाजाङ्गत्वं यस्य एवं विदुषः प्रयाजा इज्यन्ते प्रैभ्यो लोकेभ्यो

इति। सन्दंशाभाव इत्यर्थः। अविशेषात् प्रकरणाविशेषात्। सर्वेषां प्रयाजादीनामभिक्रमणादीनां च कथम्भावेन इति कर्त्तव्यतारूपेण प्रधानाङ्गत्वापत्तेः। दर्शादिप्रधानाङ्गत्वापत्तेः। तथाच अभिक्रमणादीनां प्रयाजाद्यङ्गत्वग्रहे सन्दंशस्याभावे तु दर्शादिप्रधानयागप्रकरणपाठाविशेषात् प्रयाजादिवदभिक्रमणादीनामपि दर्शादिफलभावनाया इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षया ग्रहणप्रसङ्गेन दर्शादिप्रधानयागाङ्गत्वापत्तेस्तत्सन्दंशेनैव ज्ञातुं शक्यते इति समुदायार्थः। सन्दंशं लक्षयति। एकाङ्गानुवादेनेति। तत्रोदाहरणमाह। यथा अभिक्रमणे इति। अभिक्रमणे हि एकस्य प्रयाजरूपस्य अङ्गस्य अनुवादेन विधीयमानयोः प्रयाजाङ्गयोरन्तराले विहितत्वं भवति एव तदेवाह। तद्धि इत्यादिना। तद्धि अभिक्रमणं हि इत्यर्थः। समानयते जुह्वामुपभृत इति। उपभृतो घृतपात्रविशेषात् जुह्वाञ्जुह्वरूपपात्रविशेषे घृतं समानयत इति मन्त्रार्थः। किञ्चित् अङ्गमिति उपभृतः पात्रात् जुह्वां प्रयाजार्थं घृतानयनरूपमङ्गमित्यर्थः। तदनन्तरमपीति। अभिक्रमणानन्तरमपीत्यर्थः। तदनन्तरमपीत्यस्य किञ्चिदङ्गं विधीयत इत्युत्तरेणान्वयः। प्रयाजत्व-

भ्रातृव्यानुदतेऽभिक्रामं जुहोति अभिजित्यै इत्यनन्तरं यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेद इत्यादि किञ्चित् अङ्गं विधाय विधीयते। अतः प्रयाजाङ्गमध्येऽभिहितमभिक्रमणं तदङ्गम्। प्रयाजैरपूर्वं कृत्वा यागोपकारं भावयेदिति ज्ञाते कथमेभिरपूर्वं कर्त्तव्यमिति कथम्भावाकाङ्क्षायाः सत्त्वात्। सा च सन्दंशपठितैरभिक्रमणादिभिः शाम्यति। न च अङ्गभावनायाः

मिति पाठे तु तस्यापि किञ्चिदङ्गमित्यनेन उत्तरेणैवान्वयः भ्रातृव्यानिति। शत्रूनित्यर्थः। तुदत इति। व्यथयति अपतुदतीति वार्थः जपतीति यावत्। अभिक्रामं जुहोति अभिजित्या इति। विजयाया हवनीयं सर्वतः सञ्चरणं कृत्वा जुहुयादित्यर्थः। मिथुनं वेद इति युगलं जानाति इत्यर्थः। अत इति। प्रयाजानुवादेन विहिततदङ्गमध्ये विहितत्वादित्यर्थः। ननु प्रयाजानामितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाभावात् न तत्र सन्दंशेनापि अभिक्रमणस्याङ्गत्वेनान्वयः। साकाङ्क्षस्यैव गुणेन्वेषणेति न्यायादित्यत आह। प्रयाजैरित्यादिना। सा च प्रयाजानामितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षासन्दंशलब्धैरेव अभिक्रमणादिभिः शाम्यतीत्याह। सा च इत्यादिना तथाच उक्तम्।

"परप्रकरणस्थानामङ्गे श्रुत्यादिभिस्त्रिभिः।
ज्ञाते पुनश्च तैरेव सन्दंशेन तदिष्यते॥" इति।

ननु प्रयाजभावनाया अङ्गभावनात्वेन कथम्भावाकाङ्क्षाभावात् न प्रयाजभावना कथम्भावेन अभिक्रमणं गृह्णात इत्या-

कथम्भावाकाङ्क्षाऽभावः भावनासामान्येन तत्रापि तत्सम्भवात्। तदिदं प्रकरणं क्रियाया एव साक्षात् विनियोजकं द्रव्यगुणयोस्तु तद्द्वारा। तथाहि यजेत स्वर्गकाम इत्यत्र फलभावनायां कथम्भावाकाङ्क्षायां सन्निधिपठिताऽश्रूयमाण-फलकं क्रियाजातमुपकार्य्याकाङ्क्षयेतिकर्त्तव्य-

---

शङ्कां परिहरति नचेत्यादिना। प्रयाजादिभावना कथम्भावाकाङ्क्षाशून्या अङ्गभावनत्वादित्यत्र हेतोरसाधारणानैकान्तिकत्वात् साकाङ्क्षत्वसाधने हेतुसत्त्वात् च न प्रयाजाद्यङ्गभावनायाः कथम्भावाकाङ्क्षाशून्यत्वमित्याह। भावनासामान्येनेति। प्रयाजाद्यङ्गभावना कथम्भावसाकाङ्क्षाभावनत्वात् दर्शादिभावनावदिति प्रयोगोऽत्र बोध्यः। न च अवहननादिभावनायां व्यभिचारः तस्याः पक्षसमत्वात्। तत्रापि तत् सम्भवादिति प्रयाजाद्यङ्गभावनायामपि कथम्भावाकाङ्क्षासम्भवादित्यर्थः। निरूपितप्रकरणस्य साक्षात् विनियोज्यविषयमुपन्यस्यति। तदिदमित्यादिना। प्रकृतस्यैव व्यवहितविनियोज्यमादर्शयति द्रव्येति। तद् द्वारेति। क्रियाद्वारेत्यर्थः अत्र च द्रव्यस्य क्रियाद्वारेव प्रकरणं विनियोजकं गुणस्य तु द्रव्यक्रियोभयद्वारा विनियोजकमिति भावः। फलभावनायामिति। फलभावनायां क्रियाजातमितिकर्त्तव्यतात्वेन अन्वेतीति सम्बन्धः। भिन्नप्रकरणस्थक्रियाया अन्यत्र क्रियायामन्वयापत्तिवारणाय सन्निधिपठितमित्युक्तम्। श्रूयमाणफलस्य क्रियाजातस्य इतिकर्त्तव्यतात्ववारणायाश्रूयमाण-

तात्वेनान्वेति । क्रियाया एव लोके कथ-म्भावाकाङ्क्षायामन्वयदर्शनात् न हि हस्तकुठारेण छिन्द्यादित्यत्र कथम्भावाकाङ्क्षायामुच्चार्य्यमाणोऽपि हस्तोऽन्वेति किन्तु हस्तेनोद्यम्य निपात्येति उद्यमननिपातने एव हस्तस्य तद्-

---

फलमित्युक्तम् । प्रधानस्य उपकाराकाङ्क्षाऽभावे तत्र तदन्वयादर्शनात् कथम्भावाकाङ्क्षायामित्युक्तमगुणस्यापि उपकार्य्याकाङ्क्षाऽभावेऽप्युपकारकत्वेनान्वयादर्शनात् उपकार्य्याकाङ्क्षायेत्युक्तम् । इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां क्रियाया एव साक्षात् अन्वये लोकप्रसिद्धिर्हेतुत्वेन दर्शयति । क्रियाया एव इत्यादिना । क्रियाया एव अन्वयदर्शनादित्यन्वय इत्यर्थः । कुठारेण छिन्द्यादित्यत्र कथमिति कथम्भावाकाङ्क्षायां हस्तेन इत्युच्चार्य्यमाणोऽपि हस्तो न हि छिदिभावनायां साक्षात् अन्वेतीत्यभिप्रेत्याह । न हि इत्यादिना । उद्यमननिपातन एव अन्वित इति शेषः । उद्यमनञ्च निपातनञ्च उद्यमननिपातने इति द्विवचनसन्धिस्तु लेखकप्रमादतः । यद्वा उद्यमनेन निपातन उद्यमननिपातन इति व्याख्येयम् । अत्र च अन्वेतीत्यनुषङ्गः । तत् द्वारेवेति । उद्यमननिपातनद्वारेवेत्यर्थः । सार्वजनीनमिति सर्वेषु जनेषु भवमित्यर्थः । सर्वजनप्रसिद्धमिति यावत् । किञ्च कथम्भावाकाङ्क्षानामकरणमतप्रकाराकाङ्क्षार्थमतः प्रकारवाचित्वात् । सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः सामान्यं च क्रियारूपमेव आख्यातेन उच्यते यजेत स्वर्गकाम इत्यस्य हि अयमर्थः । यागेन तथा कर्त्तव्यं यथा स्वर्गो भवतीति क्रियासामान्यस्य च विशेषः

द्वारैव अन्वेतीति सार्वजनीनमेतत्। इदं च स्थानादिभ्यो बलवत्। अतएवाचैर्दीव्यति राजन्यमिति देवनादयो धर्मा अभिषेचनीयसन्निधौ पठिता अपि स्थानात् न तदङ्गं किन्तु प्रकरणात् राजसूयाङ्गमिति।

क्रिया एव भवति न हि ब्राह्मणविशेषः परिव्राजकादिर्ब्राह्मणो भवति एवं च करणगतक्रियाविशेषाकाङ्क्षापरनामेयं कथं भावाकाङ्क्षायां क्रियैवान्वेतीति युक्तं स च करणगतः क्रियाविशेषोऽन्वाधानादिब्राह्मणतर्पणान्तः क्रियारूप एवेति युक्तं तस्य प्रकरणेन एव ग्रहणं तस्य च करणगतत्वं तदुपकारकत्वमेव तेन विना यागेनापूर्वाजननात्। न हि उद्यमननिपतनव्यतिरेकेण कुठारेण द्वैधीभावो जन्यते तस्मिदं कथं भावाकाङ्क्षया क्रियैवान्वेतीति। तदिदं प्रकरणं स्थानादितो बलीयो भवति। तथाहि राजसूयप्रकरणे पञ्चेष्टिसोमयागावहसमप्रधानभूताः पठ्यन्ते तत्र च कश्चित् अभिषेचनीयसंज्ञकः सोमयागः पठितः तस्य हि सन्निधौ विदेवनादयो धर्माः। अचैर्दीव्यति राजन्यं जिनाति शौनः शेफमाख्यापयतीति श्रूयते जिनाति जयतीत्यर्थः। बह्वृचब्राह्मणे समाम्नातं शुनः शेफविषयमुपाख्यानं शौनःशेफं तदाख्यापयतीत्यर्थः। तत्र च विदेवनादीनां सन्निधिवशादभिषेचनीयाङ्गत्वमिति प्राप्ते राद्धान्तः। राजसूयेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायामनुवृत्तायां विहिता विदेवनादयः प्रकरणेन राजसूयशेषा एव भवन्ति राजसूयश्च बहुयागात्मको भवति तत्रश्च ततहि असर्व-

देशसामान्यं स्थानं तद्द्विविधम्। पाठसादेश्यम् अनुष्ठानसादेश्यं चेति। स्थानं क्रमश्चेत्यनर्थान्तरम्। पाठसादेश्यमपि द्विविधम्। यथा सन्निधिपाठः यथासङ्ख्यपाठश्चेति। तत्र ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्। वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदित्येवं क्रमविहितेषु इन्द्राग्नीरोचनादिव इत्यादीनां याज्यानुवाक्य-

---

यागशेषत्वं विदेवनादीनां सिध्यति। किञ्च अभिषेचनीयस्य काचिदपि आकाङ्क्षा विदेवनादिषु नास्त्येव तस्य ज्योतिष्टोमविकृतित्वेनातिदिष्टैरेव प्राकृताङ्गैस्तदाकाङ्क्षानिवृत्तेः। ननु सन्निहितविधिबलादाकाङ्क्षा उत्थाप्यते इति च तर्हि आकाङ्क्षारूपमन्तराले प्रकरणमादौ परिकल्प्य तद्द्वारा वाक्यलिङ्गश्रुतिकल्पनया सन्निधिर्विप्रकृष्यते राजसूयाकाङ्क्षारूपं महाप्रकरणं तु क्लृप्तत्वादेकया आकाङ्क्षया सन्निकृष्यते। ततश्च प्रकरणेन सन्निधेर्बाधात् सर्वयागशेषा विदेवनादयो धर्मा इत्यभिप्रेत्य प्रकरणस्य स्थानादिभ्यो बलवत्त्वमाह। इदं चेत्यादिना। स्थानं लक्षयति। देशसामान्यमिति। सन्निधिविशेषत्वमिति लक्षणान्तरम्। स्थानं क्रमश्चेति लक्ष्यत्वेन निर्दिश्यते पाठसमानदेशत्वेनानुष्ठानसमानदेशत्वेन च स्थानं विभजते। तत् द्विविधमित्यादिना। यथासङ्ख्यपाठत्वेन सन्निधिपाठत्वेन च पाठसमानदेशत्वमपि विभजते। पाठसादेश्यमित्यादिना तत्र यथासङ्ख्यपाठत्वेन समानदेशत्वं समुदाहरति। तत्र ऐन्द्राग्नमित्यादिना। प्रथमस्य प्रथममिति। प्रथमस्य ऐन्द्राग्नमिति

मन्त्राणां यथासङ्ख्यं प्रथमस्य प्रथमं द्वितीयस्य द्वितीयमित्येवंरूपो विनियोगो यथासङ्ख्यपाठात्। प्रथमपठितमन्त्रस्य हि कैमर्थ्याकाङ्क्षायां प्रथमतो विहितं कर्मैव प्रथममुपतिष्ठते समानदेशत्वात्। एवं द्वितीयमन्त्रस्यापि वैकृताङ्गानां प्राकृताङ्गानु-

---

ऐन्द्राग्नेष्टियागस्य इन्द्राग्नीरोचनादिव इति प्रथमं याज्यानुवाक्यायुगलमङ्गं द्वितीयस्य वैश्वानरमिति वैश्वानरेष्टियागस्य वैश्वानरोऽजोजनदित्यादि द्वितीयमङ्गमित्यर्थः। एवंरूपे विनियोगे हेतुमाह। प्रथमपठितमन्त्रस्येत्यादिना। कैमर्थ्याकाङ्क्षायामिति। किमर्थोऽयं मन्त्र इति कैमर्थ्याकाङ्क्षायामित्यर्थः। एवं द्वितीयमन्त्रस्यापि इति किमर्थोऽयं मन्त्र इति द्वितीयमन्त्रस्यापि कैमर्थ्याकाङ्क्षायां द्वितीयस्थाने विहितमेव कर्मोपतिष्ठते समानदेशत्वादित्यर्थः। कोऽर्थो यस्य स किमर्थः। तस्य भावः कैमर्थ्यं तस्याकाङ्क्षायामिति निरुक्त्या किमनेन मन्त्रेण भाव्यमिति सिध्यति। अत्र च क्रमस्य उदाहरणान्तरमपि वर्त्तते तथाहि। दर्शपूर्णमासयोराध्वर्य्यवे काण्डे आग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीययागाः क्रमेण आम्नाताः याजमाने च काण्डे आग्नेयादिविषयास्तेनैव क्रमेण मन्त्रा आम्नाताः अग्नेरहं देवयज्ययान्नादोभूयासं दब्धिरस्य दब्धो भूयासममुं दभेयमग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमिति तत्र आद्यन्तयोराग्नेयाग्नीषोमीययोः कर्मणोराद्यन्तौ मन्त्रौ मध्यमस्य च उपांशुयाजस्य कर्मणो मध्यमो दब्धिरस्य दब्धो भूयासममुं दभेयमिति मन्त्राङ्गं तस्य च ब्राह्मणवाक्यसिद्ध

वादेन विहितानां सन्दंशपतितानां विकृत्यर्थत्वं सन्निधिपाठात्। यथा आमनहोमानाम्। तेषां हि कैमर्थ्याकाङ्क्षायां फलं विकृत्यपूर्वमेव भाव्यत्वेन सम्बध्यते उपस्थितत्वात्। स्वतन्त्र-

---

साम्नायते। एतया वेदव्या देवा असुरान् दभ्नुवन्त्येव भ्रातृव्यं दभ्नोतीति दभ्निर्घातकमायुधमित्यर्थः। न चाऽग्ने-याग्नीषोमीययोरपि अनिष्टनिवारकत्वेन साधारणलिङ्गेन दभ्नि-मन्त्रस्य अङ्गत्वं किं न स्यादिति वाच्यम्। यथा वाक्यद्वयानु-सन्धानेन सम्पन्नप्रकरणं पृथक् प्रमाणं तथा प्रकरणद्वयानु-सन्धानसम्पन्नेन क्रमप्रमाणेन उपांशुयाजे तस्य मन्त्रस्य विनि-योगात्। न च क्रमस्य प्रकरणेऽन्तर्भाव इति वाच्यम्। द्वयो-र्वाक्ययोरिव प्रकरणयोरेकवाक्यत्वाभावात्। तस्मात् क्रम-प्रमाणेन मध्यवर्त्तिनः उपांशुयाजस्य मध्यवर्त्ती मन्त्रोऽङ्गं समान-देशत्वादिति यथासङ्ख्यपाठाद्विनियोग उक्तः सन्निधिपाठात् तु यानि वैकृतानि अङ्गानि प्राकृताङ्गानुवादेन विहितानि सन्दंशपतितानि तेषां विकृतौ विनियोग इत्याह। वैकृता-ङ्गानामित्यादिना। तत्र उदाहरणमाह। यथा आमनहोमाना-मिति अमनसि स्वाहा रेतस्विने स्वाहा इत्यादयो मनोहोमाः। यद्वा अमनो होमानामिति पाठः प्रामादिक एव किन्तु आमनहोमानामिति सकाररहितः आपूर्व एव पाठः साधुः। तत्र च वैश्वदेवीं साङ्ग्रहणीं निर्वपेत् ग्रामकामः इत्यस्य काम्येष्टि-यागस्य सन्निधौ श्रूयन्त आमनहोमा आमनदेवा इति तिस्रः आहुतीर्जुहोतीति। ननु आमनहोमानां फलाकाङ्क्षायां फलवत्

फलकत्वे विकृतिसन्निधिपाठानर्थक्यापत्तेः पशुधर्माणामग्नीषोमीयार्थत्वमनुष्ठानसादेश्यात्।

विकृत्यपूर्वमेव भाव्यत्वेन सम्बध्यत इत्यसत् तेषां मुख्ययागत्वे विरोधाभावात्। न हि आग्नेयादीनां पशूनामनुमित्यादीनां च बहूनां मुख्यत्वविरुद्धमित्याशङ्क्य यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इति वाक्येनाग्नेयादीनां फलसम्बन्धावगमस्तथा आमनहोमानां फलसम्बन्धावगमाभावात् न प्राधान्यं युज्यते साङ्ग्रहणीं निर्वपेत् ग्रामकाम इति वाक्यस्य तु साङ्ग्रहण्या एव फलसम्बन्धबोधकत्वेन आमनहोमानां तत्सम्बन्धबोधकत्वाभावात्। तस्मात् फलवत् सन्निधावफलं तदङ्गमिति न्यायात् फलवत्याः साङ्ग्रहण्याः सन्निधौ आम्नाता अफला आमनहोमास्तदङ्गमित्यभिप्रेत्य किमर्था इमे। किलेति कैमर्थ्याकाङ्क्षायां फलवताविकृत्यपूर्वस्यैव भाव्यत्वेन सम्बन्धे हेतुमाह। उपस्थितत्वादिति। सन्निधिप्रमाणेन उपस्थितत्वादित्यर्थः। ननु आमनहोमानां साङ्ग्रहणीसन्निधिपाठेऽपि विश्वजिन्न्यायेन स्वतन्त्रफलकत्वमेव किं न स्यादित्यत आह। स्वतन्त्रफलकत्व इत्यादिना। फलवत्कर्मसन्निधौ पठितस्य एवाश्रूयमाणफलस्य विश्वजिन्न्यायेन स्वतन्त्रफलं कल्प्यते। अन्यथा प्रयाजादीनामपि तन्न्यायेन स्वतन्त्रफलकत्वापत्तिः स्यात्। अफलस्य फलवत्सन्निधौ पाठस्तु तदङ्गत्वायैव। तदभावेऽनर्थकत्वमेव तस्यापद्येतेति भावः। सन्निधिपाठसादेश्येन विनियोगं निरूप्यानुष्ठानसादेश्येन विनियोगं निरूपयति पशुधर्माणामित्यादिना पशुधर्मा हि उपाकरणपर्यग्निकरण-

दयस्तत्र प्रजापतेर्जायमानाः इदं पशुमित्याभ्यामृग्भ्यां पशो-रुपस्पर्शनमुपाकरणं दर्भज्वालयाऽर्चिः प्रदक्षिणीकरणम्। पर्य्यग्निकरणम्। यूपे रज्ज्वाबन्धनं यूपनियोजनमित्यादयो बोध्यास्तेषामनुष्ठानसमानदेशत्वादग्नीषोमीयपशुशेषत्वमेव न तु सवनीयादिशेषत्वमित्यर्थः। किञ्च ज्योतिष्टोमप्रकरणे त्रयः पशवः समाम्नाता अग्नीषोमीयः सवनीयोऽनुबन्ध्यश्चेति तत्र अग्नीषोमीयः पशुः सौमनामकादह्नः प्राचीने औपवसथ्यनामकेऽह्नि धिष्ण्यनिर्माणादूर्द्धं समनुष्ठीयते तत्र चैवाह्नि ते धर्माः समाम्नाताः ततश्च तेषां शेषाकाङ्क्षायामनुष्ठेयतया उपस्थितमग्नीषोमीयपशुपूर्वमेव सन्निधितो भाव्यत्वेन सम्बध्यते न तु सवनीयानुबन्ध्यापूर्वं तत्सन्निधिविरहात्। अथ कथमिति चेन्न। सवनीयपशोः सौत्यनामकेऽह्नि समाम्नानादाश्विनं ग्रहं गृहीतत्वात् निवृतायूयं परिवीयाग्नेयं पशुमुपाकरोतीति अनुबन्ध्यस्य तु अवभृथान्ते श्रूयमाणत्वात् च। तस्मात् उपपद्यते हि एतेषां धर्माणां सन्निधिनाऽग्नीषोमीयार्थत्वं सवनीयानुबन्ध्ययोस्तु चोदकानेऽतिदिश्यन्ते। न च पाठसादेश्यादेव तेषां तदर्थत्वं किं न स्यादिति वाच्यम्। अग्नीषोमीयपशोः सोमक्रयसमीपे पाठात् तेन तत्त्वासम्भवात्। न च क्रयसन्निधौ एव तस्यानुष्ठानमपि किं न स्यादिति वाच्यम्। स एष द्विदेवत्यः पशुरौपवसथ्येऽहनि आलब्धव्यः इति वाक्यात् तस्य तत्रानुष्ठानानुपपत्तेः न च स्थानात् प्रकरणस्य बलीयस्त्वात् तेन तद्धर्माणां ज्योतिष्टोमार्थत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यम्। तस्य सोमयागत्वात् तद्धर्मग्रहणायोगात् सोमो हि अभिषवादीन् धर्मानाकाङ्क्षति न तु यूपनियोजनविशसनादीन् तस्मादानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतबलाबलमिति न्यायेन प्रकरणं प्रधानात् प्रच्याव्यस्थानात् पशुयागार्थत्वमेव पशुधर्माणां युक्तं भवति न

औपवसथ्येऽह्नि अग्निषोमीयः पशुरनुष्ठीयते तस्मिन्नेव दिने ते धर्माः पठ्यन्ते। अतस्तेषां

चाङ्गित्वनर्थका सन्तस्ते धर्मा अङ्गेषु त्रिष्वपि पशुयागेष्वविशेषेणावतिष्ठन्तु इति वाच्यम्। सन्निधिरूपस्य विशेषस्य दर्शितत्वात्। नचाग्नीषोमीयेति तद्धर्माणां प्रकरणादेव विनियोगः किं न स्यादिति वाच्यम्। क्लृप्तोपकारैरेव प्राकृतधर्मैरग्नीषोमीयस्येतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षाया उपशान्तत्वात्। अग्नीषोमीयोहि सान्नाय्ययागप्रकृतिको भवति तयोरुभयोरपि पशुप्रभवद्रव्यकत्वाविशेषात् सान्नाय्यं दधिपयसी तत्र पशुयागः पयोयागप्रकृतिकः साक्षात् पशुप्रभवद्रव्यकत्वात्। तच्चोक्तं सान्नाय्यं वा तत्प्रभवत्वादिति तस्माच्चोदकप्राप्तैस्तद्धर्मैर्निराकाङ्क्षत्वान्न पशुयागे तद्धर्माणां प्रकरणं विनियोजकं किन्तु स्थानमेवेत्यभिप्रेत्याह। औपवसथ्येऽह्नीत्यादिना। एवं स्थानं निरूप्य तस्य समाख्यातः प्राबल्यमाह। तच्च स्थानमित्यादिना। तच्चेति। उक्तलक्षणलक्षितं चेत्यर्थः। तच्चे तृतीये चेदं स्थितम्। शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे इत्ययं मन्त्र पौरोडाशिकमिति याज्ञिकैः समाख्याते काण्डे पठितस्तस्य च समाख्यया पुरोडाशकाण्डोक्तानामुलूखलजुह्वादीनामपि शोधनेऽङ्गत्वमिति प्राप्ते राद्धान्तः न समाख्यया मन्त्रस्य पुरोडाशपात्राङ्गत्वं पदार्थयोर्भिन्नदेशस्थत्वेन सम्बन्धस्याप्रत्यक्षत्वात् स्थानविनियोगे तु पदार्थयोर्देशसामान्यलक्षणः सम्बन्धः प्रत्यक्ष एव। न च सा पदार्थयोः सम्बन्धवाचिका भवति यौगिकशब्दानां द्रव्यवाचकत्वेन पदार्थसम्बन्धावाचकत्वात्तथात्वे

कैमर्थ्याकाङ्क्षायामनुष्ठेयत्वेनोपस्थितं पश्चपूर्वमेव भाव्यत्वेन सम्बध्यते। तच्च स्थानं समा-

---

तस्या: सा सम्बन्धमात्रवाचिका तद्विशेषवाचिका वा स्यात्। नाद्य: तन्मात्रोक्तौ प्रयोजनाभावात्। सर्वेषां यौगिकवचसां पर्य्यायतापत्तेश्च। द्वितीये तु सम्बन्धिविशेषत्वस्य सम्बन्धिविशेषनिरूप्यत्वादवश्यं सम्बन्धिनौ वक्तव्यौ तथा च स्वसम्बन्धिप्रतिपत्त्यैव वाक्यार्थप्रतिपत्तिन्यायेन सम्बन्धप्रतिपत्तिसम्भवे तत्रापि शक्तिकल्पने गौरवान्न समाख्याया: सम्बन्धवाचित्वम्। तथाचोक्तम्। "सर्व्वत्र यौगिकै: शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते। न हि सम्बन्धवाचित्वं सम्भवत्यतिगौरवात्"। तथान्यच्च। "पाकं तु पचिरेवाह कर्त्तारं प्रत्ययोप्यक:। पाकयुक्त: पुन: कर्त्ता वाच्यो नैकस्य कस्यचिदिति"॥ किञ्च पौरोडाशिकमिति समाख्यायां प्रकृति: पुरोडाशमात्रमभिधत्ते तद्धितप्रत्ययस्तु पुरोडाशस्येद मिति व्युत्पत्त्या काण्डं न चैतावता तत्तत्पुरोडाशपात्राणां मन्त्रसन्निधि: प्रत्यक्षो भवति। किन्तु अर्थापत्त्या संकल्पते कथं शृणु यद्युक्त: सन्निधिर्न स्यादाम्नप्रतिपादकग्रन्थस्य पौरोडाशिकसमाख्या न स्यात्। नह्यग्न्यसन्निहितानामिषेत्वे त्यादिमन्त्राणामाग्नेयकाण्डसमाख्या भवति। भवति च सा सन्निहितानां युञ्जान: प्रथमं मन इत्यादि मन्त्राणां ततश्च काण्डसमाख्यया सन्निधिं परिकल्प्य कल्पितकाण्डसन्निध्यन्यथानुपपत्त्या परस्पराकाङ्क्षारूपं तत्तत्पात्रप्रकरणं कल्पयित्वा तद्द्वारा वाक्यलिङ्गश्रुतीश्च कल्पयित्वा तया श्रुत्या विनियोग इति स्थानापेक्षया विनियोगे समाख्यया विप्रकर्ष: साम्नाय्यपात्राणां

ख्यातः प्रबलम्। अतएव शुन्धनमन्त्रः सान्नाय्य-पात्राङ्गं पाठसादेश्यात्। न तु पौरोडाशिक-मिति समाख्यया पुरोडाशपात्राङ्गम्। समाख्या यौगिकः शब्दः। सा च द्विविधा। वैदिकी-लौकिकी च। तत्र होतुश्चमसभक्षणाङ्गत्वम्।

तु कुम्भीशाखापवित्रादीनां शोधनमन्त्रसन्निधिः प्रत्यक्षो भवति कथं शृणु इध्मा बर्हिः सम्पादनस्य मुष्टिनिर्वापस्य चान्तराले सान्नाय्यपात्राणां देश उक्तः शोधनमन्त्रश्चायम् इध्माबर्हिनिर्वाप-विषययोर्मन्त्रानुवाकयोर्मध्येऽनुवाके पठ्यते तेन च प्रत्यक्षसन्नि-धिना प्रकरणादीनां चतुर्णामिव कल्पनात् सन्निधिः। समाख्या-पेक्षया सन्निकृष्यते तस्मात् क्रमेण समाख्यां बाधित्वा सान्नाय्य-पात्राणां शोधने शेषोऽयं मन्त्रो भवति इत्यभिप्रेत्याह। अतएव इत्यादिना। अतएव स्थानस्य समाख्यातः प्रबलत्वा-देव शुन्धनमन्त्रः शुन्धध्वं दैव्याय कर्मणे इति मन्त्रः सान्नाय्यपात्राङ्गमिति सान्नाययागयोरैन्द्रदध्यैन्द्रपयसोः पात्राणां कुम्भीशाखापवित्रादीनामङ्गमित्यर्थः। पाठसादेश्यादिति सन्निधिपाठादित्यर्थः पुरोडाशपात्राङ्गमिति। पुरोडाशपात्राणा-मुलुखलादीनामङ्गमित्यर्थः। एवं स्थानं निरूप्य समाख्यां लक्षयति समाख्या यौगिकः शब्द इति। अत्र यौगिकशब्दत्वं लक्षणं समाख्येति लक्ष्यम्। शब्दश्चतुर्धा यौगिको रूढ़ो योग-रूढ़ो यौगिकरूढ़श्चेति। तत्राध्वर्य्येवं याचक इत्यादिर्यौगिकः स एव समाख्येति चोच्यते यत्रावयवार्थ एव ज्ञायते स यौगिक इति तन्निर्वचनम्। योऽवयवशक्तिनिरपेक्षया समुदायशक्त्या एवार्थं

होतृचमस इति वैदिकसमाख्यया अध्वर्य्योस्त- त्तत्पदार्थाङ्गत्वम्। लौकिक्या आध्वर्य्यवमिति।

बोधयति स रूढो यथा गवादि शब्दः। यस्त्ववयवशक्तिविषये समुदायशक्त्यापि प्रवर्त्तते स योगरूढः। यथा पङ्कजादि- शब्दः पङ्कजादिशब्दस्यैवावयवशक्त्या पङ्कजनिकर्त्तृत्वेन समुदाय- शक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण पद्मबोधकत्वात्। यस्त्ववयवशक्ति- समुदायशक्तिभ्यां रूढार्थं यौगिकार्थं च स्वातन्त्र्येण बोधयति स यौगिकरूढः। यथोद्भिदादिशब्दः। स चोद्भेदनकर्त्तृतरु- गुल्मादिकं बोधयति यागविशेषमपि चेति। सा यौगिक- शब्दात्मिका समाख्या तत्र तयोः समाख्ययोर्मध्य इत्यर्थः। होतु- रिति भक्षणस्य क्रियात्मकत्वेन प्राधान्यात् तत्कर्तुर्होतुर्भवति तदङ्गत्वमित्यर्थः। तदुत्पदार्थाङ्गत्वमिति पुरोऽध्वर्युर्विभजति इत्यादिना। यजुर्वेदेन च विहितानां पदार्थानामङ्गत्वमित्यर्थः। लौकिक्येति याज्ञिकैः परिकल्पितया इत्यर्थः। तृतीये स्थितं प्रैतुहोतुश्चमस इत्यत्र समाख्या भक्षहेतुः हरिरसिहारियोजन इत्यनेन मन्त्रेण गृह्यमाणो ग्रहो हारियोजनः। तत्र वाक्यं वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र वषट्कार इत्येवमुक्तत्वात् त्रय एव भक्षहेतव इति प्राप्ते राद्धान्तः हविषा नेग्रावभिरभि- षुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्यसदसिभक्षान् भक्षयति इति श्रूयते उत्तरवेद्याः प्रतीचीने सदसः प्राचीने मण्डपे भिषवः उत्तरवेद्यां होमः सदसिभक्षणं तत्राभिषवहोमयोर्वचनान्तरप्राप्त- योरविधेयतया अतो निमित्तत्वेनानूपभक्षणं विधीयते। तस्मात् समाख्यादिवदेवतयोरपि हेतुत्वमस्तीत्यभिप्रेत्याह। सङ्क्षेप

समाख्यया इति सङ्क्षेपः। तदेवं निरूपितानि सङ्क्षेपतः श्रुत्यादीनि षट् प्रमाणानि। एतत्सहकृतेन विनियोगविधिना समिदादिभिरुपकृत्य दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत इत्येवंरूपेण यानि नियोज्यन्ते तानि अङ्गानि द्विविधानि सिद्धरूपाणि क्रियारूपाणि चेति। तत्र सिद्धानि जातिद्रव्यसङ्ख्यादीनि तानि च दृष्टार्थान्येव। क्रियारूपाणि च द्विविधानि। गुणकर्माणि प्रधानकर्माणि च। एतान्येव सन्निपत्योपकारकाणि आरादुपकारकाणि चोच्यन्ते। कर्माङ्गद्रव्याद्युद्देशेन

इति। श्रुत्यादिप्रमाणस्य विनियोगविधिसहकारिणो निरूपणमुपसंहरति तदेवमिति। एतैः षड्भिः प्रमाणैः सहकृतेन विनियोगविधिना यानि अङ्गानि विनियोज्यन्ते तानि विनियोगविधेः स्वरूपमनुवदन् विभजते। एतदित्यादिना। तत्र सिद्धरूपाणि निर्दिशति। तत्रेति। सिद्धरूपक्रियारूपाणां मध्य इत्यर्थः। जातिपशुत्वादिद्रव्यं व्रीह्यादिसङ्ख्या एकत्वादि तेषां यागस्वरूपोपकारकत्वेन दृष्टार्थत्वमेवेत्याह। तानि चेति। क्रियारूपाणां विभागद्वारा लक्षणमाह। क्रियारूपाणीत्यादिना गुणस्य कर्माङ्गस्य द्रव्यादेः संस्कारकाणि क्रियाविशेषरूपाणि गुणकर्माणि यथावघातादीनि प्रधानस्य फलापूर्वस्योपकारकाणि तानि प्रधानकर्माणि। यथा प्रयाजा-

विधीयमानं कर्म सन्निपत्योपकारकम्। यथा अव-घातप्रोक्षणादि तच्च दृष्टार्थम् अदृष्टार्थं दृष्टादृष्टार्थं चेति। तत्र दृष्टार्थमवघातादि अदृष्टार्थं प्रोक्ष-णादि दृष्टादृष्टार्थं पशुपुरोडाशादि तद्धि द्रव्य-त्यागांशेनैव अदृष्टं देवतोद्देशेन च देवतास्मरणं दृष्टं करोति। द्रव्याद्यनुद्दिश्य केवलं विधीयमानं

दीनि तेषामेव लक्षणान्तरमाह। एतान्येवेत्यादिना। सन्नि-पत्योपकारकाणां लक्षणमाह। कर्माङ्गेत्यादिना। यानि चाङ्गानि साक्षात् परम्परया वा विहितफलसाधनयागशरीरं निष्पाद्य तद्द्वारा तदुत्पत्त्यपूर्वोपयोगीनि तानि सन्निपत्यो-पकारकाणीति फलितम्। द्रव्यादीत्यादिना देवतादिपरिग्रहः। क्रियारूपत्वं सर्वेषां कर्मणां गुणकर्मत्वमवघातादीनां प्रधान-कर्मत्वं प्रयाजादीनां सन्निपत्योपकारत्वमवघातादीनामारादुप-कारकत्वं प्रयाजादीनां च लक्षणमिति समुदायतात्पर्य्यम्। तत्रोदाहरणमाह। यथा अवघातेति। सन्निपत्योपकारकाणां पुनरपि त्रिविधं विभागं करोति तच्चेत्यादिना। तच्च सन्नि-पत्योपकारकं चेत्यर्थः। दृष्टार्थमुदाहरति दृष्टार्थमवघातादीति अवघातादेस्तुषविमोकादिरूपदृष्टद्वारा यागस्वरूपतदुत्पत्त्यपूर्व-हेतुत्वात् सम्भवति तस्य दृष्टार्थत्वमित्यर्थः। अदृष्टार्थमुदाहरति अदृष्टार्थमिति। प्रोक्षणादेर्व्रीहिगतसंस्काररूपातिशयदृष्टद्वारा प्रधानयागोत्पत्त्यपूर्वहेतुत्वात् सम्भवति केवलादृष्टार्थत्वं प्रोक्षण-मन्तरेणापि यागस्वरूपानुपपत्त्यभवात् दृष्टोपकारासम्भवात्।

कर्म आरादुपकारकम्। यथा प्रयाजादि आरादुपकारकं च। परमापूर्वोत्पत्तावेव उपयुज्यते। सन्निपत्योपकारकं तु द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारा यागस्वरूपेऽपि उपयुज्यते। इदमेव चाश्रयिकर्मेत्युच्यते।

दृष्टादृष्टोभयार्थमुदाहरति। दृष्टादृष्टार्थमिति। पशुपुरोडाशादीत्यादिना यागादिसङ्ग्रहः। तद्धि पशुपुरोडाशादि हि इत्यर्थः। अदृष्टमिति यागोत्पत्त्यपूर्वद्वारा फलापूर्वमित्यर्थः। आरादुपकारकाणां लक्षणमाह द्रव्याद्यनुद्दिश्येति। आत्मसमवेतापूर्वजनकानि आरादुपकारकाणीत्यपि वदन्ति तत्रोदाहरणमाह। यथेति। प्रयाजादीत्यादिना आज्यभागानुयाजादिपरिग्रहः। अत्र परमापूर्वोत्पत्तावेवेत्येवकारेण द्रव्यदेवतागतसंस्कारजननद्वारा यागस्वरूपोपयोगित्वमारादुपकारकाणां निरस्यते यागस्वरूपेऽपि इत्यपिना सन्निपत्योपकारकाणां द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारा यागोत्पत्त्यपूर्वेऽप्युपकारकत्वं समुच्चीयते अत्र च व्रीह्यादीनां पिष्टद्वारा पुरोडाशनिवर्तकत्वं तद्द्वारा यागशरीरतदुत्पत्त्यपूर्वजनकत्वं च भवति याज्यानुवाक्यादेर्देवतासंस्कारद्वारा यागोत्पत्त्यपूर्वादौ उपयोगित्वं देवतायाश्च साक्षाद्यागशरीरनिर्वर्त्तकत्वं तद्द्वारा तदुत्पत्त्यपूर्वनिष्पादकत्वं च भवति यागस्य देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागस्वरूपत्वाद्द्रव्यदेवते खलु यागस्वरूपमित्यभ्युपगमाच्चेति ध्येयम्। इदमेव चेति सन्निपत्योपकारकमेव च न तु आरादुपकारकमित्यर्थः। आश्रयिद्रव्यदेवतादिरूप आश्रयोऽस्यास्तीत्याश्रयिपारिभाषिको वा आश्रयिकर्मेति संज्ञा। इदमेव सामवायिकर्मेत्यपि वदन्ति किञ्च

तदेवं निरूपितः सङ्क्षेपतो विनियोगविधिः।
प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिः।

सामान्यतः कर्म द्विविधमर्थकर्म गुणकर्म चेति तत्रात्मसमवेता-
पूर्वजनकं कर्मार्थकर्म यथा अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासप्रयाजानुया-
जादिकं तस्यात्मगतफलापूर्वजनकत्वात्। द्रव्यादिसंस्कार-
जनकं द्वितीयम्। तदेव सन्निपत्योपकारकमित्युक्तम्। तदपि
द्वितीयम्। उपयोक्ष्यमाणसंस्कारकमुपयुक्तसंस्कारकं चेति।
तत्रावघातप्रोक्षणादिकमुपयोक्ष्यमाणसंस्कारकं यागे व्रीहीणा-
मुपयोक्ष्यमाणत्वात्। प्रतिपत्तिकर्म चात्वालकृष्णविषाणप्रासने-
डाभक्षणादिकमुपयुक्तकृष्णविषाणपुरोडाशादिसंस्कारकं द्विती-
यम्। उपयुक्तस्याकीर्णकरस्यावशिष्यमाणद्रव्यादेर्विहितदेशे
संस्कारविशेषहेतुः प्रक्षेपः प्रतिपत्तिकर्म उपयोक्ष्यमाण-
संस्कारभिन्नसंस्कारकर्मत्वं प्रतिपत्तिकर्मत्वमित्यपि वदन्ति।
ननु भवतु कस्यचिदिडाभक्षणस्य प्रधानयागोपयुक्ताकीर्णकर-
पुरोडाशद्रव्यप्रक्षेपात्मकत्वात् प्रतिपत्तिकर्मत्वं चात्वाले कृष्णविषाण-
प्रासनस्याग्निहोत्रादिकर्मवद्विहितवहिर्देशविशेषे प्रक्षेपक्रिया-
त्मकत्वात् कथं प्रतिपत्तिकर्मत्वं तथा च तद्वदर्थकर्मत्वमेव तस्य
तदित्थं श्रूयते [illegible]नीतासु दक्षिणासु चात्वाले कृष्ण-
विषाणं प्रास्यतीति यजमानेन दक्षिणा दत्ता ऋत्विग्भ्यः यदा
नीतास्तदा यजमानः स्वहस्ते धृतं कृष्णमृगस्य शृङ्गं चात्वाल-
नामकगर्त्ते परित्यजेत्। सोऽयं परित्यागोऽर्थकर्म कुतः?
सप्रयोजनत्वलाभात्। प्रतिपत्तिकर्मत्वेऽपूर्वाभावे निरर्थकः स्यात्
तस्मादपूर्वलाभाय अर्थकर्मत्वमेव न तु प्रतिपत्तिकर्मत्वमिति
चेत् न। कृष्णविषाणया कण्डूयतीति तृतीयाश्रुत्या यजमान-

स चाङ्गवाक्यैकवाक्यतापन्नः प्रधानविधिरेव। स हि साङ्गं प्रधानमनुष्ठापयन् विलम्बे प्रमाणाभावात् अविलम्बापरपर्य्यायं प्रयोगप्राशुभावं विधत्ते। न च तदविलम्बेऽपि प्रमाणाभाव इति वाच्यम्। विलम्बे हि अङ्गप्रधानविध्येक-

---

शिरः कण्डूतावुपयुक्तस्य कृष्णविषाणस्य प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात्। न च प्रतिपत्तिकर्मत्वेऽत्यन्तमपूर्वाभावः। चात्वाल एव प्रासनमित्येवंविधस्य नियमस्य वैधत्वेन प्रासनक्रियाप्रयुक्तापूर्वाभावेऽपि नियमापूर्वसद्भावात्। तस्मात् प्रासनं प्रतिप्रत्तिकर्मेति तमेतं सर्वमभिप्रेत्य विनियोगविधिनिरूपणमुपसंहरति। तदेवमिति। इदानीं प्रयोगविधिं निरूपयति। प्रयोगेत्यादिना। साम्प्रधा[illegible]ंप्रयोगप्राशुभावबोधक इत्यर्थः। स च प्रयोगविधिः प्रयाजाद्यङ्ग जातवाक्यैकवाक्यतामापन्नो दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इत्यादिप्रधानविधिरेव उक्तवक्ष्यमाणविधित्रयमेलनरूपश्चतुर्थोऽयं विधिर्नतु विध्यन्तरमित्याह। स चेति। तत्र हेतुं प्रदर्शयन् प्रयोगप्राशुभावशब्दं व्याचष्टे सहीत्यादिना। प्रयोगविधिः साङ्गप्रधानकर्मप्रयोगाविलम्बं विधत्ते तद्विलम्बे प्रमाणाभावात् सम्प्रतिपन्नवत्। तत्र प्रयोगविधिः तत्र प्रयोगाविलम्बं विधत्ते तदविलम्बे प्रमाणाभावादिति। सम्प्रतिसाधनतामाशङ्क्य समाधत्ते स चेत्यादिना। अङ्गप्रधानविध्योरेकवाक्यतयावगतस्याङ्गप्रधाननयोः साहित्यस्यानुपपत्तेरेव तदविलम्बे प्रमाणत्वात् न तत्र प्रमाणाभाववचनं शोभतेतरामिति। तत्रार्थापत्तिं प्रमाणं दर्शयति। विलम्ब इत्यादिना। हिशब्देन तत्साहित्यनिश्चयं द्योतयति प्रया-

वाक्यतावगततत्साहित्यानुपपत्तिः विलम्बेन क्रियमाणयोः पदार्थयोः इदमनेन सहकृतमिति साहित्यव्यवहाराभावात् सच विलम्बो नियते क्रमे आश्रीयमाणे भवति । अन्यथा हि किमे-तदनन्तरमेतत् कर्त्तव्यमेतदनन्तरं वेति प्रयोग-

---

जाद्यङ्गजातमङ्गशब्दार्थः प्रधानशब्देन च दर्शादिः प्रधानयागो हि उच्यते तावेव तच्छब्दार्थः । न च तत्साहित्यमेव नास्तीति वाच्यम् । अङ्गप्रधानविध्येकवाक्यत्वानुपपत्तेः तस्य प्रयोजनान्त-रानुपलब्धेश्च । ननु अविलम्बमन्तरेण नाङ्गप्रधानयोः साहित्या-नुपपत्तिः तेन विनापि तथा व्यवहारादित्याशङ्क्य मैवमित्याह । विलम्बेनेत्यादिना । पूर्वेह्नि परेह्नि च क्रियमाणयोर्भोजन-योरिदमनेन भोजनेन सहकृतमिति व्यवहारादर्शनात् न विलम्बेन क्रियमाणयोरङ्गप्रधानयोः साहित्यव्यवहारोऽस्मा-न्तस्य उपपद्यते ततश्च सा तदवस्थेत्यर्थः । सोऽप्यङ्गप्रधानयो-रविलम्बस्तन्नियते क्रमे समाश्रयणे सम्भवति यथाऽग्नेयहवि-रभिचारणं ततश्चैन्द्राद्दधिहविरभिघारणं तत आग्नेययागानु-ष्ठानं तदनन्तरमैन्द्रदधियागानुष्ठानमिति नियतः क्रमः तत-श्चैकान्तरितव्यवधानेन अविलम्ब इति सर्वमुपरिष्टात् स्पष्टी-भविष्यतीत्यभिप्रेत्याह स चेत्यादिना । क्रमानङ्गीकारे दोषमाह । अन्यथेत्यादिना प्रयोगविच्छेपापत्तेरिति । किमाग्नेयहविषोऽभि-घारणमैन्द्रदधिहविरभिघारणानन्तरं कर्त्तव्यं किं वैन्द्रदधिहवि-षोऽभिघारणमाग्नेयहविरभिघारणानन्तरमित्येवं सर्वत्र सन्देहेन सर्वानुष्ठानोच्छेदापत्तेरित्यर्थः । संशयात्मा विनश्यतीत्यादिना

विक्षेपापत्तेः। अतः प्रयोगविधिरेव स्वविधेय-प्रयोगप्राशुभावसिद्ध्यर्थं नियतं क्रममपि पदार्थ-विशेषणतया विधत्ते। अतएवाङ्गानां क्रम-

---

भगवद्वचनेन संशयात्मन ऐहिकभोगसाधनेऽपि प्रवृत्त्यभावोपलम्भात् न सन्दिहानस्यामुत्र भोगसाधने प्रवृत्तिरुपपद्यत इति भावः। ननु नाङ्गप्रधानयोर्नियतः क्रम उपपद्यते तद्विधायकाभावात्। नच प्रयोगविधिरेव तद्विधायको वाक्यभेदापातात् कथं न प्रयोगविधेरेव प्रयोगप्राशुभावविधायकत्वे गुणप्रधानयोर्नियतक्रमविधायकत्वे च वाक्यभेदापात इति चेत् मैवमित्याह अत इत्यादिना। यतोऽङ्गप्रधानयोर्नियतक्रममन्तरेणाविलम्बापरनामधेयप्रयोगप्राशुभावो नोपपद्यते अतः स्वविधेयप्रयोगप्राशुभावसिद्ध्यर्थं नियतं क्रममपि प्रयोगविधिरेव विधत्ते इत्यर्थः। वाक्यभेदनिरासाय पदार्थविशेषणतयेत्युक्तं व्यापारभेदेन हि विधाने वाक्यभेदो भवति न तु विशिष्टविधान इत्यवोचाम इति भावः। पदार्थश्चात्र क्रियारूपो ग्राह्यः अन्यथा क्रमविधानानुपपत्तेः। तदुक्तं माधवेन यद्यपि क्रमस्य क्रियात्वाभावात् स्वरूपेण न विधियोग्यता तथापि दधिना जुहोतीत्यादावक्रियारूपं दधिद्रव्यं यथा क्रियाविशेषणं सद्विधीयते दधिसाधनकं होमं कुर्यादिति। एवमनेन क्रमेण कर्त्तव्यमिति क्रियाविशेषणतया क्रमो विधीयतामिति। यतः प्रयोगविधिरेव पदार्थविशेषणतया तन्नियतक्रममपि विधत्ते अतएव कारणात् तस्य लक्षणान्तरमपीत्याह अतएवेति। ननु क्रमबोधक इत्यत्र किं लक्षणः क्रमोऽभिमत इत्याकाङ्क्षायां क्रमं लक्षयति। ात्र क्रम इति। यद्वा वाक्यार्थबोधे पदार्थज्ञानस्य हेतुत्वात् क्रम-

बोधको विधिः प्रयोगविधिरित्यपि लक्षणम्। तत्र क्रमो नाम विततिविशेषः पौर्वापर्य्यरूपो वा। तत्र षट्प्रमाणानि श्रुत्यर्थपाठस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्यानि। तत्र क्रमपरवचनं श्रुतिः

पदार्थज्ञानमन्तरेण प्रयोगविधिलक्षणवाक्यार्थबोधो न स्यात् ततश्च क्रमपदार्थो वक्तव्य इत्याकाङ्क्षायां क्रमलक्षणमाह तत्र क्रम इति। तत्र प्रयोगविधिलक्षणवाक्यार्थघटकपदार्थानां मध्य इत्यर्थः। विततनं वितानो वा विततिः तनुविस्तार इति धातोः स्त्रियां भावे क्तिन्प्रत्यये विततिरिति रूपम्। तथा च बहुभिः कर्त्तृभिर्युगपत्कृतानामपि पदार्थानां वितानविशेषो भवत्येव न तु तत्र क्रमव्यवहार-इत्यरुच्या लक्षणान्तरमाह पौर्वापर्य्यरूपो वेति। यद्वा युगपत्कृतानां क्रमेण कृतानां वा पदार्थानां वितानाविशेषेऽपि विशेषपदसूचितं पौर्वापर्य्यरूपं विवक्षितं लक्षणार्थे लक्षणान्तरव्याजेन वा शब्दमनास्थायां निश्चयार्थं वा मत्वा प्रकटयति पौर्वापर्य्यरूपो वेति। तदुक्तं तत्तत्पदार्थानन्तरं तत्तत्पदार्था इत्येवमनेकपदार्थवृत्तिपौर्वापर्य्यसमुदायरूपविततिरेव क्रम इति। अत्र भाट्टदीपिकाकारास्तु तत्र क्रमो नाम अव्यवहितोत्तरत्वरूपमानन्तर्य्यम्। तच्चैकप्रतियोगिकमेकवृत्ति यथा वेदं कृत्वा वेदिं करोतीत्यत्र वेदकरणप्रतियोगिकमानन्तर्य्यं वेदिकरणवृत्तिः। अत्र दर्शपूर्णमासोत्तरत्वस्यापि सोमाङ्गत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थमव्यवहितेति विशेषणम्; तच्च दर्शपूर्णमासपूर्वकालताकत्वमात्रं क्त्वाप्रत्ययार्थः। न तु अव्यवहितांशोऽपि न च सोमविधेस्तदपेक्षा येनाव्यवधान एव तत्पर्य्यवस्येत सोमविधेर्भिन्नप्रयोगविधिविधेयदर्शपूर्णमासप्रति-

तच्च द्विविधम्। केवलक्रमपरं तद्विशिष्टपदार्थ-परं चेति। तत्र वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति केवलक्रमपरं वेदिकरणादेर्वचनान्तरप्राप्तत्वात्।

यौगिकक्रमानपेक्षत्वात्। अतस्तत्रोत्तरकालत्वमेव विधेयं न क्रमः क्रमश्च सर्वत्रोत्तरपदार्थाङ्गं तस्यैव क्वाहं कर्त्तव्य इति अपेक्षणान्नतु पूर्वपदार्थाङ्गं यदुत्तरं कः पदार्थः कर्त्तव्य इत्यपेक्षायाः क्वचिदपि अदर्शनात्। पूर्वपदार्थस्तु प्रतियोगितया क्रमविशेषणं दर्शपूर्णमासादिरिव पूर्वकालतायाः एतेन क्रमः पदार्थद्वयाङ्ग-मिति केषाञ्चिदुक्तमपास्तम् प्रमाणाभावात्। अस्तु वा प्रथम-भक्ष इत्यादौ प्राथम्यं पूर्वपदार्थाङ्गमेवेत्याहुः। तन्नियमे च षट्प्रमाणानि श्रुत्यादीनि भवन्तीत्याह तत्रेति। तत्र क्रम इत्यर्थः। तत्र श्रुतिं लक्षयति तत्रेति। तत्र षट्सु प्रमाणेषु मध्य इत्यर्थः। क्रमपरवचनद्वारा क्रमबोधकं क्लृप्तं शब्दमित्यर्थः। तच्चाथ शब्दादिकम्। तत्राथशब्दस्यानन्तर्य्यवाचित्वं शक्त्यैव क्त्वाप्रत्ययादीनां तु पूर्वकालादिवाचिनामपेक्षानुरोधात् क्रम-परत्वं लक्षणया अर्थादिषु कल्प्यशब्दस्यैव क्रमबोधकत्वात् क्लृप्तेति विशेषणम्। श्रुतिं विभजते तच्चेति। क्रमपरवचनं चेत्यर्थः। तत्र केवलक्रमपरं वचनमुदाहरति तत्रेत्यादिना। तत्र तयोर्द्वयोर्मध्य इत्यर्थः। वेदः दर्भमुष्टिविशेषः वेदिः आहव-नीयगार्हपत्ययोर्मध्ये चतुरङ्गुलं निखातं भूतलं हविर्निधान-स्थानविशेषरूपम्। तस्य केवलक्रमपरत्वे हेतुमाह। वेदी-त्यादिना। दर्शपूर्णमासयोर्हविरधिवासनोत्तरं वेदिकरण-विधिवाक्येनैव वेदिकरणस्य प्राप्तत्वात्तदनुवादेन क्त्वाप्रत्ययोक्त-क्रममात्रमत्र विधीयत इति भावः। अत्र क्त्वाप्रत्ययोक्तस्य

वषट्कर्त्तुः प्रथमभक्ष इति तु क्रमविशिष्टपदार्थ-परम्। एकप्रसरताभङ्गभयेन भक्षानुवादेन

क्रमस्य वाक्यादेव विकरणाङ्गत्वं तत्त्वनेव तद्विधिरिति बोध्यम्। क्रमविशिष्टपदार्थपरं वचनमुदाहरति। वषट्कर्त्तुरिति। ननु भक्षस्य कथञ्चित् सम्भवात् प्रासिकत्वसम्भवात् प्रथमशब्दोक्त-क्रममात्रस्यात्रापि विधानं भविष्यतीत्याशङ्क्य तत्र हेतुमाह एकेत्यादिना। तथाच प्राथम्यविशिष्टैकभक्ष्यपदार्थप्रसरभावस्य विशिष्टोपस्थितिरूपस्य भङ्गभिया न क्रममात्रं विधातुं शक्यते अन्यथा यो वषट्कर्तुर्भक्षः स प्रथम इत्युपस्थितिः स्यात् न तु वषट्कर्त्तृत्वोपाधिविशिष्टसम्बन्ध्यभिन्नः प्राथम्यविशिष्टभक्ष इति भावः। यद्वा एकप्रसरताभङ्ग एकवाक्यताभङ्गो बोध्यः भक्षस्या-प्यनेनैव विधानाभ्युपगमात् तथाचानेन विहितभक्षानुवादेन प्रथमशब्दोपात्तक्रमविधान एकवाक्यताभङ्गेनावृत्त्यात्मको वाक्य-भेदः स्यादिति भावः। अत्रापि क्रमविशिष्टभक्षविधानात् प्रथमपदोक्तक्रमस्य वाक्याद्भक्षाङ्गत्वमिति ध्येयम्। अत्रेदं बोध्यम्। यत्र धात्वर्थस्य क्लृप्तप्रमाणेन प्राप्त्यभावेऽपि कथञ्चित्-सम्भवात् प्रासिकस्य पुनर्विधानेन किञ्चित्प्रयोजनं विधेयान्तरं च नान्यत् किञ्चित्तत्र क्रम एव श्रुत्युक्तो विधीयते यथा मन्त्रा-त्मके द्वादशाहे अध्वर्य्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति तत उद्गातारं ततो होतारं ततस्तं प्रति प्रस्थाता दीक्षयित्वा र्द्धिनो दीक्षयति ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः प्रस्तोतारमुद्गातु-र्मैत्रावरुणं होतुस्ततस्तं नेष्टा दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति आग्नीध्रं ब्रह्मणः प्रतिहर्तारमुद्गातुरच्छावाकं होतुस्ततस्तमुन्नेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति पोतारं ब्रह्मणः सुब्रह्मण्यमुद्गातु-

ग्रावस्तुतं होतुस्ततस्तमन्वी ब्राह्मणो दीक्षयति ब्रह्मचारी वा आचार्य्यप्रेषित इति श्रुते वाक्ये अत्र हि न दीक्षायाः स्वरूपेण तत्तत् संस्कारकत्वेन वा विधिरिति देशप्राप्तत्वात्। प्रकृतौ हि यजमानसंस्कारार्था दीक्षातिदेशेनैव सत्रे प्राप्यते सत्रे च ये यजमानास्ते ऋत्विज इति वचनेन ऋत्विक्कार्य्योद्देशेन यजमानविधानाद् ब्रह्मादीनां यजमानत्वेनैव प्रतिप्रधानगुणावृत्तिन्यायेन तत्तत्संस्कारकत्वप्राप्तेः ततश्च दीक्षारूपं धात्वर्थमनूद्याख्यातेन क्त्वाप्रत्ययोक्तस्ततः शब्दोक्तश्च क्रमो विधीयते। अत्र चायमर्थः। अध्वर्य्युर्यजुर्वेदोक्तं करोति तस्य पुरुषास्त्रयः प्रतिप्रस्थाता नेष्टोन्नेता चेति एते चत्वारो दीक्षयितार ब्रह्मा वेदत्रयोक्तस्य प्रत्यवेक्षणं करोति तस्य पुरुषास्त्रय ब्राह्मणाच्छंसी अग्नीत्पोता चेति उद्गातोद्गानं करोति तस्य पुरुषास्त्रयः प्रस्तोता प्रतिहर्ता सुब्रह्मण्यश्चेति होता शंसनं करोति तस्य पुरुषास्त्रयः मैत्रावरुणोऽच्छावाकग्रावस्तुच्चेति चतुर्षु वर्गेषु ये प्रथमास्ते दक्षिणां सम्पूर्णां प्राप्नुवन्ति ये द्वितीयास्ते तदर्द्धं प्राप्नुवन्ति ततोऽर्द्धिन उच्यन्ते ये तृतीयास्ते तृतीयांशं प्राप्नुवन्तीति तृतीयिनः ये चतुर्थास्ते चतुर्थांशं प्राप्नुवन्तीति पादिनः तानेतानुक्तक्रमेण सत्यपुरुषः करोतीति किञ्च इतरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यादिति न्यायेनाध्वर्य्युपुरुषाणामाद्यः प्रतिप्रस्थातैवाध्वर्य्युदीक्षायां प्राप्नोति ब्राह्मणाच्छंस्यादि दीक्षासुत्वध्वर्योर्न पूतः पावयेदिति वचनेन सत्रप्रकरणपठितेन दीक्षासु दीक्षाख्यासंस्काररहितपुरुषकर्त्तृं विधायकेन पर्य्युदासात् प्रतिप्रस्थातृप्राप्तिः सुलभैव। एवं प्रतिप्रस्थात्रादिदीक्षासु नेष्टुः प्रतिप्रस्थात्रनन्तरस्य देष्टादिदीक्षासु चोन्नेतुर्नेष्टनन्तरस्य प्राप्तिर्न्यायादेवेति न विधेयान्तराशङ्का अतः क्रम एवात्राप्राप्तः सएव तत्तद्दीक्षोद्देशेन विधीयते। अतएव चैतानि

क्रममात्रस्य विधातुमशक्यत्वात् सेयं श्रुति-रितरप्रमाणापेक्षया बलवती तेषां वचनकल्पन-द्वारा क्रमप्रमाणत्वात्। अतएवाश्विनग्रह-णस्य पाठक्रमात् तृतीयस्थाने ग्रहणप्रसक्तौ आश्विनो दशमो गृह्यत इति वचनात्। दशम-

---

द्वादशवाक्यानि श्रौतक्रमविधायकानि अर्द्धित्वाद्युद्देशतावच्छेदकमङ्गीकृत्य षडेव वा उन्नेतृदीक्षावाक्ये तु वैकल्पिकब्रह्मचारिविधानात् हृदयादिन्यायेन पाठादेव क्रमसिद्धेस्तत इत्यनुवादः। निपातत्वाच्च वा शब्दस्य ब्रह्मचारिविशेषणत्वेन न वाक्यभेदः ब्राह्मणानामेवार्त्विज्यविधानादुब्राह्मण इति चानुवादः ब्रह्मचारिणश्चाचार्य्याधीनत्वस्मृतेराचार्य्यप्रेषित इत्यप्यनुवादः यत्तु यद्यप्यत्र क्रमस्य वाचकःशब्दो नास्ति तथापि वाक्येन प्रतीयते स च प्रतीयमानः क्रमो मानान्तरेण कर्त्तव्यतया प्राप्त्यभावादिह विधीयत इति क्त्वाप्रत्ययादेः क्रमवाचकस्योक्तत्वात् अतः क्रम एवात्राप्राप्तस्तत्तद्दीक्षोद्देशेन विधीयते क्त्वाप्रत्ययोक्तस्ततः पदोक्तश्चेति भाट्टदीपिकाविरोधाच्चेति इदानीमुक्तश्रुतेरर्थपाठादिप्रमाणापेक्षया प्राबल्यमाह सेयं श्रुतिरिति। अर्थादिप्रमाणानां श्रुतिकल्पनद्वारा क्रमे प्रामाण्यादिति तत्र हेतुमाह तेषामित्यादिना। ज्योतिष्टोम ऐन्द्रवायवादिग्रहेषु आश्विननामकग्रहस्तृतीयस्थाने पठितः। ततश्च तृतीयस्थाने ग्रहणप्रसक्तावपि तस्य दशमस्थानत्वमाश्विनो दशमो गृह्यत इति शब्देनैवाम्नायत इति तत्र गमकमप्याह अत एवेत्यादिना। अतएव इतरप्रमाणापेक्षया श्रुतेः प्राबल्या-

स्थाने ग्रहणमित्युक्तम्। यत्र प्रयोजनवशेन क्रमनिर्णयः सोऽर्थक्रमः। यथा अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचति इति अग्निहोत्रयवागूपाकयोः। अत्र हि यवाग्वा होमार्थत्वेन तत्पाकः प्रयोजनवशेन पूर्वमनुष्ठीयते। स चायं पाठक्रमात् बलवान्। यथापाठं ह्यनुष्ठाने क्रमप्रयोजनबाधे

देवेत्यर्थः। इत्युक्तमिति पञ्चमाध्याये चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरणे इति शेषः। पाठो हि न क्रमस्याभिधायकः किन्तु अन्यथानुपपत्त्या क्रमं कल्पयति। दशम इत्येषा श्रुतिस्तु साक्षादेव क्रममभिधत्ते। ततः पाठादपि श्रुतिः प्रबलेति भावः। इदानीमर्थक्रमं लक्षयति यत्रेत्यादिना। प्रयोजनवशेन प्रयोजनानुपपत्त्या तद्धि व्युत्क्रमे अनुपपद्यमानं क्रमे प्रमाणमिति भावः। तत्रोदाहरणमाह यथाग्निहोत्रमिति। अग्निहोत्रयवागूपाकयोरित्यत्र प्रयोजनवशेन क्रमनिर्णय इत्यनुषङ्गः। अत्र होति। अत्र प्रकृते यवागूहोमयोर्मध्य इति वार्थः। तत्पाकः पूर्वमनुष्ठीयत इत्यन्वयः। होमादिति शेषः। यवागूः तच्छब्दार्थः। यवागूपाकस्य पाठक्रमेण पश्चात्करणे पाकसंस्कृतायाः यवाग्वा होमरूपप्रयोजनस्य यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोतीति वचनसिद्धस्यानिष्पत्तेः। पाकस्य च यवागूत्पादकत्वेऽपि तस्या अनुपयुक्तायाः प्रयोजनत्वानुपपत्तेस्तदन्यथानुपपत्त्या पूर्वं पाकः पश्चाद्धोमोऽनुष्ठीयत इति भावः। अर्थक्रमस्य पाठक्रमात् बलीयान् भवतीत्याह स चायमिति। यवागूपाकस्य यथापाठमनुष्ठाने दृष्टार्थत्वं स्यादिति विपक्षे बाधकमाह यथा

दृष्टार्थत्वं स्यात्। न हि होमानन्तरं क्रियमाणस्य पाकस्य किञ्चिद्दृष्टं प्रयोजनमस्ति पदार्थबोधकवाक्यानां यः क्रमः स पाठक्रमः तस्मात् च पदार्थानां क्रम आश्रीयते। येन हि क्रमेण वाक्यानि पठितानि तेनैव क्रमेण अधीतानि अर्थप्रत्ययं जनयन्ति यथा प्रत्ययं च पदार्थानामनुष्ठानम्। स च पाठो द्विविधः। मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठश्चेति।

पाठमिति। क्रमप्रयोजनबाधस्तु दर्शितो यवागूपाकस्येत्यारभ्यास्माभिरिति भावः। दृष्टमेव किञ्चित्सम्भवत्प्रामिकं भवेदित्यत आह नहीत्यादिना। न हि भक्षणमन्तरेण किञ्चिद्दृष्टप्रयोजनमुपलभ्यते तच्च न प्रकृतयवाग्वा अदर्शनात्प्रमाणाभावाच्चेति भावः। पाठक्रमं लक्षयति पदार्थेति। तस्माच्चेति। पाठक्रमाच्चेत्यर्थः। पाठक्रमात् पदार्थः। क्रममुपपादयति। येनेत्यादिना। वाक्यानीति पदस्याप्युपलक्षणम्। पदार्थप्रत्ययस्य क्वात्रोपयोग इत्यत आह यथा प्रत्ययं चेति। पाठक्रमं विभजते सच पाठो द्विविध इति। मन्त्रपाठक्रमसुदाहरति तत्रेत्यादिना। तत्र मन्त्रपाठब्राह्मणपाठयोर्मध्ये इत्यर्थः। किञ्च अग्नीषोमीययागस्तैत्तिरीयब्राह्मणपञ्चमप्रपाठके द्वितीयानुवाके समाम्नातः। ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छदिति आग्नेययागस्तु षष्ठप्रपाठके तृतीयानुवाके आम्नातः यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायाञ्च पौर्णमास्याञ्चाच्युतो भवतीति तत्रानुष्ठानस्य ब्राह्मणोक्तविध्यधीनत्वादग्नीषोमीयस्य प्रथममनुष्ठानमित्याशङ्क्य मन्त्रकाण्डे पूर्वं

तत्र आग्नेयाग्नीषोमीययोस्तत्तद्वाक्यानां याज्यानुवाक्यानां पाठात् यः क्रमः आश्रीयते स मन्त्रपाठात् स च अयं मन्त्रपाठो ब्राह्मणपाठात् बलीयान् अनुष्ठाने ब्राह्मणवाक्यापेक्षया मन्त्रपाठ-

---

पठिता आग्नेयमन्त्राः तथाहि होत्रकाण्डे आज्यभागमन्त्रानुवाकादुत्तरस्मिन् अनुवाके प्रथममग्निर्मूर्द्धेत्यादिके आग्नेय्यौपाज्यानुवाक्ये आम्नाते ततः प्रजायते न त्वदेतानीत्यादिके प्राजापत्ये ततोऽग्नीषोमासवेदसेत्यादिके अग्नीषोमीये आध्वर्य्यवे काण्डेऽप्यग्नये जुष्टन्निर्वपामि अग्नीषोमाभ्यामित्याग्नेयः पूर्वमाम्नातः याजमानकाण्डेऽप्यग्नेरहं देवयज्ययान्नादो भूयासमित्याग्नेयस्य पश्चादग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूया भूयासमित्याम्नायते मन्त्रक्रमप्रबलः मन्त्रैः स्मृत्वा पश्चादनुष्ठेयत्वाद् ब्राह्मणत्वप्राप्तपदार्थे विधिनापि चरितार्थं अतोऽनुष्ठानक्षणायैव उत्पन्नान् मन्त्रान् बाधितुं नालमिति मन्त्रक्रमेण आग्नेयस्य एव प्रथममनुष्ठानमिति समाधानमभिप्रेत्य ता मन्त्रपाठस्य ब्राह्मणपाठात् बलीयस्त्वमाह स च अयमित्यादिना। किञ्च पाठयोस्तु मन्त्रब्राह्मणगतयोर्मन्त्रपाठो बलीयान्। न तु ब्राह्मणपाठः। तस्य उत्पत्तिविनियोगविधिगतत्वेन प्रथमोपस्थितत्वेऽपि पाठस्य स्मारकक्रमविधयैव क्रमनियामकत्वोक्तेर्मन्त्रसत्वे च तस्य एव स्मारकतया विधानोपयुक्तस्यासमर्थस्य च विधेः स्मारकत्वाभावात् मन्त्रपाठक्रम एव बलीयात् तेन च याज्यानुवाक्यादिमन्त्रपाठक्रमादाग्नेयस्य प्रथमानुष्ठानं पश्चात् च उपांशुयाजोत्तरमग्नीषोमीयस्य न तु ब्राह्मणपाठक्रमादग्नीषोमीयस्य प्रथमं पश्चात् उपांशुयाजोत्तर-

स्यान्तरङ्गत्वात् । ब्राह्मणवाक्यं हि प्रयोगात् वहि-
रेवेदं कर्त्तव्यमिति अवबोध्य कृतार्थम् । मन्त्राः
पुनः प्रयोगकाले व्याप्रियन्ते अनुष्ठानक्रमस्य
स्मरणक्रमाधीनत्वात्। तत् क्रमस्य च मन्त्रक्रमा-
धीनत्वात् । अन्तरङ्गो मन्त्रपाठ इति प्रयाजानां
समिधो यजति तनूनपातं यजति इत्येवं विधि-
पाठक्रमात् यः क्रमः स ब्राह्मणपाठक्रमः। यद्यपि

माग्नेयस्येत्यभिप्रेत्य मन्त्रपाठस्य ब्राह्मणपाठात् बलीयस्त्व-
माह स च अयमित्यादिना । याज्यानुवाक्यानामिति ।
यजेति प्रैषानन्तरमृग्या ब्रह्मणा समुच्चार्य्यते सा याज्येत्युच्यते ।
अनुब्रूहीति प्रैषानन्तरमृग्या तेनैव समुच्चार्य्यते सानुवाक्ये-
त्युच्यत इत्यर्थः तस्य तद्बलीयस्त्वे हेतुमाह अनुष्ठान इत्या-
दिना । मन्त्रपाठस्य ब्राह्मणपाठात् अनुष्ठानेऽन्तरङ्गत्वमुपपाद-
यति ब्राह्मणवाक्यमित्यादिना । स्मरणक्रमाधीनत्वादिति ।
अनुष्ठेयपदार्थस्मरणक्रमाधीनत्वादित्यर्थः । तत्क्रमस्येति । अनु-
ष्ठेयपदार्थस्मरणक्रमस्येत्यर्थः । मन्त्रक्रमाधीनत्वादिति । अनु-
ष्ठेयपदार्थस्मारकमन्त्रक्रमाधीनत्वादित्यर्थः । प्रयाजानामनुष्ठान-
क्रमः समिधो यजति तनूनपातं यजति इड़ो यजति वर्हिर्यजति
स्वाहाकारं यजतीति ब्राह्मणपाठक्रमात् स्वीक्रियते इत्याह
प्रयाजानामित्यादिना । ननु समिधोऽग्न आज्यस्य व्यन्त्वित्यादि-
मन्त्राणां प्रयाजक्रमस्मारकाणां सत्वेन कथं तेषां ब्राह्मणवाक्य-
क्रमात् क्रमः स्वीक्रियते तद्वाक्यानां विधानमात्रे चरितार्थ-
त्वादित्याशयेनाशङ्कते यद्यपीति । मन्त्रपाठस्यान्याद्दृशत्वेन

ब्राह्मणवाक्यानि अर्थं विधाय कृतार्थानि तथापि प्रयाजादीनां क्रमस्मारकान्तरस्याभावात् तान्येव क्रमस्मारकत्वेन स्वीक्रियन्ते।

स्थानं नामोपस्थितिः। यस्य हि देशे योऽनु-

वा मन्त्राणां देवतामात्रस्मारकत्वेन कर्मस्मारकत्वाभावात् वा प्रयाजक्रमो ब्राह्मणपाठक्रमादेवेत्याशयेन परिहरति। तथापीति तथाच येन क्रमेण ब्राह्मणवाक्यान्यधीतानि तेनैव क्रमेणार्थस्मरणं जनयन्तीति युक्तं तेषां तेनैव क्रमेण अनुष्ठानमिति भावः। वस्तुतस्तु प्रयाजक्रमो न ब्राह्मणपाठक्रमात् स्वीक्रियते समिधोऽग्न आज्यस्य व्यन्त्वित्यादिभिः क्रमप्रकरणप्राप्तैर्मन्त्रैर्देवतागुणत्वेन समर्प्यन्त इति नवमतन्त्ररत्नविरोधप्रसङ्गात्। अन्यथा मन्त्राणामन्यादृशक्रमत्वे तदनुपपत्त्यापत्तेः किन्तु मन्त्रपाठक्रमात् क्रम एव ब्राह्मणपाठक्रमात् क्रमस्तु यत्र अर्थस्मारका मन्त्रा न सन्त्येव तेषामेव यथा तूष्णीं विहितानां कर्मणां क्रमो ब्राह्मणपाठक्रमात् भवति; तत्र तेषामेव प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वात्। प्रयाजोदाहरणं तु कृत्वा चिन्तया तत्र ब्राह्मणवाक्यानां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वाभावात्। तथाच अर्थवादपादे वार्त्तिकवचनम्। प्रयाजादिवाक्यानि अर्थं समर्प्य चरितार्थानि स्वरूपसंस्मर्शे सत्यपि प्रयोज्यतां न प्रतिपद्यन्त इति तस्मान्मन्त्रक्रमादेव प्रयाजक्रम इति सिद्धमिति ध्येयम्। इदानीं स्थानं लक्षयति स्थानं नामोपस्थितिरिति प्रकृतौ नानादेशानां पदार्थानां विकृतौ चोदकवचनादेकस्मिन् देशेऽनुष्ठाने कर्त्तव्ये यस्य देशे तेऽनुष्ठीयन्ते तस्य प्रथममनुष्ठानमितरयोस्तु पश्चादयं यः क्रमः स स्थानक्रमः तेन च उपस्थितिविशेषेण

क्षीयते तत् पूर्वतने पदार्थे कृते स एव प्रथम-सुपस्थितो भवतीति युक्तं तस्य प्रथममनुष्ठानम्। अतएव साद्यस्क्रे अग्नीषोमीयसवनीयानुबन्ध्यानां सवनीयदेशे सहानुष्ठाने कर्त्तव्ये आदौ सवनीयपशोरनुष्ठानमितरयोः पश्चात् तस्मिन् देशे आश्विनग्रहणानन्तरं सवनीयस्यैव प्रथममुपस्थितिः। तथाहि ज्योतिष्टोमे त्रयः पशुयागाः

योऽनुष्ठानक्रमः स एव स्थानक्रम इत्युच्यत इति भावः। उपस्थितिं व्यनक्ति यस्येत्यादिना। यस्येति। ज्योतिष्टोमादिप्रकृतेः साद्यस्कादिविकृतौ चोदकप्राप्तस्य सवनीयादेरित्यर्थः। य इति अग्नीषोमीयानुबन्ध्यादिरित्यर्थः। तत्पूर्वतन इति तस्मात् सवनीयादेः पूर्वतन आश्विनग्रहणादौ पदार्थे कृते सतीत्यर्थः। एवेति सवनीयादेरेवेत्यर्थः। प्रथममिति अग्नीषोमीयानुबन्ध्यापेक्षया प्रथममित्यर्थः। तस्येति। सवनीयादेरेवेत्यर्थः। अतएवेति। प्रथमोपस्थितप्रथमानुष्ठानस्य युक्तत्वादेवेत्यर्थः। इतरयोरिति अग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोरित्यर्थः तस्मिन् देश इति। त्रयाणामपि पशूनां विकृतौ प्राप्तसवनीयदेश इत्यर्थः। आश्विनग्रहणानन्तरमित्यत्र सवनीयस्यैव विकृतौ प्रधानप्रत्यासत्तिबलात् चोदकप्राप्तत्वेन उपस्थितियोग्यत्वादिति शेषः। प्रथममिति। अग्नीषोमीयानुबन्ध्यापेक्षया प्रथममित्यर्थः। विकृतौ आश्विनग्रहणानन्तरमेव सवनीयस्थानप्रदर्शनाय प्रथमं प्रकृतौ तत् स्थानं प्रदर्शयति। तथाहीत्यादिना। औपवसथ्येऽह्नीत्युक्तार्थं एव अन्त इति।

अग्नीषोमीयः सवनीय आनुबन्ध्यश्चेति ते च भिन्नदेशा अग्नीषोमीय औपवसथ्येऽह्नि सवनीयः सुत्याकाले आनुबन्ध्यस्तु अन्ते। साद्यस्को नाम सोमयागविशेषः। स च अव्यक्तत्वाद् ज्योतिष्टोमविकारः अतस्ते त्रयोऽपि पशुयागाः साद्यस्के चोदकप्राप्ताः। तेषां तत्र साहित्यं श्रुतं सह पशूनालभत इति। तच्च साहित्यं सवनीयदेशे तस्य प्रधानप्रत्यासत्तेः। स्थानातिक्रमण-साम्यात् च सवनीयदेशे हि अनुष्ठानेऽग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोः स्वस्वस्थानातिक्रमो भवति। स्वस्व-स्थानातिक्रममात्रं भवति प्रधानप्रत्यासत्ति-लाभस्य। अग्नीषोमीयदेशे तु अनुष्ठाने सवनीयस्य स्वस्थानातिक्रममात्रम् अनुबन्ध्यस्य तु

(अ)वभृथयादूर्द्ध्वकाल इत्यर्थः। अव्यक्तत्वादिति। स्वार्थचोदित-देवतारहितत्वादित्यर्थः। तदुक्तं न्यायप्रकाशे अव्यक्तत्वं च। स्वार्थचोदितदेवताराहित्यमिति। अत इति ज्योतिष्टोम-विकारत्वादित्यर्थः। तत्रेति। साद्यस्क इत्यर्थः। तच्चेति। श्रुतञ्चेत्यर्थः। तस्येति। सवनीयस्येत्यर्थः। प्रधानेति यथा प्रकृतिभूते ज्योतिष्टोमे सुत्याकालिकः सवनीयः प्रधानप्रत्यासन्नस्तथैव तत् विकृतिविशेषे साद्यस्केऽपि तत्कालिकः। स प्रधानप्रत्यासन्न एवेति भावः। सवनीयदेशे साहित्ये तन्त्राणां स्वस्वस्थानातिक्रमसाम्यं हेत्वन्तरमाह। स्थानेति। तदेव

स्वस्थानातिक्रमः । सवनीयस्थानातिक्रमश्च स्यात् । एवमनुबन्ध्यादेशेऽग्नीषोमीयस्य द्रष्टव्यः स्थानातिक्रमः तथा सवनदेशे सर्वेषामनुष्ठाने कर्त्तव्ये सवनीयः । आश्विनग्रहणानन्तरं हि स यस्य प्रथममनुष्ठानं सवनीयदेशः अग्नीषोमीयदेशेऽनुबन्ध्यादेशे वानुष्ठाने त्रयाणामपि मध्ये

स्वस्वस्थानातिक्रमसाम्यं प्रदर्शयति । सवनीयदेश इत्यारभ्य तथाचेति । प्राक्तनेन ग्रन्थेन स्वस्वस्थानातिक्रमो भवतीति यथा प्रकृतौ तथैव विकृतावपि चोदकप्राप्तस्याग्नीषोमीयस्यौपवसथ्याहो रूपस्य स्वस्थानमात्रस्यातिक्रमो भवति आनुबन्ध्यस्य च स्वान्तस्थानमात्रस्यातिक्रमो भवतीत्यर्थः । सवनीयस्य तु सुत्याकालरूपस्वस्थानस्य नातिक्रमो भवतीत्यत्र लाघवमिति भावः । त्रयाणामिति स्वस्वस्थानातिक्रम इति अग्नीषोमीयस्य देश औपवथ्येऽह्नि सर्वेषामनुष्ठानेऽग्नीषोमीयस्य सवनीय प्रधानसोमप्रत्यासन्नबलात् साहित्यविधिप्राप्तसुत्याकालरूप सवनीयस्थानरूपस्वस्थानातिक्रमो भवति आनुबन्ध्यस्य तु तादृशसवनीयस्थानरूपस्वस्थानातिक्रमः स्वीयान्तस्थानातिक्रमो भवतीति त्रयाणां स्वस्वस्थानातिक्रमः आनुबन्ध्यस्य देशे तु तेषामनुष्ठानेऽग्नीषोमीयस्यौपवसथ्याहोरूपस्य स्वस्थानस्यातिक्रमस्तादृशसवनीयस्थानरूपस्वस्थानस्यातिक्रमश्च भवति । आनुबन्ध्यस्य तु निरुक्तसवनीयस्थानरूपस्वस्थानस्यातिक्रमः सवनीयस्य तु स्वस्थानमात्रस्यातिक्रमश्च भवतीति त्रयाणां स्वस्वस्थानस्यातिक्रम इत्यर्थः । तथा चेति उक्तयुक्त्या सव-

द्वयोर्द्वयोः स्वस्वस्थानातिक्रमः तथाच प्रकृतौ आश्विनग्रहं कृत्वा त्रिवृता यूपं परिवीय सवनीयं पशुमुपाकरोति इति आश्विनग्रहणानन्तरं सवनीयो विहित इति साद्यस्केऽपि आश्विनग्रहणे कृते सवनीय एव उपस्थितो भवति अतो युक्तं तस्य स्थानात् प्रथममनुष्ठानमितरयोस्तु पश्चादित्युक्तम्।

नीयदेशे त्रयाणामनुष्ठाने कर्त्तव्ये चेत्यर्थः वैकृतसवनीयस्थाननिर्णयोपायतया प्राकृतं सवनीयस्थानं स्मृत्वा प्रदर्शयति। प्रकृतौ इत्यादिना। त्रिवृता त्रिगुणितरज्ज्वा परिवीय परिवेष्टनं कृत्वा आश्विनः सोमग्रहः तद्ग्रहणानन्तरं ज्योतिष्टोमे सवनीयो विहित इति भावः। इति यतः प्रकृतौ आश्विनग्रहणानन्तरं स विहितोऽतो हेतोरित्यर्थः। आश्विनग्रहण इति। अत्रापि आश्विनग्रहणानन्तरमेव तस्य चोदकप्राप्तत्वेन तदनन्तरमेव तदुपस्थितिरिति भावः। तस्येति। सवनीयस्येत्यर्थः। स्थानादिति। उपस्थितेरित्यर्थः। इतरयोरिति। अग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोरित्यर्थः। ननु तयोः पश्चादनुष्ठानेऽपि कस्य प्रथममनुष्ठानं कस्य पश्चादिति अनिर्णये प्रयोगविच्छेदापत्तेरित्यत आह। उक्तमिति। पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पाद इति शेषः। तत्र हि स्थानात् सवनीयस्य प्राथम्ये निश्चिते स्थानभ्रष्टयोस्तयोरग्नीषोमीयस्य प्रथममनुष्ठानमनुबन्ध्यस्य पश्चादित्युक्तमित्यर्थः। उक्तं हि न्यायमालाविस्तरे साद्यस्कनामकः कश्चित् सोमयागः। तत्र श्रूयते सह पशूनालभत इति प्रकृतौ अग्नीषोमीयपशु-

प्रधानक्रमेण योऽङ्गानां क्रमः स मुख्यः क्रमः येन हि क्रमेण प्रधानानि क्रियन्ते तेनैव क्रमेण तेषामङ्गानि अनुष्ठीयन्ते तदा सर्वेषामङ्गानां स्वैः स्वैः प्रधानैस्तुल्यं व्यवधानं भवति। व्युत्क्रमेणानुष्ठाने केषाञ्चित् अङ्गानां

दौपवसथ्ये दिने आलभ्यते सवनीयपशुः सुत्यादिने प्रातःसवन आश्विनग्रहादूर्द्धमालभ्यते आनुबन्ध्यः पशुरवभृथादूर्द्धमालभ्यते इह तु त्रयोऽपि पशवः सहालभ्याः सोऽयं सहालम्भः सुत्यादिने आश्विनग्रहादूर्द्धं सवनीयस्थाने भवतीत्येतदवश्यमभ्युपेतव्यं तथा सति प्रधानसोमप्रत्यासत्तिलाभादिति। सवनीयो हि स्वस्थान एव वर्त्तते आश्विनग्रहसामीप्यस्य सवनीयस्थानत्वात्। आश्विने गृहीते सति सवनीय एव बुद्धिस्थो भवति प्रकृतौ तदानन्तर्य्यस्य क्लृप्तत्वात् ततः सवनीयस्य प्राथम्ये स्थानात् निश्चिते सति स्थानभ्रष्टयोरग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोः प्रकृतौ इव पूर्वोत्तरभावा द्रष्टव्या इति। यद्वा। उक्तमिति। आदौ सवनीयपशोरनुष्ठानमितरयोः पश्चादित्यर्थः पूर्वञ्चोक्तमित्यर्थः। अथ मुख्यक्रमं लक्षयति। प्रधानक्रमेणेति। तेनैव क्रमेणेत्यत्र यदेति शेषस्तदेति अनुरोधात्। यत्र हि अनेकेषां साङ्गानां प्रधानानां सहकर्त्तव्यता तत्र प्रयोगविधिनाङ्ग-प्रधानयोः साहित्यावगतौ अपि प्रधानान्तरसाहित्यानुरोधेन यावत् अनुज्ञातव्यवधानस्वीकारेऽपि तदधिकव्यवधाने प्रमाणाभावात् प्रधानप्रत्यासत्त्यनुग्रहाय मुख्यक्रमेणैवाङ्गक्रमनियमः अतएव प्रवृत्तौ अङ्गनिरूपितप्रत्यासत्त्यनुग्रहो वीजं मुख्यक्रमे तु प्रधाननिरूपितप्रत्यासत्त्यनुग्रहो वीजमिति। तयोर्भेद इति

ङ्गैः प्रधानैरत्यन्तमव्यवधानं केषाञ्चिदत्यन्तव्यवधानं स्यात् तच्चायुक्तं प्रयोगविध्यवगतसाहित्यबाधापत्तेः। अतः प्रधानक्रमोऽपि अङ्गक्रमे हेतुः अतएव प्रयाजशेषेणादौ आग्नेयहविषोऽभिघारणं पश्चादैन्द्रस्य दध्नः आग्नेयैन्द्रयागयोः पौर्वापर्य्यात्। एवं च द्वयोर्द्वयोरभिघारणयोः स्वस्वप्रधानेन तुल्यमेकान्तरितं व्यवधानं व्युत्क्रमेणाघारे तु आग्नेयहविरभिघारणाग्नेययागयोरत्यन्तमव्यवधानम् ऐन्द्रदध्यभिघारणैन्द्रयागयोर्द्व्यन्तरितं व्यवधानं तच्चायुक्तमित्युक्तमेव। स च मुख्यः क्रमः पाठक्रमाद् दुर्बलः। मुख्यक्रमो हि प्रमाणान्तरसापेक्षप्रधानक्रमप्रतिपत्तिसापेक्षतया विलम्बितप्रतिपत्तिकः पाठक्रमस्तु निर-

---

भावः। प्रधानक्रमव्युत्क्रमेणाङ्गानुष्ठाने बाधकमाह व्युत्क्रमेणेत्यादिना। तत्रापि इष्टापत्तिमाशङ्क्य प्रयोगविध्यवगततत्साहित्यबाधापत्तिरूपमनिष्टं बाधकमाह। तच्चायुक्तमिति। केषाञ्चित् अङ्गानां तैरत्यन्ततमव्यवधानं केषाञ्चित् अत्यन्तव्यवधानं चेति शेषः अभिघारणमिति चरदृष्टेन अभिषेक इत्यर्थः। एवं चेति मुख्यक्रमेण हविरभिघारणरूपाङ्गक्रमे चेत्यर्थः। एकान्तरितं व्यवधानमिति आग्नेयहविरभिघारणाग्नेययागयोरैन्द्रयागहविरभिघारणेन व्यवधानात् ऐन्द्रयागहविरभिघारणैन्द्रयागयोश्चाग्नेययागेन व्यवधाना-

पेक्षस्वाध्यायपाठक्रममात्रसापेक्षतया न तथेति बलवान्। स चायं मुख्यः क्रमः प्रवृत्तिक्रमात् च बलवान्। प्रवृत्तिक्रमे हि द्वितीयादि पदा-

---

दित्येकान्तरितं व्यवधानमित्यर्थः। तथाच आदौ आग्नेय-हविरभिघारणं ततः ऐन्द्रस्य हविषोऽभिघारणं ततः आग्नेय-यागः ततश्च ऐन्द्रयाग इत्येव क्रमो मुख्यक्रमात् सिद्धो भवतीति भावः। यदि तु आदौ ऐन्द्रहविषोऽभिघारणं तत आग्नेयहविष-स्तत् क्रियते ततश्च याज्यानुवाक्यक्रमवशात् आग्नेययागस्यानु-ष्ठानं तत ऐन्द्रयागस्यानुष्ठानमिति क्रमः स्वीक्रियते तदा कस्यचित् अत्यन्ततमव्यवधानं कस्यचित् अत्यन्तव्यवधानं च स्यात् तच्च अयुक्तं प्रयोगविध्यवगततत्साहित्यबाधापत्ते-रित्यभिप्रेत्याह व्युत्क्रमेणेत्यादिना। उक्तमेवेति। तच्च अयुक्तं प्रयोगेत्यादौ दूषणमुक्तमेवेत्यर्थः। इदानीं पाठक्रमात् मुख्यक्रमस्य दौर्बल्यमाह स चेति। तत्र हेतुमाह। मुख्य-क्रमोहीति यतो मुख्यक्रमः प्रमाणान्तरसापेक्षाया प्रधान-क्रमस्य प्रतिपत्तिस्तत्सापेक्षत्वेन विलम्बितप्रतिपत्तिकोऽतः पाठक्रमात् दुर्बल एवेत्यर्थः। किञ्च निरपेक्षो यः स्वाध्याय-पाठक्रमस्तन्मात्रसापेक्षत्वेन यतो न दुर्बलः पाठक्रमोऽतो बलवान् इति पाठक्रमस्य ततो वैषम्यमाह। पाठक्रमस्त्विति। अत्रेदं बोध्यम्। दर्शपूर्णमासयोरुपांशुयाज्योऽग्नीषोमीयश्चे-त्येतदुभयं पौर्णमास्याम्नातं तत्र उपांशुयाजस्याज्यं द्रव्यं आज्यस्य धर्मा उत्पवनं चतुर्गृहीतत्वादय अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशो द्रव्यं तस्य धर्मानिर्वापावघातादयः तत्र च अयं पूर्वपक्षः मुख्यौ यागौ उपांशुयाजाग्नीषोमीयौ पूर्वोत्तरभाविनौ

र्थानां प्रथमानुष्ठितक्रमापेक्षा बहूनामङ्गानां प्रधानविप्रकर्षात् मुख्यक्रमे तु सन्निकर्षात् सह प्रयुज्यमानेषु प्रधानेषु सन्निपातिनामङ्गाना-

---

भवतः। तथाच सति अङ्गक्रमस्य प्रधानक्रमेणैव आश्रयणीय-त्वात् प्रथममाज्यधर्माणामेव अनुष्ठानं न निर्वापादीनामिति तत्र सिद्धान्तः औषधधर्माः निर्वापादयः पूर्वमाम्नाताः आज्य-धर्मास्तु पश्चात् तत्र मुख्यक्रमप्रयुक्तमाज्यधर्माणां प्राथम्यं बाधित्वा पाठक्रमानुरोधेन औषधधर्मा एव प्रथमतोऽनुष्ठेयाः पाठक्रमो हि वैदिकैः शब्दैः सह सा प्रतीयते मुख्यक्रमानुसारी तु क्रमः उपपत्त्या कल्पनीयः तस्मात् अग्नीषोमीयपुरोडाशार्था औषधधर्माः प्रथममनुष्ठेया आज्यधर्मास्तु पश्चादिति प्रवृत्ति-क्रमापेक्षया तु मुख्यक्रमस्य प्राबल्यमेवेत्याह। प्रवृत्तीति। तत्र हेतुमाह प्रवृत्तिक्रमे ह्रीति। अत्रेदं बोध्यम्। दर्शपूर्णमासयोः आदौ आग्नेययागस्यानुष्ठानं ततः सान्नाय्ययागस्य सान्नाय्य-धर्माश्च केचित् वत्सापाकरणदोहनादयः पूर्वमेवानुष्ठीयन्ते तत्र यदि प्रवृत्तिक्रममाश्रित्य सान्नाय्यधर्मा अवदानाभिघारणहवि-रासादनादयोऽपि सर्वे पूर्वमेवानुष्ठीयेरन् तत आग्नेयधर्मा अवदानादयस्तु तदनुष्ठानं च ततः सान्नाय्ययागानुष्ठानं तदा सान्नाय्यधर्माणां सर्वेषां स्वप्रधानेन सह द्वाभ्यामाग्नेयधर्म-तदनुष्ठानाभ्यां विप्रकर्षः स्यात् यदा तु सान्नाय्यधर्माणां केषा-ञ्चित् वत्सापाकरणादीनां पूर्वमनुष्ठानेऽपि अन्ये सर्वेऽवदाना-दयस्तद्धर्मामुख्यक्रममाश्रित्याग्नेयधर्मानुष्ठानानन्तरमनुष्ठीयन्ते तदा सर्वेषामाग्नेयधर्मसान्नाय्यधर्माणाम् एकैकेन विजातीयेन व्यवधानं भवति आग्नेयधर्माणां स्वप्रधानेन सह सान्नाय्यधर्मै-

माद्यत्यानुष्ठाने कर्त्तव्ये द्वितीयादिपदार्थानां प्रथमानुष्ठितपदार्थक्रमात् यः क्रमः स प्रवृत्तिक्रमः यथा प्राजापत्यपश्वङ्गेषु प्राजापत्या हि वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्तीति वाक्येन तृतीयानिर्देशात् सेतिकर्त्तव्यताका एककालत्वेन विहिता अतस्तेषां तदङ्गानां चोपाकरणनियोजनप्रभृतीनां साहित्यं सम्पाद्यम्। तच्च प्राजापत्यपशूनां सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वेन युगपदनुष्ठानात् उपपद्यते। तदङ्गानां चोपाकरणादीनां युगपदनुष्ठानमशक्यम्। अतस्तेषां साहित्यमव्यव-

---

व्यवधानात् सान्नाय्यधर्माणां च स्वप्रधानेन सह अग्न्येयानुष्ठानेन व्यवधानादिति न विप्रकर्षः तस्मात् मुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमात् बलवानिति। इदानीं प्रवृत्तिक्रमं लक्षयति सह प्रयुज्येत्यादिना। तत्र उदाहरणमाह। यथेति। प्राजापत्याह्वि सेतिकर्त्तव्यताका एककालत्वेन विहिता इत्यन्वयः। अत इति तेषामेककालत्वेन विहितत्वादित्यर्थः। तेषामिति प्राजापत्यानामित्यर्थः। उपाकरणेत्याद्युक्तार्थ एव बोध्यः। तच्चेति। साहित्यं चेत्यर्थः। सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वेन इत्यत्र सम्प्रतिपन्नदेवताकालत्वेन इति पाठः तत्कालस्तु वैश्वदेव्यनुष्ठानानन्तरकालो देवता च प्रजापतिरेव तदङ्गानामिति प्राजापत्याङ्गानामित्यर्थः। अशक्यमिति अनेकेषां पशूनामुपाकरणं नियोजनं च एकस्मिन् काल एकेन कर्त्रा कर्त्तुमशक्यमित्यर्थः। अत इति उपाकरणा-

हितानुष्ठानात् सम्पाद्यम्। तच्च एकस्य उपाकरणं विधाय अपरस्य उपाकरणं विधेयम्। एवं नियोजनादिकमपि। तथाच प्राजापत्येषु कस्माच्चित् पशोरारभ्य एकं सर्वं सर्वं चानुष्ठाय द्वितीयादिपदार्थः तेनैव क्रमेण अनुष्ठेयः स प्रवृत्तिक्रमः सोऽयं श्रुत्यादिभ्यो दुर्बलः। तदेवं सङ्क्षेपतो निरूपितः षड्विधक्रमनिरूपणेन प्रयोगविधिः। कर्मजन्यफलस्वाम्यबोधको विधिरधिकारविधिः। कर्मजन्यफलस्वाम्यं कर्मजन्यफल-

---

दीनां युगपत् अनुष्ठानादुपपत्तेरित्यर्थः। तेषामिति। उपाकरणादीनामित्यर्थः। तच्चेति। अव्यवधानेन साहित्यं चेत्यर्थः। एवमेकस्य पशोर्नियोजनं विधाय अपरस्य पशोर्नियोजनं विधेयमिति अतिदिशति। एवमिति। प्राजापत्येषु एकस्य पदार्थस्य सर्वत्रानुष्ठेयत्वे यं पशुमारभ्यैकः पदार्थोऽनुष्ठितस्तमेव पशुमारभ्य द्वितीयादिः पदार्थोऽनुष्ठेय इत्याह तथाचेत्यादिना। सोऽयमिति प्रवृत्तिक्रम इत्यर्थः। आदिशब्देन अर्थक्रमादयो गृह्यन्ते अत्रेदं बोध्यम्। सप्तदश हि प्राजापत्यान् पशून् आलभेतेति तद्विधौ तथैव श्रवणात्। तथाच प्राजापत्येषु तेषु यं कञ्चित् पशुमारभ्योपाकरणं सप्तदशस्व पशुषु कृत्वा तमेव पशुमारभ्य नियोजनं कर्त्तव्यम्। एवं च तत्तत्पशूपाकरणानां तत्तत्पशुनियोजनैस्तुल्यं षोड़शक्षणैर्व्यवधानं भवति। तथा सति सप्तदश प्राजापत्यान् पशून् आलभेतेत्युत्पत्तिवाक्ये वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्तीति प्रयोगवाक्ये च

भोक्तृत्वं स च यजेत स्वर्गकाम इत्यादिरूपः। स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधता अनेन स्वर्गकामस्य यागजन्यफलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते।

यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान् दहेत् सोऽग्नये क्षामवतेऽष्टाकपालं निर्वपेदित्यादिनाऽग्निदाहादौ निमित्ते कर्म विदधता निमित्तवतः कर्मजन्यपापक्षयरूपफलस्वाम्यं प्रतिपाद्यते। एवमहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादिना शुचिविहितकालजीविनः सन्ध्योपासनजन्यप्रत्यवायपरिहाररूप-

---

श्रुतं साङ्गानां सप्तदशपशुयागानां साहित्यमुपपद्यते। अन्यथा तेषु एकैकस्मिन् यथा वपाकरणानियोजनादिसर्वसंस्काराणां समापने प्रत्यक्षवचनावगतपशुसाहित्यं बाधितं भवेदिति। एवं निरूपितं षड्विधक्रमनिरूपणेन प्रयोगविधिमुपसंहरति तदेवमिति। इदानीं क्रमप्राप्तमधिकारविधिं निरूपयति। कर्मजन्येति। कर्मजन्यफलस्वाम्यपदं व्याचष्टे कर्मजन्यफलस्वाम्यमिति। स चेति। अधिकारविधिश्चेत्यर्थः। अनेनेति। यजेत स्वर्गकाम इत्यादिवाक्येनेत्यर्थः। तत्र उदाहरणान्तरमाह यस्येति। क्षामवत इति। क्षामवत्त्वगुणविशिष्टायेत्यर्थः। निमित्तवत इति। अग्निना गृहदाहादिरूपनिमित्तवतः पुरुषस्येत्यर्थः। इत्यादिना कर्म विदधता विधिनेत्यन्वयः। कर्मजन्येति। अग्निदेवताककर्मजन्येत्यर्थः। तत्रैव उदाहरणान्तरमाह एवमिति। शुचिविहितकालजीविन इति शौच-

फलस्वाम्यं बोध्यते तच्च फलस्वाम्यं तस्यैव योऽधिकारविशिष्टः अधिकारश्च यत् विधिवाक्येषु पुरुषविशेषणत्वेन श्रूयते। यथा काम्ये कर्मणि फलकामना नैमित्तिके कर्मणि निमित्तनिश्चयः। नित्ये सन्ध्योपासनादौ शुचिविहितकालजीवित्वम्। अतएव राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यनेन विधिवाक्येन स्वाराज्यमुद्दिश्य राजसूयं विदधतापि न स्वाराज्यमात्रकामस्य तत्फलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते किन्तु राज्ञः सतः। स्वाराज्यकामस्यैव राजत्वस्यापि अधिकारिविशेषणत्वेन श्रवणात्। क्वचित् तु पुरुषविशेषणत्वेन

विशिष्टत्वे सति विहितकालजीविन इत्यर्थः। तच्चेति। फलविधिबोधितं चेत्यर्थः। को हि अधिकारो यत् विशिष्टस्य पुंसः कर्मजन्यफलभोक्तृत्वरूपं फलस्वाम्यं विधिना बोध्यत इत्यत आह अधिकारश्चेति। अतएवेति विधिवाक्येषु पुरुषविशेषणत्वेन श्रूयमाणस्याधिकारत्वादेवेत्यर्थः। स्वाराज्यमुद्दिश्येत्यत्र राजसूयमिति राज्ञः सत इति क्षत्रियस्य सत इत्यर्थः। तत्र हेतुमाह राजत्वस्येति। श्रवणादिति। राजा राजसूयेनेत्यत्र श्रवणादित्यर्थः। अत्र हि राजशब्देन क्षत्रिय एव उच्यते न तु राज्यसम्बन्धमात्रेण तदन्योऽपि तेन क्षत्रियस्यैव राजसूये अधिकारो न तु तदन्यस्य ब्राह्मणादेरित्यन्यत्र विस्तर इति भावः। इदमत्र चिन्त्यते। दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति

११

अश्रुतमपि अधिकारिविशेषणम् । यथा अध्ययन-

श्रूयते । तत्र क्रियानिष्पादकत्वं कर्तृत्वं फलभोक्तृतया स्वामित्वमधिकारः तादृशोऽधिकारो यागकर्त्तुर्नास्ति कुतः फलभोगाभावात् । तथाहि यजेतेत्यत्र आख्यातेन भावनाभि- धीयते तस्यां च धात्वर्थो भाव्यः एकपदोपात्तत्वात् । स्वर्गस्तु पदान्तरोपात्तत्वात् वाक्येन भाव्यतया अन्वेतव्यः तच्च वाक्य- मेकपदरूपया श्रुत्या बाध्यते । स्वर्गस्य भाव्यत्वाभावे सति गुण- त्वमभ्युपेयं स्वर्गशब्दो नात्र सुखवाची किन्तु सुखसाधनं चन्- नादिद्रव्यं ब्रूते लोके तथा व्यवहारात् । तच्च कामयि[illegible] योग्यं तेन द्रव्येण विना यागानिष्पत्तेः । तस्मात् अस्मि[illegible] वाक्ये फलानभिधाने तद्भोगाभावात् कर्त्तुर्योगे कर्तृत्वमेव[illegible] तु अधिकार इत्यधिकारलक्षणं नारब्धव्यमिति प्राप्ते ब्रू[illegible] यजेतेत्यत्र प्रत्ययस्य केवलमाख्यातरूपत्वमेवेति न च मन्त[illegible] किन्तु लिङ्प्रत्ययत्वेन विधिरूपत्वमप्यस्ति तत्राख्यात[illegible] कारेण भावनामाचष्टे विधित्वाकारेण पुरुषं प्रवर्त्तयति पुरु[illegible] स्वाभिमतफलमन्तरेण न प्रवर्त्तते इति तदपेक्षितं स्वर्गमे[illegible] भाव्यतया विधिरुपादत्ते स्वर्गशब्दस्य उत्कृष्टे सुखे रूढ़ः द्र[illegible] तु लाक्षणिकः तस्मात् सुखस्य भाव्यत्वं विधिश्रुत्या सि[illegible] धात्वर्थस्य तु भाव्यत्वमेकपदेन प्रतीयमानमपि प्रत्यये[illegible] नावगम्यते किन्तु प्रकृत्या तथा सति स्वर्गभाव्यत्वं भावनायां प्रत्यासन्नमेकेनैव विधिरूपेण आख्यातेनावगमात्कमियोगादपि स्वर्गस्यैव भाव्यत्वं तस्मात् फलभोगसम्भवेन कर्त्तुरधिकारो ऽस्तीति अधिकारलक्षणमारब्धव्यमिति विधिवाक्येषु अश्रुत- मपि किञ्चित् अधिकारिविशेषणत्वेनान्यथानुपपत्त्या तत्समा- श्रयणेन व्यवहारोपपत्तिरित्याशयेनाह क्वचित् तु इति तत्रोदा-

विधिसिद्धा विद्याक्रतुविधीनामर्थज्ञानापेक्षणीयत्वेन अध्ययनविधिसिद्धार्थज्ञानवत्त्वं प्रत्येव प्रवृत्तेः । एवमग्निसाध्यकर्मसु आधानसिद्धाग्निसाध्यकर्मणामग्न्यपेक्षत्वेन तद्विधीनामाधानसिद्धाग्निमत्त्वं प्रत्येव प्रवृत्तेः । एवं सामर्थ्य-

---

थरणमाह यथेति । विधेरन्यत्र विधिवाक्येषु अश्रुतमपि अधिकारिविशेषणत्वेन तत् विशेषणमिति शेषः । तत्र हेतुमाह तु इत्यादिना । तत्रैवोदाहरणान्तरमाह एवमिति । अग्नितेत्यत्रापि पूर्ववदेव शेषो बोध्यः तत्रापि हेतुमाह अग्निसाध्येति । तद्विधीनामिति । अग्निसाध्यकर्मविधीनामित्यर्थः अनेन च निरुक्ताधिकारिविशेषणेन शूद्रस्य यागे नाधिकारो ध्वनितः तस्य अध्ययनविधिसिद्धविद्याया अभावादाधानसिद्धाग्निमत्ताया अभावात् च । किञ्च अध्ययने हि उपनीतस्यैव अधिकारात् उपनयनेऽपि च अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेत्यादिना त्रैवर्णिकस्यैवाधिकारविधानात् अग्न्याधानेऽपि वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यादिना त्रैवर्णिकमात्रस्याधिकारविधानात् च यद्यपि वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीतेत्यनेन रथकारस्य सौधन्वानापरनामकस्याग्न्याधानं विहितं योगात् रूढ़ेर्बलीयस्त्वात् तथापि न अस्य उत्तरकर्मसु अधिकारः तस्य अध्ययनविधिसिद्धविद्याया अभावादित्यन्यच्च विस्तर इति भावः । ननु तत्र रथं करोतीति व्युत्पत्त्या त्रैवर्णिक एव रथकारो न तु शूद्रस्य तत्रापि अधिकार इति चेन्न । सङ्कीर्णजातिविशेषरथकारशब्दस्य रूढ़त्वात् तथाहि वैश्यायां क्षत्रियादुत्पन्नो

मप्याख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिः सहकारिणीति

माहिष्यः शूद्रायां वैश्यादुत्पन्ना करणी तस्यां करण्यां माहिष्या-दुत्पन्नो रथकारः। तथाच याज्ञवल्क्यः।

"माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते।" इति।

तस्मात् न तादृशव्युत्पत्त्या त्रैवर्णिको रथकारशब्देन ग्रहीतुं शक्यत इति। किञ्च कुत्रचित् यागेऽपि कस्यचित् शूद्रस्याधिकारो भवति वास्तुमयं रौद्रं चरुं निर्वपेदिति प्रकृत्य एतया निषादस्थपतिं याजयेदिति श्रवणात्। वस्तु-शब्दः किञ्चित् प्रकृतिद्रव्यविशेषमाह। एतस्यामिष्टावधि-कारी निषादस्थपतिशब्दवाच्यस्त्रैवर्णिक एव कुतः निषादानां पतिरिति षष्ठीसमासस्य त्रैवर्णिके सम्भवात्। तस्य हि अधीतवेदत्वेन विद्यासम्भवात् चेति प्राप्ते ब्रूमः निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारयसमासस्य मुख्यत्वात् न षष्ठीसमासेन त्रैवर्णिको निषादस्थपतिशब्दार्थः षष्ठीसमासे तु सङ्कीर्णजाति-विशेषवाचिना निषादशब्देन तत् सम्बन्ध उपलक्ष्येत न तु अयं कर्मधारये दोषोऽस्ति तस्मात् तात्कालिकाचार्योपदेशा-दिना विद्यां सम्पाद्य धनिको निषादो रौद्रं यागं कुर्य्यादिति राद्धान्तः। अध्ययनविधिसिद्धविद्यादिवत् पुरुषसामर्थ्यमपि विधिवाक्येषु अश्रुतमपि अधिकारिविशेषणमित्याह एव-मिति। सामर्थ्यमिति। आज्यावेक्षणादिकं लौकिकपुंसामर्थ्य-मित्यर्थः। वैदिकसामर्थ्यस्याध्ययनविधिसिद्धविद्यादेः पूर्व-मेवोक्तत्वादित्यर्थः। इहोक्तन्यायं विनिगमकं समुदाहरन् तत्र हेतुमाह आख्यातानामिति। अनेन च विशेषणेन अन्धादे-रनधिकारो ध्वनितः। इदमत्र विचार्य्यते। अन्धः पङ्गुर्बधिरो

न्यायात्। तमर्थं प्रत्येव विधिप्रवृत्तेः। तदेवं निरूपितो विधिः।

इति विधिमीमांसा।

मूको गवाश्वादयश्च तिर्य्यञ्च इत्यादीनां चेतनत्वेन निरतिशय-सुखरूपे स्वर्गकामना सम्भवति। अथोच्येत केषुचित् अङ्गेषु तेषां शक्तिर्नास्ति तथाहि अन्धो नाज्यमवेक्षितुं क्षमः पङ्गु-र्विष्णुक्रमेषु अशक्तः बधिरो नाध्वर्य्युप्रोक्तं शृणोति। तथाच क्लृप्तीर्वाचयतीति। विहितस्यानुष्ठानं न सिध्येत्। मूको-ऽनुमन्त्रणादौ असमर्थः। तिर्य्यञ्चो बहुषु असमर्था इति तन्न। यथाशक्त्यङ्गानामनुष्ठेयत्वात्। स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन प्रधान-वाक्येन सर्वाधिकारः प्रतीयते। स च आज्यावेक्षणाद्यङ्ग-वाक्यानुसारेण न सङ्कोचयितुं युक्तः किन्तु प्रधानानुसारेणा-ङ्गानुष्ठानमेव सङ्कोचयितुं युक्तं तस्मात् अन्धादेरप्यधिकार इति प्राप्ते ब्रूमः यदाज्यावेक्षणादयः पुरुषार्थतया विधीयेरन् तदा तल्लोपयिनः क्रतोर्वैकल्यम् इह तु क्रत्वङ्गतया ते विहिता इति तल्लोपे क्रतुरेव न निष्पद्येत यस्मात् असमर्थस्य नास्त्यधिकार इति सिद्धम्। किञ्च ज्योतिष्टोमे श्रूयते यद्यु-द्गातापच्छिद्येतादक्षिणो यज्ञः संस्थाप्योऽथान्यस्वाह। तव्यस्तत्र तद्दद्याद्यत् पूर्वस्मिन् दास्यं स्यात् यदि प्रतिहर्त्ता परिच्छिद्येत सर्वस्वं दद्यादिति अस्यायमर्थः। प्रातः सवने बहिष्पवमानेन स्तोष्यमाणा ऋत्विजः शालायाः वहिः प्रसर्पन्ति तदानी-मेकस्य पृष्ठतोऽन्य इत्येव पिपीलिकावत् पङ्क्त्याकारेण गन्तव्यं तत्र पुरतो गन्तुः कच्छं गृहीत्वैव पृष्ठतोऽन्यो गच्छेत् एवं सति यदि प्रमादादुद्गाता गृहीतं कच्छं मुञ्चेत् तदा दक्षिणामदत्त्वा प्रक्रान्तो यज्ञः समापनीयः तं समाप्य पुनरपि स यज्ञः प्रयो-

ज्ञाव्यः तस्मिन् प्रयोगे पूर्वं यद्दित्सितं द्रव्यं तद्दद्यात्। यदा प्रतिहर्त्ता मुञ्चेत् तदा तस्मिन् एव प्रयोगे सर्वस्वं दद्यादिति। तत्र यदि उद्गातृप्रतिहर्त्तारौ युगपत्तत् मुञ्चेतां तदानीमुक्तं प्रायश्चित्तनिमित्तं विहन्येत एककर्तृको हि अपच्छेदो निमित्तत्वेन श्रुतः अयं तु उभयकर्तृकत्वात् न एकेन व्यपदेष्टुं शक्यते तस्मात् श्रूयमाणस्य निमित्तस्य विहितत्वात् नास्ति प्रायश्चित्तमिति प्राप्ते ब्रूमः। द्वौ हि अत्रापच्छेदौ तयोरेकैकस्य एकैक एव कर्त्तेति निमित्तस्य नास्ति विघातः कालमात्रैक्यादेकापच्छेदभ्रान्तिः तस्मात् निमित्तविघाताभावादस्ति प्रायश्चित्तम्। किञ्च अदक्षिणत्वं सर्वस्वदक्षिणत्वं चेति। यत् प्रायश्चित्तद्वयं निमित्तभेदेन श्रुतं तन्निमित्तद्वयसन्निपाते समुच्चेतव्यं यद्यदक्षिणत्वसर्वस्वदानयोरन्योन्यविरोधस्तर्हि प्रयोगभेदेन व्यवस्थापनीयं अपच्छेदयुक्ते प्रथमप्रयोगे दक्षिणा न दातव्या उत्तरप्रयोगे सर्वस्वं दातव्यं सत्यपि प्रयोगे भेदे कर्मण एकत्वात् समुच्चय इति प्राप्ते ब्रूमः। न हि उत्तरप्रयोगेऽपच्छेदो विद्यते न चासति निमित्ते प्रायश्चित्तं युक्तम्। तस्मात् प्रथमप्रयोगे एव निमित्तद्वयवशात् प्रायश्चित्तद्वयं प्राप्तं तच्चान्योन्यविरुद्धं विकल्प्यते। किञ्च उद्गातृप्रतिहर्तृकर्तृकयोरपच्छेदयोर्यौगपद्ये समानबलत्वादस्तु प्रायश्चित्तयोर्विकल्पः। यदा तु क्रमेणापच्छेदौ स्यातां तदानीमसञ्जातविरोधित्वेन पूर्वस्य प्रबलत्वात् श्रुतिलिङ्गादौ इव उत्तरस्य प्रवृत्तिर्निरुध्यत इति चेन्नैवं श्रुतिलिङ्गादौ उत्तरस्य पूर्वसापेक्षत्वात् पूर्वेण विरोधे सति उत्तरस्य उत्पत्तिरेव नास्ति। इह तु ज्ञानं द्वयमन्योन्यानिरपेक्षं वाक्यद्वयादुत्पद्यत इत्युत्पत्तिप्रतिबन्धो नास्ति उत्पद्यमानं च उत्तरज्ञानं स्वविरुद्धस्य पूर्वज्ञानस्य बाधेनैव उत्पद्यते। ननु निरपेक्षत्वस्य समानत्वात् पूर्वज्ञानमेव उत्तरस्य

प्रयोगसमवेतार्थस्मारका मन्त्राः। तेषां च तादृशार्थस्मारकत्वेनैवार्थवत्त्वम्। न तु तदु-

---

बाधकमस्त्विति चेन्न। पूर्वज्ञानोत्पत्तिदशायामविद्यमानस्य उत्तरज्ञानस्य बाध्यत्वायोगात्। उत्तरकाले तु स्वयं बाधितं पूर्वज्ञानं कथमुत्तरस्य बाधकं भवेत्। न चान्यत्किञ्चित् उत्तरस्य बाधकं पश्यामः। तस्मात् उत्तरकालीनापच्छेदनिमित्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयम्। किञ्च यदि उद्गाता पश्चादपच्छिद्यते तदा तस्यापच्छेदस्य प्रबलत्वात् तन्निमित्तं प्रायश्चित्तमनुष्ठेयं तच्च प्रायश्चित्तमीदृशं प्रथमप्रयोगं दक्षिणारहितमनुष्ठाय द्वितीयप्रयोगे पूर्वं दित्सिता दक्षिणा दातव्येति पूर्वं च गवां द्वादशाधिकं शतं दित्सितं तस्य ज्योतिष्टोमदक्षिणारूपेण विहितत्वात् तस्मात् उत्तरप्रयोगे द्वादशशतं देयमिति प्राप्ते ब्रूमः प्रतिहर्तुः प्रथममपच्छेदे सति तन्निमित्तकं सर्वस्वदानरूपं प्रायश्चित्तं प्रथमप्रयोगे प्राप्तं तेन च क्रतुस्वभावप्रयुक्तस्य द्वादश तस्य बाधात् सर्वस्वं दित्सितं न च उद्गात्रपच्छेदेन पश्चात् भाविना सर्वदित्सा बाध्यत इति शङ्कनीयं बाधकस्य दक्षिणान्तरस्य तत्र अनुक्तत्वात्। यद्दित्सितं तदुत्तरप्रयोगे देयमिति एतावदेव तत्र उच्यते। दित्सितं च सर्वस्वमित्युक्तम्। अत उत्तरकालीनोद्गात्रपच्छेदनिमित्तेऽपि पुनः प्रयोगे पूर्वकालीनप्रतिहर्त्रपच्छेदप्रयुक्तं सर्वस्वमेव दातव्यमित्यादिकमर्थजातं निरूपणीयमभिप्रेत्य विधिनिरूपणमुपसंहरति। तदेवमिति। तस्मिन्नतीते ग्रन्थे उक्तप्रकारेणेत्यर्थः।

इदानीं मन्त्ररूपं वेदभागं निरूपयति। प्रयोगेति। तेषामिति। मन्त्राणामित्यर्थः। तादृशार्थेति। प्रयोगसमवेतार्थे-

च्चारणमदृष्टार्थं सम्भवति दृष्टफलकत्वेऽदृष्टफलकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । न च दृष्टस्यार्थस्मरणस्य प्रकारान्तरेणापि सम्भवात् मन्त्राम्नानं व्यर्थमिति वाच्यम् । मन्त्रैरेव स्मर्त्तव्यमिति नियमविध्याश्रयणात् । नानासाधनसाध्यक्रियायामेकसाधनप्राप्तौ अप्राप्तस्य अपरसाधनस्य प्रापको विधिर्नियमविधिः । यथाहुः ।

विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्येति गीयते ॥ इति ।

अस्यार्थः । प्रमाणान्तरेण अप्राप्तस्य प्रापको

त्यर्थः । अर्थवत्त्वमिति । प्रयोजनवत्त्वमित्यर्थः । ननु मन्त्रोच्चारणस्यादृष्टार्थकत्वेनाप्युपपत्तेः । कुतस्तेषां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वेनैव प्रयोजनवत्त्वमित्यत आह न तु इति । तदुच्चारणमिति । मन्त्रोच्चारणमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह । दृष्टफलकत्व इति । ननु दृष्टस्य देवताद्यर्थस्मरणस्य ब्राह्मणवाक्यादिनापि सम्भवात् मन्त्रोच्चारणस्यादृष्टार्थकत्वानङ्गीकारे तदाम्नातस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्याशङ्क्य मन्त्रैरेव सोऽर्थः स्मर्त्तव्य इति नियमविध्यङ्गीकारात् न मन्त्राम्नातस्य वैयर्थ्यमिति परिहरति न चेत्यादिना । ननु किं लक्षणको नियमविधिर्यदाश्रयणादन्यस्यार्थस्मारकस्य व्यवच्छेदो लभ्यत इत्याशङ्क्य नियमविधिलक्षणमाह । नानासाधनेति । तत्र सम्मतिमाह । यथाहुरिति । तां व्याचष्टे अस्यार्थ इत्यादिना । तत्रापि विधि-

विधिः अपूर्वविधिः। यथा यजेत स्वर्गकाम इत्यादिः। स्वर्गार्थकयागस्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्यानेन विधानात्। पक्षे अप्राप्तस्य प्रापको विधिर्नियमविधिः। यथा व्रीहिनवहन्ति इत्यादिः। कथमस्य पक्षे अप्राप्तप्रापकत्वमिति चेदित्थम्। अनेन हि अवघातस्य वैतुष्यार्थत्वं न प्रतिपाद्यते अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात्। किन्तु

रत्यन्तमप्राप्ताविति प्रथमपादमपूर्वविधिपरं व्याचष्टे प्रमाणान्तरेणेति। प्रमाणान्तरेण यत् अर्थत्वेनाप्राप्तस्य तदर्थत्वेन प्रापको यो विधिः सोऽपूर्वविधिरित्यर्थः। तत्रोदाहरणमाह यथेति। तस्यापूर्वविधित्वे हेतुमाह स्वर्गेति। स्वर्गार्थकत्वेन प्रमाणान्तरेणाप्राप्तस्य यागस्य तदर्थत्वेन यजेत स्वर्गकाम इत्यनेन विधानात् भवति अयमपूर्वविधिरित्यर्थः। नियमः पाक्षिके सतीति द्वितीयपादं प्रकृते सम्मतिरूपं व्याचष्टे। पक्षे अप्राप्तस्येति। तत्रोदाहरणमाह यथेति। ननु व्रीहीनवहन्ति इत्यस्यावघातविधेः कथं पक्षे अप्राप्तस्यावघातस्य प्रापकत्वं स्वीक्रियते वैतुष्यार्थत्वेन प्रमाणान्तरेण प्राप्तस्य तस्य तदर्थत्वेनानेन विधानोपपत्तेरित्याशङ्क्य अनेन हि विधिनोपघातस्य वितुषार्थत्वं न प्रतिपाद्यते तस्य तदर्थत्वेन अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात्। अवघातादिसत्त्वे व्रीहीणां वैतुष्यं जायते तदसत्त्वे तदभाव इति सार्वजनीनमिति परिहरति। कथमित्यादिना। इत्थमिति। अनेन वक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यर्थः। ननु यदि अवघातादीनां सर्वेषामेव वैतुष्यार्थत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धं तदा

नियमः स च अप्राप्तांशपूरणम्। वैतुष्यस्य हि नानोपायसाध्यत्वात् यदावघातं परित्यज्य उपायान्तरं ग्रहीतुमारभते। तदा अवघातस्य अप्राप्तत्वेन तद्विधाननामकमप्राप्तांशपूरणमेवानेन विधिना क्रियते। अतश्च नियमविधौ अप्राप्तांशपूरणात्मको नियम एव वाक्यार्थः। पक्षे अप्राप्तावघातस्य विधानमिति यावत्। उभयोश्च युगपत् प्राप्तौ इतरव्यावृत्तिपरो विधिः

व्रीहीनवहन्ति इत्यवघातविधेरन्वयव्यतिरेकसिद्धावघातप्रापकत्वेन वैयर्थ्यमेवापद्येत अनुवादकत्वादित्याशङ्कते किन्तु इति नास्य विधेरनुवादकत्वेन वैयर्थ्यं सम्भवति नियमविधायकत्वेनाप्युपपत्तेरिति परिहरति। नियम इति। व्रीहीणां वैतुष्यमवघातेनैव सम्पादनीयमिति नियमः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। ननु तादृशनियमप्रतिपादनेऽत्र कीदृशो वाक्यार्थो भवतीत्यत आह स चेति। स एव अप्राप्तांशपूरणरूपो नियमोऽत्र वाक्यार्थ इत्यर्थः। ननु कथमत्र अप्राप्तांशो लभ्यते यस्य पूरणेन अस्य विधेः सार्थक्यमित्यतोऽत्र अप्राप्तांशपूरणरूपमेव वाक्यार्थमुपपादयति वैतुष्येत्यादिना। उपपादितमप्राप्तांशपूरणरूपं वाक्यार्थमुपसंहरति अतश्चेति। अस्य विधेरप्राप्तांशपूरणरूपनियमप्रतिपादकत्वात् चेत्यर्थः। पर्य्यवसितार्थमाह पक्षे इति। यावदिति। पर्य्यवसन्नमित्यर्थः। तत्र चेत्याद्युत्तरार्द्धं परिसङ्ख्याविधिपरं व्याचष्टे। उभयोश्चेति तत्रोदाहरणमाह यथेति। अस्यात्यन्तमप्राप्तविधित्वरूपमपूर्वविधित्वमाशङ्क्य

परिसंख्याविधिः। यथा पञ्चपञ्चनखा भक्ष्या इति इदं हि वाक्यं न पञ्चनखभक्षणपरं तस्य रागतः प्राप्तत्वात्। नापि नियमपरं पञ्चनखापञ्चनखभक्षणस्य युगपत् प्राप्तेः। पक्षे अप्राप्त्यभावात्। अत इदमपञ्चनखभक्षणनिवृत्तिपरमिति भवति परिसङ्ख्याविधिः। सा च द्विविधा श्रौती लाक्षणिकी चेति। तत्रात्र ह्येवावयन्तीति श्रौती परिसङ्ख्या एवकारेण पवमानातिरिक्तस्तोत्रव्यावृत्तेरभिधानात्। पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति तु लाक्षणिकी इतरनिवृत्तिवाचकपदा-

---

निरा ष्टे इदं हि इति। तत्र हेतुमाह तस्येति। पञ्चनखभक्षणस्येत्यर्थः। अस्य वाक्यस्य नियमविधित्वमपि निराचष्टे। नापि इति। तत्रापि हेतुमाह पञ्चनखेति। अत इति विधिद्वयासम्भवादित्यर्थः। इदमिति। पञ्चपञ्चनखा भक्ष्या इति वाक्यमित्यर्थः। पञ्चनखभक्षणनिवृत्तिस्तु न केनापि प्राप्ता ततश्च तद्विधायकत्वेन न अस्य वाक्यस्यानुवादकत्वमपि तथा च सैवात्र वाक्यार्थं इति भावः। सा च परिसङ्ख्या द्विविधेत्याह सा चेति। आद्यामुदाहरति। तत्रेति द्वयो परिसङ्ख्ययोर्मध्य इत्यर्थः। अत्रेति। प्रकृत इत्यर्थः। अवयन्तीति। अवजानन्तीत्यर्थः। गायन्तीति यावत्। श्रौत्या परिसङ्ख्यायास्त्वे हेतुमाह एवकारेणेति। द्वितीयामुदाहरति। पञ्चेति। पञ्चपञ्चनखास्तु पञ्चपञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण एवंच। शशकः

भावात्। अतएव एषा त्रिदोषग्रस्ता। दोषत्रयं च श्रुतहानिरश्रुतकल्पनाप्राप्तबाधश्चेति। तदुक्तं—

श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थप्रकल्पनम्।
प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसङ्ख्या त्रिदूषणा॥

इति। श्रुतस्य पञ्चनखभक्षणस्य हानात्। अश्रुतपञ्चनखभक्षणनिवृत्तेः कल्पनात् प्राप्तस्य चाऽपञ्चनखभक्षणस्य बाधनादिति। अस्मिंश्च दोषत्रये दोषद्वयं शब्दनिष्ठम्। प्राप्तबाधस्तु अर्थनिष्ठ इति दिक्।

इति मन्त्रमीमांसा।

येषां तु प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वं न सम्भ-

शल्लकी गोधाखड्गीकूर्मोऽथ पञ्चम इत्यादिवचनोदाहृता बोध्याः। अस्या अपि तत्वे हेतुमाह। इतरनिवृत्तीति। अत एवेति। इतरनिवृत्तिवाचकपदाभावादित्यर्थः। एषेति। लाक्षणिकीत्यर्थः। दोषत्रयं प्रदर्शयति। दोषत्रयं चेति। तत्र श्रुतहानौ हेतुमाह श्रुतस्येति। अश्रुतकल्पनायां हेतुमाह अश्रुतेति। प्राप्तस्य बाधेऽपि हेतुमाह प्राप्तस्येति रागतः प्राप्तस्येत्यर्थः अस्य दोषत्रयस्य व्यवस्थया वृत्तित्वमाह अस्मिंश्चेति दोषत्रयमध्य इत्यर्थः। ननु कथं सर्वेषां मन्त्राणां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वेनैवार्थवत्त्वमुपपद्यते हुं फड़ादिमन्त्राणां प्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वासम्भवादित्याशङ्काह येषामित्यादिना।

वति तदुच्चारणस्यानन्यगत्या अदृष्टार्थकत्वं कल्प्यते इति नानर्थक्यमिति। नामधेयानां च विधेयार्थपरिच्छेदकतया अर्थवत्त्वम्। थाहि उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्र उद्भिछब्दो यागनामधेयं तेन च विधेयार्थपरिच्छेदः क्रियते। तथाहि अनेन वाक्येन अप्राप्तत्वात् फलोद्देशेन यागो विधीयते यागसामान्यस्य अविधेयत्वात् यागविशेष एव विधीयते। तत्र कोऽसौ यागविशेष इत्यपेक्षायामुद्भि-

---

च्चारणस्येति हुं फडादिमन्त्रोच्चारणस्येत्यर्थः। अनन्यगत्या ृष्टार्थत्वमित्यत्रादृष्टार्थत्वमिति पदच्छेदः इति नानर्थक्यति। अतो हेतोर्हुं फडादिमन्त्राणां नानर्थक्यमित्यर्थः। मन्त्रगस्य यथायथं प्रयोजनवत्त्वमुपपाद्य इदानीं क्रमप्राप्तं नामयानां सार्थक्यमुपपादयति नामधेयानामिति। विधेयार्थपरिदकतया इति विजातीयव्यावर्त्तकत्वेन विधेयार्थनिश्चायकया इत्यर्थः। विधेयार्थस्यैव समर्थकतया इति यावत्। एतदेव र्शयति तथाहीत्यादिना तेन चेति। उद्भिच्छब्देन र्थः। उद्भिच्छब्दस्य विधेयार्थपरिच्छेदकतया नामधेयत्वर्थनाय भूमिकामारचयति तथाहीत्यादिना। अनेनेति। दा यजेत पशुकाम इत्यनेनेत्यर्थः। फलोद्देशेनेति पशुपफलोद्देशेनेत्यर्थः। यागेति। साधनवैलक्षण्यमन्तरेण फलवैलक्षण्यानुपपत्तेर्नात्र यागसामान्यं विधीयते ततश्च यागविशेष

च्छब्दात् उद्भिद्रूपो याग इति विज्ञायते । उद्भिदा यागेन पशुं भावयेदित्यत्र सामानाधिकरण्येन नामधेयान्वयात् । नामधेयत्वं च निमित्त-

---

एव विधीयत इत्यर्थः । तत्रेति यागविशेषस्य विधेयत्वे इत्यर्थः । क इति । कोऽसौ यागविशेष इति । यागविशेषापेक्षायामित्यर्थः उद्भिच्छब्दादुद्भिद्रूपो याग इति विज्ञायत इति उद्भिच्छब्दात् पुनरुद्भिन्नामको यो यागः स एवात्र यागविशेष इति विज्ञायत इत्यर्थः । एवं च सिद्धमुद्भिच्छब्दस्य धात्वर्थसामानाधिकरण्येन अन्वयं फलितमाह । उद्भिदेति ननु उद्भिच्छब्दस्य नीलमुत्पलमिव नीलपदस्य उत्पलपदसामानाधिकरण्यवद्यजिसामानाधिकरण्यं भवेत् किं नामधेयत्वेनेति चेन्न वैषम्यात् । तथाहि तत्र हि नीलपदस्यार्थो नीलगुण उत्पलपदार्थादुत्पलरूपद्रव्यादतिरिक्तो भवति लक्षणया तु नीलपदस्य तादृशद्रव्यपरत्वेन उत्पलपदसामानाधिकरण्यमुपपद्यते उद्भिच्छब्दस्य तु यज्यवगतयागविशेषान्नातिरिक्तोऽर्थोऽस्ति तस्यैव तत्र विशेषत्वसमर्पकत्वात् । ततश्चार्थान्तरवाचकत्वाभावेन न उद्भिच्छब्दस्य नीलशब्दस्य उत्पलशब्दसामानाधिकरण्यवद्यजिसामानाधिकरण्यमुपपद्यते किं तर्हि वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र आमिक्षापदस्य वैश्वदेवीशब्दसामानाधिकरण्यवत् । वैश्वदेवीशब्दस्य हि देवतातद्धितत्वात् । तस्य च सा देवतेति सर्वनामार्थे स्मरणात् सर्वनाम्नां चोपस्थितविशेषवाचित्वेन विशेषपरत्वं तत्र कोऽसौ वैश्वदेवीशब्दोपात्तो विशेष इत्यपेक्षायाम् आमिक्षापदसान्निध्यादामिक्षारूपो विशेष इत्यवगम्यते यथाहुः ।

चतुष्टयात्। मत्वर्थलक्षणाभयात् वाक्यभेद-भयात् तत्प्रख्यशास्त्रात् तद्व्यपदेशादिति। तत्र उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्र उद्भिच्छब्दस्य यागनामधेयत्वं मत्वर्थलक्षणाभयात्। तथाहि न तावदनेन वाक्येन फलं प्रति याग-

---

"आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्धितः।
आमिक्षापदसान्निध्यादस्यैव विषयार्पणम्॥" इति।

तस्मात् यथा वैश्वदेवीशब्दोपात्तविशेषसमर्पकत्वेन आमिक्षापदस्य वैश्वदेवीशब्देन सामानाधिकरण्यमेवं सामान्यस्याभिधेयत्वाद्यज्यवगतयागविशेषसमर्पकत्वेनैव उद्भिच्छब्दस्य यजिसामानाधिकरण्यमित्युक्तप्रकारेणैव नामधेयानामन्वयः साधुरिति। तथाचोक्तं तदधीनत्वाद्यागविशेषसिद्धेरिति तच्च निमित्तचतुष्टयात् भवतीत्याह। नामधेयत्वं चेति। निमित्तचतुष्टयं निर्दिशति। मत्वर्थेत्यादिना तत्राद्यनिमित्तविषयमुदाहरति। तत्रोद्भिदा यजेतेति तत्रेति चतुर्षु मध्य इत्यर्थः। अत्र मत्वर्थलक्षणापत्तिप्रदर्शनाय तावत् वाक्यभेदमापादयति। न तावदिति। अस्मिन् पक्षे तु उद्भिद्यते भूमिरनेनेति व्युत्पत्त्या खनित्रवाच्यसावुद्भिच्छब्दो भवेत् तथाच उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यनेन वाक्येन यागेन पशुं भावयेत् यागञ्च खनित्रेण भावयेदित्यत फलं प्रति यागविधानं यागं प्रति च गुणविधानं क्रियेत तच्च न युज्यत इत्यर्थः। तत्र हेतुमाह वाक्येति। आवृत्तिरूपवाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः। ननु अनेन वाक्येन खनित्ररूपो गुण एव विधीयते। दध्ना जुहोतीत्यनेन गुणविधिना समानत्वात्। न च अत्र पशुफलकः कश्चित् यागो विधीयत इति वाच्यम्।

विधानम्। तं प्रति च गुणविधानं युज्यते वाक्य-भेदापत्तेः। उद्भिच्छब्दस्य गुणसमर्पकत्वे च यागस्यापि अप्राप्तत्वात् गुणविशिष्टकर्मविधानं वाच्यम्। उद्भिद्वता पशुं भावयेदिति विशिष्ट-

---

पशूनां गुणफलत्वात्। यथा गोदोहनेन पशुकामस्येत्यत्र पशवो गोदोहनगुणस्य फलं तथा इह खनित्रगुणस्य फलमस्तु यदि चमसेनापःप्रणयतीति विहितं प्रकृतमपां प्रणयनमाश्रित्य गोदोहनं विधीयते तर्हि अत्रापि ज्योतिष्टोमेन यजेतेति विहितं प्रकृतं ज्योतिष्टोममाश्रित्य खनित्रं विधीयतां तस्माद् गुणविधिरित्याशङ्क्य पशुकामो यजेतेत्यस्य पदद्वयस्यायमर्थः। पशुरूपं फलं यागेन कुर्य्यादिति तत्र केन. यागेनेत्यपेक्षायां उद्भिदेति तृतीयान्तं पदं यागनामत्वेन अन्वेति उद्भिद्यते पशु-फलमनेन यागेनेति निरुक्त्या नामत्वमुद्भित्पदस्य उपपद्यते न चैवमपि गुणविधिनामधेयत्वयोः शब्दनिर्वचनसाम्यात् न निर्णय इति वाच्यम्। सामानाधिकरण्यस्य निर्णायकत्वात्। तथाहि उद्भिन्नामकेन यागेन पशुरूपं फलं कुर्य्यादित्युक्तौ सामानाधिकरण्यं लभ्यते गुणविधित्वे तु खनित्रेण साध्यो यो यागस्तेन तादृशफलं कुर्य्यादित्येवं वैयधिकरण्यं स्यात्। तच्च अयुक्तम्। किञ्च न अनेन वाक्येन ज्योतिष्टोमे खनित्ररूपो गुणो विधातुं शक्यते तस्य सोमेन यजेतेति उत्पत्तिशिष्टसोमरूप-गुणावरुद्धत्वात्। किञ्च यदि अस्य उद्भिच्छब्दस्य खनित्ररूपगुण-समर्पकत्वं स्वीक्रियते तदा यत्र तेन गुणः समर्पणीयस्तादृश-कर्मणोऽपि अप्राप्तत्वादनेन वाक्येन खनित्ररूपगुणविशिष्टकर्म-विधानमेव वक्तव्यमन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गात्। ततश्च उद्भिच्छ-

विधौ मत्वर्थलक्षणेति उक्तमेव। चित्रया यजेत पशुकाम इत्यत्र चित्राशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं वाक्यभेदभयात्। तथाहि न तावदत्र गुणविशिष्टयागविधानं सम्भवति। दधिमधुपयोघृतं धाना उदकं तण्डुलाः तत् संसृष्टं प्राजापत्यमित्यनेन गुणस्य विहितत्वात्। तद्विशिष्टयाग-

---

ब्दार्थरूपद्रव्यनिष्ठवता यागेनेति सामानाधिकरण्येन अन्वयो भविष्यति तथा च मत्वर्थलक्षणापत्तिरिति परिहरति। उद्भिच्छब्दस्येत्यादिना। उक्तमेवेति। सोमेन यजेतेति विध्यर्थनिरूपणप्रस्ताव इति शेषः। इदानीं द्वितीये वाक्यभेदप्रसङ्गरूपं नामधेयत्वस्य निमित्तमुदाहरणद्वारा प्रदर्शयति चित्रया यजेतेति। वाक्यभेदमेव उपपादयति। तथाहीत्यादिना। अत्रेति। चित्रया यजेत पशुकाम इत्यस्मिन् वाक्ये इत्यर्थः। गुणविशिष्टे चित्राशब्दार्थभूतचित्रवर्णकिञ्चिद् गुणविशिष्टे इत्यर्थः। अत्र विशिष्टविधानासम्भवे हेतुमाह दधीत्यादिना। तत् संसृष्टं प्राजापत्यमितीति तैर्दध्यादिभिर्द्रव्यैर्युक्तं प्रजापतिदेवताकं कर्मेत्यर्थः। तद्विशिष्टेति निरुक्तगुणविशिष्टे इत्यर्थः। दधीत्यादिप्रकृतवाक्यस्य एतत्कर्मणोऽस्तु उत्पत्तिवाक्यत्वादस्य कर्मण उत्पत्तिविशिष्टदध्यादिगुणावरुद्धत्वात् न तत्र गुणान्तरं विधातुं शक्यत इति भावः। अत्र दध्यादि वाक्ये दध्यादीनि षड़ेव द्रव्याणि श्रुतावाम्नातानि उदकपदं तु प्रमादादायातं श्रुतितात्पर्यज्ञैर्माधवाचार्य्यैस्तथैवास्य वाक्यस्य व्याख्यातत्वात्। तथा च तद्वचनं दध्यादीनि विचित्राणि देयद्रव्याणि षड़ाम्नाता-

विध्यनुपपत्तेः। यागस्य फलसम्बन्धे गुणसम्बन्धे च विधीयमाने वाक्यभेदः। तस्मात् चित्राशब्दः कर्मनामधेयम्। तथा च चित्रायागेन पशुं भावयेदिति सामानाधिकरण्येन अन्वयात् न वाक्य-

---

नीति। ननु अत्र वाक्ये हि उत्पत्तिवाक्यसिद्धस्वरूपस्य यागस्य पशुरूपफलसम्बन्धो विचित्रद्रव्यरूपगुणसम्बन्धश्च विधीयते ततश्च न कर्मनामधेयत्वं चित्राशब्दस्येत्याशङ्क्याह यागस्येति। तथा च यागेन पशुं भावयेत् यागं च तादृशगुणेन भावयेदिति यागस्य गुणफलोभयसम्बन्धविधीयमाने सत्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदो दुर्वार इति भावः। उपपादितं वाक्यभेदप्रसङ्गमुपसंहरति तस्मादिति। सिद्धे चित्राशब्दस्य कर्मनामधेयत्वे वाक्यं योजयति तथा चेति। सामानाधिकरण्येनेति। यजिधात्वर्थयागसामानाधिकरण्येन नामधेयस्य अन्वयाच्चित्रानामकेन यागेन पशुं भावयेदित्याकारकात् न निरुक्तवाक्यभेदापत्तिरित्यर्थः। अनेकद्रव्यत्वेनेति। दध्यादिविचित्रानेकद्रव्यसाध्यत्वेनेत्यर्थः। ननु चित्राशब्दात् चित्रत्वस्त्रीत्वयोः प्रतीतेः स्त्रीत्वस्य च स्वभावतः प्राणिधर्मत्वात् प्रकृते दध्यादिद्रव्यके कर्मणि निवेशासम्भवात् न अनेन वाक्येन प्रकृते कर्मणि तादृशगुणविधानं क्रियते किन्तु प्राणिद्रव्यके कर्मणि अनारभ्याधीतानां चाङ्गानां प्रकृतिमात्रे प्रवेशाङ्गीकारात्। चित्रावाक्यस्यापि अनारभ्याधीतत्वात् सर्वपशुयागप्रकृतिभूते प्राणिद्रव्यकेऽग्नीषोमीये कर्मणि तेन गुणो विधीयते। तथा च अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति विहितं पशुयागमत्र वाक्ये यजेतेति पदेनानूद्य तत्र चित्रापदेन चित्रत्वस्त्रीत्वरूपौ गुणौ

भेदः प्रकृतेष्टेरनेकद्रव्यत्वेन चित्राशब्दवाच्यत्वोपपत्तिः । अग्निहोत्रं जुहोतीति अत्र अग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं तत्प्रख्यशास्त्रात् । तस्य गुणस्य प्रख्यापकस्य प्रापकस्य शास्त्रस्य विद्यमानत्वात् । अग्निहोत्रशब्दः कर्मनामधेयमिति

विधीयेते इति चेन्न चित्रत्वेन स्त्रीत्वेन च तं भावयेदिति द्वयोर्गुणयोर्विधाने वाक्यभेदप्रसङ्गस्य सर्वसम्मतत्वात् । तथा-चोक्तम् ।

"प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।
अप्राप्ते तु विधीयेरन् बहवोऽप्येकयत्नतः ॥" इति ।

ननु अत्र वाक्यभेदपरिहाराय गुणद्वयविशिष्टं पशुद्रव्यरूपं कारकं विधीयत इति चेन्न गौरवलक्षणवाक्यभेदप्रसङ्गात् किञ्च दध्यादिवाक्यं प्रकृतमस्य चित्रानामकस्य यागस्य उत्पत्तिवचनं भवति यागस्वरूपभूतयोर्दध्यादिद्रव्यप्रजापतिदेवतयोरत्रोपदिश्यमानत्वात् । उत्पन्नस्य च तस्य यागस्य चित्रया यजेत पशुकाम इत्येतत् फलवाक्यमत्र यागस्य फलसम्बन्धबोधनात् । एवं च सति प्रकृतार्थो लभ्येत अग्नीषोमीयपश्वनुवादेन तादृश-गुणविधाने तु प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयातां लिङ्प्रत्ययस्य च अनुवादत्वाङ्गीकारात् मुख्यो विध्यर्थो बाध्येत तस्मात् चित्रापदे नामधेयमेव न गुणविधिरिति ध्येयम् । इदानीं तत्प्रख्यशास्त्ररूपात् तृतीयनिमित्तात् नामधेयत्वमग्निहोत्र-शब्दस्य प्रदर्शयति । अग्निहोत्रमिति । तत् प्रख्यं च अन्य-शास्त्रमिति हि तत् प्रख्यशास्त्रसूत्रं तस्य फलितार्थमाह तस्ये-

यावत्। ननु अयं गुणविधिरेव कुतो नेति चेत् न। यदि अग्नौ होत्रमस्मिन्निति सप्तमीसमासमाश्रित्य होमाधारत्वेन अग्निरूपो गुणो विधेयस्तदा यदाहवनीये जुहोतीत्यनेनैवाग्नेः प्राप्तत्वात् तद्विधानानर्थक्यम् अग्नये होत्रमिति चतुर्थीसमासमाश्रित्य अग्निदेवतारूपो गुणोऽनेन विधीयत इति चेत् न। तद्देवतायाः शास्त्रान्तरेण प्राप्तत्वात्। किं तत् शास्त्रान्तरमिति चेत्।

त्यादिना। ननु अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र अग्निरूपस्य गुणस्यैव विधिर्न नामधेयत्वमग्निहोत्रशब्दस्य स्वीकर्त्तव्यमित्याशङ्कते। ननु अयमिति। यदि अत्र सप्तमीसमासमाश्रित्य होमाधारत्वेन अग्निरूपस्य गुणस्य विधानं स्वीक्रियते तदा तदाधारत्वेन अग्निरूपस्य गुणस्य वाक्यान्तरेण प्राप्तत्वात्तस्य तद्विधानस्यानर्थक्यमापद्येतेत्याह। यदि अग्नौ इत्यादिना चतुर्थी समासमाश्रित्य अत्र अग्निदेवतारूपस्य गुणस्य विधानमाशङ्कते। चतुर्थीत्यादिना। न अत्र देवतारूपेण अग्निरूपस्य गुणस्य विधानमुपपद्यते इति समाधत्ते। नेति। तत्र हेतुमाह। तत् देवताया इति अग्निरत्र तच्छब्दार्थः। देवतारूपेण अग्निप्रापकं शास्त्रं पृच्छति किमिति। केषाञ्चित् मतानुसारेण उत्तरमाह। यदग्नये चेति। अत्र अग्निर्ज्योतिरित्यादिमन्त्रवर्णप्राप्तमग्निमनूद्य तत् समुच्चितप्रजापतिमात्रविधाने लाघवं तदुभयसमुच्चितस्यैवात्र विधाने गौरवमिति। न समुच्चितोभयविधानं यदग्नये च सायं जुहोतीत्यत्र स्वीकर्त्तव्यमित्यस्वरसबीजं

यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीति केचित्। अपरे तु अग्निर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति मन्त्रवर्ण एव अग्निरूपदेवताप्रापकः। ननु अग्नेर्मान्त्रवर्णिकत्वे प्रजापतिदेवताया बाधः स्यात्। मन्त्रवर्णस्य चतुर्थीतो दुर्बलत्वात्। यथाहुः।

केचित् इत्यनेन सूचितम्। अधुना सिद्धान्तमतेनोत्तरमाह। अपरेत्विति। किञ्च अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोतीति विहितेन मन्त्रेण प्राप्तमग्निमनूद्य तत् समुच्चितस्य प्रजापतेर्यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीत्यत्र सायं कालेऽग्निहोत्रदेवतात्वं विधीयते। सूर्य्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य्यः स्वाहेति प्रातर्जुहोतीति विहितेन च मन्त्रेण प्राप्तं सूर्य्यमनूद्य तत्समुच्चितस्य च तस्य यत् सूर्य्याय च प्रजापतये च प्रातर्जुहोतीत्यत्र प्रातःकालेऽग्निहोत्रदेवतात्वं विधीयते तेनाग्नेर्मान्त्रवर्णिकत्वे प्रजापतिविधेरेकेनैव वाक्येन सिद्धेर्यदग्नये च प्रजापतये सायं जुहोति यत् सूर्य्याय च प्रातर्जुहोतीत्यत्र वाक्यद्वयं व्यर्थमिति निरस्ते सायं होमेऽग्निसमुच्चितस्य प्रजापतेर्विधानं प्रातर्होमे सूर्य्यसमुच्चितस्य च तस्यैकेन वाक्येन कर्त्तुमशक्यत्वादित्यलं विस्तरेण अधिकं तु न्यायप्रकाशे द्रष्टव्यम्। ननु अग्नेर्मान्त्रवर्णिकत्वे प्रजापतिना तस्य बाधः स्यात् प्रजापतेश्चतुर्थ्या देवतारूपेण प्राप्तत्वेन प्रबलत्वात्। अग्नेस्तु मन्त्रवर्णप्राप्तत्वेन दुर्बलत्वात् च। न च सास्य देवतेति तद्धितप्रत्ययस्य देवतात्वे स्मरणवत् चतुर्थी न देवतात्वं स्मर्य्यते सम्प्रदाने चतुर्थीति सम्प्रदानमात्रे तस्याः स्मरणात्। तस्मात् प्रजापतिना कथमग्नेर्बाधः स्यादिति वाच्यम्। त्यज्यमान-

तद्धितेन चतुर्थ्या च मन्त्रवर्णेन वा पुनः।
देवताया विधिस्तत्र दुर्बलं तु परं परम्॥

इति चेत् न। यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीत्यत्र न केवलं प्रजापतिविधानम् किन्तु मन्त्रवर्णप्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितप्रजापतेः। एवं च न बाधः केवलप्रजापतिविधाना-

---

द्रव्योद्देश्यत्वे सति प्रतिग्रहीतृत्वस्य सम्प्रदानं पदार्थत्वेन त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वरूपस्य देवतात्वस्य सम्प्रदानस्वरूपान्तर्गतत्वात्। ततश्चतुर्थीतः सम्प्रदानैकदेशतया देवतात्वप्रत्ययो भवति एव मन्त्रवर्णात् तु न देवतात्वप्रतीतिरस्ति किं तु अधिष्ठानत्वमेव ततः प्रतीयते तस्मात् मन्त्रवर्णश्चतुर्थीतो दुर्बल एव तथा च प्रबलप्रमाणबोधितप्रजापतिदेवतया दुर्बलप्रमाणबोधिताग्नेर्बाधो दुर्वार एव इत्याशयेन शङ्कते नन्विति। तत्र सम्मतिमाह। यथाहुरिति। तत्रेति। तद्धितादिषु मध्ये इत्यर्थः। परमिति। तद्धितापेक्षया चतुर्थ्या दौर्बल्यं चतुर्थ्यपेक्षया च मन्त्रवर्णस्य दौर्बल्यं भवतीति परं परं दुर्बलं बोध्यमित्यर्थः। ततः परमिति पाठे तु ततस्ततः परं दुर्बलप्रमाणमिति वीप्सापरत्वेन व्याख्येयम्। यदि च प्रजापतये जुहोतीति केवलप्रजापतिविधानं स्यात् तदा तु भवेदपि प्रजापतिनाग्नेर्बाधः परं तु न तथाविधानं क्रियते इति परिहरति। यदग्नये चेत्यादिना। प्रजापतेरित्यत्र विधानमित्यस्यानुषङ्गः। एवं चेति। मन्त्रवर्णप्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितस्य प्रजापतेर्विधाने चेत्यर्थः। न बाध इति। न प्रजापतिनाग्नेर्बाध

भावात्। न चात्र समुच्चितोभयविधानमेव कथं नेति वाच्यम्। समुच्चितोभयविधानापेक्षया अन्यतः प्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितप्रजापतिमात्रविधाने लाघवात्। एवं प्रयाजेषु समिधादिदेवतानां समिधः समिधोऽग्न आज्यस्य व्यन्त्वित्यादिमन्त्रवर्णेभ्यः प्राप्तत्वात् समिधो यजतीत्यादिषु समिधादिशब्दास्तत्प्रख्यशास्त्रात् कर्मनामधेयाः। श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यत्र श्येनशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं तद्व्यपदेशात्।

इत्यर्थः। तत्र हेतुमाह। केवलेति। ननु यदग्नये च प्रजापतये चेत्यस्मिन् वाक्ये होमानुवादेन समुच्चितस्यैव उभयस्य विधानं क्रियत इति कथं न स्वीक्रियत इत्याशङ्क्य तयोः समुच्चितयोर्विधानापेक्षया मन्त्रवर्णतः प्राप्तमग्निमनूद्य लाघवेन तत्समुच्चित प्रजापतेर्विधानमेवोचितमिति परिहरति न चेत्यादिना। तत्प्रख्यशास्त्रात् नामधेयत्वेत्युदाहरणान्तरमाह एवमिति। समिधादिशब्दा इत्यत्रादिपदेन तनूनपातादयः शब्दा गृह्यन्ते। इदानीं चतुर्थनिमित्तेन तद्व्यपदेशरूपेण श्येनशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं प्रदर्शयति श्येनेति कर्मनामधेयत्वमिति। ननु अत्र श्येनशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं न भवति। किन्तु सोमयागे नित्यं सोमद्रव्यं बाधित्वा तस्य स्थाने पक्षिद्रव्यरूपो गुणः काम्यो विधीयते। तथा सति श्येनशब्दस्य पक्षिणि लोकप्रसिद्धा रूढिरूपपन्ना भवतीत्याशङ्क्य श्येनशब्दस्य कर्मनामधेयत्वे हेतुमाह तद्व्यपदेशादिति। तद्व्यपदेशशब्दे

तेन व्यपदेशादुपमानात् तदन्यथानुपपत्तेरिति यावत्। तथाहि यद्विधेयं तस्य स्तुतिर्भवति। यदि अत्र श्येनो विधेयः स्यात्। तदा अर्थवादै-स्तस्यैव स्तुतिः कार्य्या यथा वै श्येनो निपत्या-दत्ते। एवमयं द्विषन्तं भ्रातृव्यं निपत्यादत्त इत्यनेनार्थवादेन श्येनः स्तोतुं न शक्यः श्येनोपमानेन अर्थान्तरस्तुतेः क्रियमाणत्वात्। न च श्येनोपमानत्वेन स एव स्तोतुं शक्यते उप-

---

व्याचष्टे। तेनेति। श्येनेनेत्यर्थः। तदिति। उपमानोपमेय-भावस्य भेदघटितत्वादेवार्थवादवाक्ये श्येनोपमानेन विधेय स्तुतेः श्येननामककर्मविशेषं विनानुपपत्तेर्नात्र पक्षिद्रव्य-रूपो गुणो विधातुं शक्यत इति भावः। तदन्यथानुप-पत्तिमेव उपपादयति तथाहीत्यादिना। तदिति। विधेयस्य स्तुतेः कर्त्तव्यत्वादित्यर्थः। अत्रेति। श्येनेन अभिचरन् यजे-तेत्यत्रेत्यर्थः। श्येन इति। श्येननामकपक्षिविशेष इत्यर्थः। तस्यैवेति श्येननामकपक्षिविशेषस्यैवेत्यर्थः। यथेति। यथा श्येनः पक्षिविशेषो निपत्य सत्यादीन् जन्तुनादत्ते एवमयं श्येननामको यागो द्विषन्तं भ्रातृव्यं शत्रुं निपत्यादत्त इत्यर्थः। यमभिचरति। श्येनेनेति वाक्यशेषः। अत्रेति। अत्र प्रकृते अनेन श्येनार्थवादेन श्येनः पक्षिविशेष एव स्तोतुं न शक्यते इत्यर्थः। तत्र हेतुमाह। श्येनेति। ननु श्येनार्थवादोप-मानेन श्येन एव पक्षिविशेषः कथं न स्तोतुं शक्यः स्यादि-त्यत आह न श्येनोपमानत्वेनेति। तदशक्यत्वे हेतुमाह

मानोपमेयभावस्य भिन्ननिष्ठत्वात्। यदा तु श्येनसंज्ञको यागो विधीयते तदा अर्थवादेन श्येनोपमानेन तस्य स्तुतिः कर्त्तुं शक्यत इति श्येनशब्दः कर्मनामधेयम् तद्व्यपदेशादिति। उत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वमपि पञ्चमं नामधेयनिमित्तमिति केचित्। यथा वैश्वदेवेन यजेत इत्यादौ अत्र उत्पत्तिशिष्टाग्न्यादीनां बलीयस्त्वात् वैश्वदेवशब्दस्य विश्वेदेवदेवताविधायकत्वं न

उपमानेति। यदि अत्र श्येनसंज्ञकस्य यागस्य विधेयत्वं स्वीक्रियते तदा तादृशार्थवादोपमानेन तस्य श्येनसंज्ञकस्य यागस्य स्तुतिः कर्त्तुं शक्या भवत्येवेत्याह। तदेत्यादिना फलितमुपसंहरति। इतीति। एवमुक्तेन प्रकारेणेत्यर्थः। अत्र कर्मनामधेयत्वे च उत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वं पञ्चममपि निमित्तं भवतीति। केषाञ्चिन्मतमाह। उत्पत्तिशिष्टेति। तत्रोदाहरणमाह। यथेति। अत्रेति। अस्मिन् वाक्ये वैश्वदेवशब्दस्य विश्वेदेवदेवताविधायकत्वं न सम्भवति। उत्पत्तिशिष्टाग्न्यादीनां बलीयस्त्वादित्यन्वयः। फलितार्थमुपसंहरति। इतीति। तस्येति शेषः अत्रेदं बोध्यम्। चातुर्मास्यस्य चत्वारि पर्वाणि वैश्वदेवो वरुणप्रघासः शाकमेधः शुनासीरीयश्चेति तेषु प्रथमे पर्वणि अष्टौ यागा विहिता आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति। सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुं मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेवीमामिक्षां द्यावापृथिव्याम् एककपालमिति तेषामष्टानां यागानां सन्निधौ इदम् आम्नायते

सम्भवतीति कर्मनामधेयत्वम्। वस्तुतस्तु तत्-प्रख्यशास्त्रादेव अस्य कर्मनामधेयत्वं प्रकृत-यागे विश्वदेवरूपगुणसम्प्रतिपन्नशास्त्रस्यार्थवाद-

---

वैश्वदेवेन यजेतेति। अत्र च आग्नेयादीन् यागान् यजेतेत्यनूद्य वैश्वदेवशब्देन देवतारूपो गुणस्तेषु विधीयते। यद्यपि वैश्व-देव्यामामिक्षायां विश्वेदेवाः प्राप्तास्तथापि आग्नेयादिषु समस्त यागेषु अप्राप्तत्वात् विधीयन्ते। तेषु अपि अग्न्यादिदेवताः सन्तीति चेत् तर्हि गत्यभावात् तेषु देवता विकल्पतां नाम-धेयत्वे तु नाममात्रस्याविधेयत्वाद् द्रव्यदेवतयोरभावेन यागस्य अत्र स्वरूपासम्भवात्। भूयसाणो विधिरनर्थकः स्यात् तस्मात् गुणविधिरिति पूर्वपक्षः उत्पत्तिवाक्यैर्विहिताऽऽग्नेयादीनष्टौ यागान् यजेतेत्यनूद्य अष्टानां सङ्घे वैश्वदेवशब्दो नामत्वेनोप-वर्ण्यते। न च विधित्वाभावेऽपि नामोपदेशस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम्। प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत इत्यादिषु वैश्वदेवशब्देन एकेनैव अष्टानां सङ्घस्य व्यवहर्त्तव्यत्वेनार्थवत्त्वोपपत्तेः। नाम-प्रवृत्तिनिमित्तभूता निरुक्तिस्तु द्विधा आमिक्षायागे विश्वेषां देवानामिज्यमानतया तत्सहचरितानां सर्वेषां छत्रिन्यायेन वैश्वदेवत्वमिति विश्वेदेवा अष्टानां कर्त्तार इति वा तेषां वैश्व-देवत्वम् तथा च ब्राह्मणं यत् विश्वेदेवाः समयजन्त तत् वैश्व-देवस्य वैश्वदेवत्वमिति। देवताविकल्पस्तु समानबलत्वाभावात् न युज्यते। अग्न्यादय उत्पत्तिशिष्टत्वात् प्रबला विश्वेदेवाः उत्पन्नशिष्टत्वाद् दुर्बलाः तस्मात् वैश्वदेवशब्दः कर्मनामधेय मिति सिद्धान्तः। वस्तुगतिमाश्रित्य तत्प्रख्यशास्त्रात् एव वैश्वदेवशब्दस्य कर्मनामधेयत्वमाह वस्तुतस्तु इति। प्रकृतयाग

रूपस्यैव सत्त्वात्। यत् विश्वेदेवाः समयजन्त तत् वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्।

इति नामधेयमीमांसा।

पुरुषस्य निवर्त्तकं वाक्यं निषेधः। निषेधवाक्यानामनर्थहेतुक्रियानिवृत्तिजनकत्वेन एव अर्थवत्त्वात्। तथा हि यथाविधिः प्रवर्त्तना

इति। वैश्वदेवनामकेऽष्टानामाग्नेयादीनां सङ्घात्मके प्रकृतयाग इत्यर्थः। विश्वदेवेति। प्रकृतयागे विश्वेदेवरूपगुणः सम्प्रतिपन्नः सम्प्राप्तो यस्मात् तादृशशास्त्रस्येत्यर्थः। तत्र गुणप्रापकं शास्त्रमुदाहरति। यत् विश्वे देवा इति। अस्य शास्त्रस्य कर्त्तृरूपेण प्रकृते यागे विश्वेदेवरूपगुणप्रापकत्वमिति भावः। नामधेयस्य प्रयोजनं तु सर्वत्र व्यवहार एव न हि अन्तरेण नामधेयम् ऋत्विग्वरणादिषु अनेनाहं यक्ष्ये इत्याख्यानोपायो लघुः कश्चित् अस्ति तस्मात् वैश्वदेवादिशब्दानां कर्मनामधेयत्वमेव इति सिद्धम्।

तदेवं मत्वर्थलक्षणादिनिमित्तचतुष्टयनिरूपणेन नामधेयस्य विधेयार्थपरिच्छेदकतया अर्थवत्त्वं निरूपितम् अधुना निषेधवाक्यानामर्थवत्त्वनिरूपणाय निषेधवाक्यं लक्षयति। पुरुषस्य निवर्त्तकमिति। न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधवाक्यानामनर्थहेतुभूतायाः कलञ्जभक्षणादिक्रियायाः सकाशात् पुरुषस्य निवृत्तिजनकत्वेनैवार्थवत्त्वं न किञ्चित् कर्त्तव्यताप्रतिपादकत्वेनेति भावः। यथाविधिवाक्यानां स्वप्रवर्त्तकत्वान्यथानुपपत्त्या विधेयार्थस्य स्वर्गादिरूपेष्टसाधनत्वप्रत्यायनेन तत्र विधेयार्थे

प्रतिपादयन् स्वप्रवर्त्तकत्वनिर्वाहार्थं विधेयस्य यागादेरिष्टसाधनत्वमाक्षिपन् पुरुषं तत्र प्रवर्त्तयति। तथा न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधोऽपि निवर्त्तनां प्रतिपादयन् स्वनिवर्त्तकत्वनिर्वाहार्थं निषेध्यस्य कलञ्जभक्षणस्य परानिष्टसाधनत्वमाक्षिपन् पुरुषं ततो निवर्त्तयति। ननु निषेधवाक्यस्य कथं निवर्त्तनाप्रतिपादकत्वमिति चेदुच्यते। न तावत् अत्र धात्व-

---

पुरुषप्रवृत्तिजनकत्वं तथा निषेधानामपि स्वनिवर्त्तकत्वान्यथा-नुपपत्त्या निषेध्यस्य पुरुषानिष्टसाधनत्वप्रत्यायनेन ततः क[illegible] भक्षणादेः पुरुषनिवृत्तिजनकत्वमिति दृष्टान्तदार्ष्टान्ति[illegible] निषेधवाक्यानामनर्थहेतुक्रियायाः पुरुषनिवृत्तिजनकत्[illegible] वत्त्वमुपपादयति तथाहीत्यादिना। ननु निषेधवाक्[illegible] निवर्त्तनाप्रतिपादकत्वं सम्भवति न भक्षयेत् न हन्तव्य इत्ये मादौ अव्यवधानेन च नञर्थस्याभावस्य धात्वर्थेनान्वये सति धात्वर्थवर्जनकर्त्तव्यताया एव सर्वत्र वाक्यार्थत्वेन प्रतीयमानत्वात्। तथा च यथा यजेत इत्यादौ यागकर्त्तव्यता वाक्यार्थो भवति। तथा न कलञ्जं भक्षयेत् ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादौ अपि तत्तद्धात्वर्थवर्जनकर्त्तव्यता एव वाक्यार्थो न निवर्त्तनेत्याशयेनाशङ्कते नन्विति। नञर्थस्याभावस्य धात्वर्थेन अव्यवधानेनान्वयेऽपि धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थभावनोपसर्जनत्वेन उपस्थितत्वात न नञर्थेनान्वयः सम्भवति अन्यत्रोपसर्जनत्वेन अन्वितस्य

र्थस्य नञर्थेनान्वयः। अव्यवधानेऽपि तस्य प्रत्ययार्थभावनोपसर्जनत्वेनोपस्थितेः। न हि अन्योपसर्जनत्वेनोपस्थितमन्यत्रान्वेति। अन्यथा राजपुरुषमानयेत्यादावपि राज्ञः क्रियान्वयापत्तेः। अतः प्रत्ययार्थस्यैव नञर्थेनान्वयः। तत्रापि न आख्यातत्वांशवाच्यार्थभावनाया-स्तस्यालिङंशवाच्यप्रवर्त्तनोपसर्जनत्वेनोपस्थितेः।

अन्यत्रोपसर्जनत्वेन अन्वयायोगादिति परिहरति। उच्यत इत्यादिना। अत्रेति। न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ इत्यर्थः। अव्यवधानेऽपि इत्यत्र धात्वर्थस्य नञर्थेन इत्यनुषङ्गः। तस्येति। धात्वर्थस्य। अन्योपसर्जनत्वेनोपस्थितस्यापि अन्यत्रोपसर्जनत्वेनामिति दोष इत्यत आह न होति। तत्र बाधकं दोषमाह हि अन्य। अन्यविशेषणत्वेनोपस्थितस्यापि अन्यत्र विशेषणत्वे-स्याद्रस्लोकारे पुरुषोपसर्जनत्वेन उपस्थितस्य राज्ञोऽपि क्रियोपसर्जनत्वेन अन्वयापत्तेः इत्यर्थः। धात्वर्थस्य नञर्थेनान्वयासम्भवात् कलञ्जादिपदार्थस्यापि कारकोपसर्जनत्वेनोपस्थितस्य तत्र अन्वयासम्भवात् च परिशेषात् प्रत्ययार्थस्यैव नञर्थेनान्वयो भवतीत्याह अत इति। किन्तु प्रत्ययार्थोऽपि द्विविधो भवति इति आख्यातत्वांशवाच्यार्थभावना लिङंशवाच्या शब्द-भावना चेति। तयोर्मध्येऽपि न आख्यातत्वांशवाच्यभूताया अर्थभावनाया नञर्थेऽन्वयः सम्भवतीत्याह तत्रापीति। तत्र हेतुमाह तस्या इति। प्रवर्त्तनोपसर्जनत्वेनेति शब्दभावना-विशेषणत्वेनेत्यर्थः। लिङंशवाच्येत्यस्य लिङो योऽंशो लिङ्त्व-

किन्तु लिङंशवाच्यशब्दभावनायास्तस्याः सर्वा-पेक्षया प्रधानत्वात्। नञश्चैवं स्वभावो यत् स्वसमभिव्याहृतपदार्थविरोधिबोधकत्वम्। यथा घटो नास्तीत्यादौ अस्तीति शब्दसमभिव्याहृतो नञ् घटसत्त्वविरोधि घटासत्त्वं गमयति। तदिह

रूपो धर्मस्तद्वाच्य इत्यर्थो बोध्यः। एवमग्रेऽपि। ननु न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ कलञ्जादिपदार्थस्य धात्वर्थस्य च नञर्थेनान्वयो भवता एव निरस्तः। प्रत्ययार्थस्यापि अर्थभावनारूपस्य नञर्थे-नान्वयानङ्गीकारे प्रत्ययार्थत्वाविशेषात् शब्दभावनाया अपि तेनान्वयसम्भवेन अनन्वितशब्दस्य अप्रमाण्यापत्तिः इत्याशङ्क्य परिहरति। किन्त्विति। तत्र हेतुमाह तस्या इति। प्रत्ययार्थ-त्वम् न नञर्थेनान्वये प्रयोजकं किन्तु सर्वापेक्षया मुख्य-त्वेन अनुपस्थितत्वं तच्च शब्दभावनायां बाधितमिति भावः। एवं शब्दभावनारूपस्य प्रत्ययार्थस्य प्रवर्त्तनाविशेषस्य नञर्थे-नान्वये सिद्धे नञः प्रत्ययार्थभूतप्रवर्त्तनाविरोधि निवर्त्तना-बोधकत्वप्रदर्शनाय प्रथमं तत् स्वभावं प्रदर्शयति। नञश्चैवं स्वभाव इति। अत्र स्वसमभिव्याहृतपदार्थविरोधिबोधकत्वं स्वान्वितपदार्थविरोधिबोधकत्वं बोध्यं तेन कलञ्जादिपदार्था-नामपि विरोधिबोधकत्वं नञो दुर्वारं स्यात् तेषामपि एकत्र सहपाठरूपनञसमभिव्याहारस्य सत्त्वात् इति निरस्तं तेषां नञन्वितपदार्थत्वाभावस्य दर्शितत्वेन नञस्तद्विरोधिबोधकत्वा-सम्भवात्। नञः स्वसमभिव्याहृतपदार्थविरोधिबोधकत्वं दृष्टा-न्तेन स्पष्टयति। यथेत्यादिना। घटसत्त्वविरोधीति। नास्ती-

लिङ्समभिव्याहृतो नञ् लिङर्थप्रवर्त्तनाविरोधिनीं निवर्त्तनामेव बोधयति। तदिह विधिवाक्यश्रवणेऽयं मां प्रवर्त्तयति इति प्रतीतेः तस्मात् निषेधवाक्यस्थले निवर्त्तनैव वाक्यार्थः।

त्युक्ते कस्यासत्त्वमस्तीति। सत्त्वशब्दान्वयिना नञा अत्र बोध्यते इति सत्त्वनिरूपकाकाङ्क्षायाः सत्त्वात् घटनिरूपितसत्त्वविरोधीत्यर्थः। इदानीं नञस्वभावप्रदर्शनस्य फलं दर्शयति। तदिति। तत् नञ् इति अन्वयः। तत्पदर्दर्शितस्वभावं नञित्यर्थः। इहेति। न कलञ्जं भक्षयेत् ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादौ वाक्ये इत्यर्थः। ननु लिङः प्रवर्त्तनाप्रतिपादकत्वे सिद्धे तत् सम्बद्धनञः तदर्थं प्रवर्त्तनाविरोधिनिवर्त्तनाप्रतिपादकत्वं सेत्स्यति तदेव कुत इत्याशङ्क्य तत्र हेतुमाह विधीति। प्रतीतेरिति। प्रवर्त्तनाप्रतीतेः इत्यर्थः। यद्वा यजेत स्वर्गकाम इति विधिवाक्यश्रवणेऽयं मां प्रवर्त्तयतीति प्रवर्त्तनाप्रतीतिवत् न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधवाक्यश्रवणेऽपि अयं मां निवर्त्तयतीति निवर्त्तनाप्रतीतेरित्यध्याहारेण विधीत्यादिहेतुवाक्यं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकविधया योजनीयम्। एवं सिद्धं निवर्त्तनारूपं निषेधवाक्यार्थमुपसंहरति तस्मादिति। न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र कलञ्जकर्मकभक्षणानुकूलपुरुषप्रवृत्तिजनकप्रवर्त्तनां प्रति लिङर्थप्रवर्त्तनाविरोधिनिवर्त्तना एव वाक्यार्थः। एवमन्यत्रापि निषेधवाक्येषु सर्वत्र निवर्त्तनया एव वाक्यार्थत्वे विधिनिषेधयोर्भिन्नार्थत्वमपि उपपन्नं भवति हननादिवर्जनकर्त्तव्यता वाक्यार्थत्वपक्षे तु कर्त्तव्यताया एव उभयत्र प्रतिपाद्यत्वात् तयोरेकार्थत्वं स्यात् तच्च न युक्तम्। यथाहुः।

यदा तु प्रत्ययार्थस्य तत्र अन्वये बाधकं तदा धात्वर्थस्यैव तत्रान्वयः । तच्च बाधकं द्विविधम् । तस्य व्रतमित्युपक्रमः विकल्पप्रसक्तिश्च तत्राद्यं नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यादौ तस्य व्रतमित्युपक्रमस्य एतद्वाक्यपाठात् । तथाच अत्र पर्य्युदासाश्रयणं तथाहि व्रतशब्दस्य कर्त्तव्यार्थे रूढ़त्वात् तस्य

"अन्तरं यादृशं लोके ब्रह्महत्याश्वमेधयोः ।
दृश्यते तादृगेवेह विधानप्रतिषेधयोः ।" इति ।

तस्मात् निवर्त्तनैव प्रतिषेधेषु वाक्यार्थ इति सिद्धम् । यदि तु प्रत्ययार्थस्य नञर्थेनान्वये किञ्चित् बाधकं वर्त्तते तदा तु धात्वर्थस्यैव नञर्थेनान्वयो भवतीत्याह यदा तु इत्यादिना । तत्र बाधकं विभजते तच्चेति । प्रत्ययार्थस्य नञर्थेनान्वये वर्त्तमानं चेत्यर्थः । तत्राद्यमिति । तयोरुक्तयोर्द्वयोर्मध्ये आद्य-बाधकमित्यर्थः । तस्य व्रतमितीति । तस्य स्नातकस्य ब्रह्मचारि-विशेषस्य व्रतं प्रजापतिदेवताकमात्मानोच्चरणसङ्कल्पादिकं किञ्चित् अनुष्ठेयमित्यर्थः । एतत् वाक्यपाठादिति । "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन" इत्येतद्वाक्यपाठादित्यर्थः । तथाचेति । तस्य व्रतमिति स्नातकस्यानुष्ठेयमुपक्रम्य नेक्षेतोद्यन्तमित्यादि-वाक्यपाठे च अस्मिन् वाक्ये पर्य्युदास एव समाश्रीयत इत्यर्थः । किञ्च नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यत्र नञ्पदमभिधावृत्त्या प्रति-षेधं ब्रूते न तु पर्य्युदासं लक्षणापत्तेः प्रतिषेधस्य च प्राप्तिपूर्वक-त्वात् वैदिकस्य प्रतिषेधस्य वैदिका एव प्राप्तिस्तु प्रत्यासन्ना भवेत् । तथा च सति यत्र क्रतौ आदित्येक्षणं विहितं तत्र अयं

व्रतमित्यत्र स्नातकस्य व्रतानां कर्त्तव्यत्वेनोपक्रमात्। किं तत् कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायां नेच्चेतोद्यन्तमादित्यमित्यादिना कर्त्तव्यार्थ एव प्रतिपादनीयः। अन्यथा पूर्वोत्तरवाक्ययोरेकवाक्यत्वं न स्यात्। तथाच नञर्थेन न प्रत्ययार्थान्वयः।

प्रतिषेध उदयास्तमयोद्देशेन प्रवर्त्तते एवं च सति नात्र फलं कल्पनीयं स्यात्। पर्य्युदासमाश्रित्य पुरुषार्थत्वाङ्गीकारे तु अधिकारसिद्धये फलस्य कल्पनीयत्वमापद्येत तस्मात् अत्र क्रत्वर्थः प्रतिषेध इत्याशङ्क्य तस्य व्रतमित्युपक्रम्य नेच्चेतोद्यन्तमित्याद्याम्नातत्वात्। व्रतशब्दस्य च कर्त्तव्यरूपार्थे रूढ़त्वादत्र किञ्चित् अनुष्ठेयमेव प्रतिभाति। तच्च पर्य्युदासाश्रयणे सति एव उपपद्यते। किञ्च उपक्रमवाक्ये प्रतिज्ञातस्यैवार्थस्यात्रापि वक्तव्यत्वात्। उपक्रमवाक्ये तु स्नातकानुष्ठेयव्रतानामेव प्रतिज्ञातत्वात् कानि तानि व्रतानीत्यपेक्षायां स्नातकव्रतप्रदर्शनाय अस्य वाक्यस्यावतारादत्र कर्त्तव्य एव कश्चिदर्थो वक्तव्यः। स च पर्य्युदासपक्षे लभ्यते निषेधपक्षे तु दुर्लभ एव इत्यभिप्रायेण पर्य्युदासपक्षमुपपादयति तथाहीत्यादिना। नेच्चेतोद्यन्तमित्यादौ कर्त्तव्यरूपस्य अर्थस्य अप्रतिपादनीयत्वे बाधकमाह अन्यथेति। पूर्वोत्तरेति। तस्य व्रतमिति। पूर्ववाक्यम्। नेच्चेतोद्यन्तमित्याद्युत्तरवाक्यं च तयोरेकवाक्यत्वं बाध्येतेत्यर्थः। ननु नेच्चेतोद्यन्तमित्यादौ भवतु कर्त्तव्यरूपार्थस्यैव प्रतिपादनं ततोऽपि किं स्यादित्यत आह तथा चेति। तथाच नेच्चेतोद्यन्तमित्यादौ कर्त्तव्यरूपार्थस्य प्रतिपादनीयत्वे च नञर्थेन प्रत्ययार्थान्वयावकाशो भवतीत्यर्थः। ननु नेच्चेतोद्यन्तमादित्य-

कर्त्तव्यार्थानवबोधात्। विध्यर्थप्रवर्त्तनाविरोधिनिवर्त्तनाया एव तादृशनञा बोधनात्। तस्याश्च कर्त्तव्यार्थत्वाभावात्। तस्मात् नेक्षेतेत्यत्र नञा धात्वर्थविरोध्यनीक्षणसङ्कल्प एव

मित्यत्र नञर्थेन प्रत्ययार्थस्यान्वये को दोष इत्याशङ्क्य तत्र हेतुमाह कर्त्तव्येति। नञर्थेन प्रत्ययार्थस्य तत्रान्वये ततः कर्त्तव्यार्थानवबोधापत्तेः इत्यर्थः। ननु प्रत्ययान्वितस्य नञः कर्त्तव्यार्थावबोधकत्वानङ्गीकारे को वार्थस्तेनावबोध्यत इत्यत आह विध्यर्थेति। तादृशनञेति। प्रत्ययान्वितेन नञेत्यर्थः। तादृशनिवर्त्तनैव कर्त्तव्यरूपार्थो भवतु को दोष इति मन्दाभिप्रायमाशङ्क्याह। तस्याश्चेति। निरुक्तनिवर्त्तनायाश्चेत्यर्थः। किञ्चैवं नञः प्रत्ययेनान्वयासम्भवे प्रत्ययादवतारितो नञ् धातुना सह सम्बध्यते धातुना नञः सम्बन्धे च न तस्य निषेधकत्वं सम्भवति विधायकसम्बद्धस्यैव नञो निषेधकत्वात्। निषेधकत्वस्य विधायकत्वप्रतिपक्षत्वात्। नामधातुभ्यां योगे तु नञो न निषेधकत्वं युक्तं तयोरविधायकत्वात्। यथाहुः

"नामधात्वर्थयोगे तु नैव नञ् प्रतिषेधकः।

वदत्यब्राह्मणाधर्मावन्यमात्रविरोधिनौ॥" इति।

तस्मात् नेक्षेतेत्यत्र नञा धातुना योगात् नञा धात्वर्थेक्षणविरोधी कश्चनार्थः प्रतिपाद्यते। यद्यपि नञोऽभाव एव शक्तिः। तथाचेक्षणस्याभाव एव नञः शक्यार्थो लाघवात् न तु तद्विरोधी तस्मादभावघटितत्वेन गौरवापत्तेः। तदन्यतद्विरुद्धतदभावेषु नञिति स्मरणं तु प्रतीत्यभिप्रायं न शक्त्यभिप्रायं तथापि नेक्षेतेत्यत्र प्रत्ययस्य नञा सम्बन्धात् तंत्सम्बन्ध-

लक्षणया प्रतिपाद्यते तस्य कर्त्तव्यत्वसम्भवात्। आदित्यविषयकानीक्षणसङ्कल्पेन भावयेदिति वाक्यार्थः। तत्र भाव्याकाङ्क्षायाम् एतावताहैनसावियुक्तो भवतीति वाक्यशेषागतः पापक्षयो

शून्येन च तेन तावत् कश्चिदर्थो विधेयः स्वीकर्त्तव्यः तत्र न तावत् धात्वर्थो विधातुं शक्यते। नञा तदभावबोधनात् नापि तदभावो विधातुं शक्यते अभावस्याविधेयत्वात्। तस्मात् पर्य्युदासाश्रयणेन धात्वर्थेक्षणविरोधी कश्चन अत्र विधानयोग्योऽर्थो नञा लक्षणया प्रतिपाद्यते स च विधानयोग्यः पदार्थोऽनीक्षणसङ्कल्प एव तस्येक्षणविरोधित्वात् कर्त्तव्यत्वसम्भवात् च स एव सङ्कल्पोऽत्रानुष्ठेयवृत्तत्वेन विधीयत इत्यभिप्रायेण पर्य्युदासस्यावश्यकत्वात् प्रत्ययादवतारितस्य नञो धातुसम्बन्धेन तदर्थविरोध्यनीक्षणसङ्कल्पप्रतिपादकत्वमुपसंहरति तस्मादिति। लक्षणयेति। स्वसमभिव्याहृतपदार्थाभाव एव नञः स्वशक्यार्थो भवति तथाच स्वसम्बध्यमानधात्वर्थाभावं शक्त्या प्रतिपादयन् नञ् तदभावसम्बन्धिनं तदर्थविरोधिनं लक्षणया प्रतिपादयत्येव। तदभावतद्विरोधिनोः सम्बन्धस्य सम्भवात् दृश्यते हि तेजो भावतमसोः सम्बन्धः तथाचोद्यन्तमस्तं यान्तं च आदित्यं नेक्षिष्ये इत्येवं रूपः सङ्कल्पोऽत्रानुष्ठेयत्वेन विधीयमानो नञा लक्षणया प्रतिपाद्यते इति भावः। तस्येति। अनीक्षणसङ्कल्पस्येत्यर्थः। पर्य्युदासपक्षे नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यस्य वाक्यस्य अर्थं प्रदर्शयति। आदित्येति। यत्तु पर्य्युदासपक्षे फलस्यात्र कल्पनीयत्वमापादितं तदपि न वाक्यशेषावगतस्य पापक्षयस्यैव अत्र फलत्वसम्भवादित्याशयेन अत्र भाव्यान्वयं प्रदर्शयति तत्रेति।

भाव्यतयाऽन्वेति । एवं च पूर्वोत्तरयोरेकवाक्यत्वं निर्वहत्येव न चात्र धात्वर्थविरोधिनः पदार्थान्तरस्यापि सम्भवात् कथमनीक्षणसङ्कल्पस्यैव भावनान्वय इति वाच्यम् । तस्य कर्त्तव्यताभावेन प्रकृते भावनान्वयायोग्यत्वात् ।

अनीक्षणसङ्कल्पभावनायामित्यर्थः । एनसाविमुक्तो भवतीति पापेन विरहितो भवतीत्यर्थः । किञ्च नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यत्र अनीक्षणसङ्कल्परूपस्य अनुष्ठेयस्य प्रतिपादने तस्य व्रतमिति स्नातकव्रतोपक्रमवाक्यस्य नेक्षेतेत्याद्युत्तरवाक्येनैकवाक्यत्वमुपपन्नं भवति । पूर्वप्रतिज्ञातस्य एव उत्तरप्रतिपादनादित्याह एवमिति । ननु धात्वर्थेक्षणविरोधिनो बहवः पदार्था अनुष्ठेयाः सन्ति ततश्च कथमत्र वाक्येऽनीक्षणसङ्कल्पस्यैव भावनायां करणत्वेनान्वयः स्वीक्रियत इत्याशङ्क्य परिहरति न चेत्यादिना । यद्यपि पदार्थान्तराणां पटेन चक्षुषोऽपिधानादिरूपाणां धात्वर्थेक्षणविरोधित्वं सम्भवति तथापि कायिकवाचिकव्यापारविशेषाणामत्राप्रतीयमानत्वात् मानसव्यापारस्य च अप्रतिषेधात् सङ्कल्प एव मानसव्यापारविशेषोऽत्र परिशिष्यत इत्यभिप्रेत्य तत्र हेतुमाह । तस्येति । पटादिना चक्षुषोः पिधानादिरूपस्य पदार्थान्तरस्य कर्त्तव्यताभावेन कर्त्तव्यत्वेन विवक्षासम्भवेन सर्वक्रियां विनाभूतस्यैव धात्वर्थेक्षणविरोधिपदार्थान्तरस्य नेक्षेतेत्यादौ प्रकृते भावनान्वययोग्यत्वमुपपद्यते तथा च धात्वर्थेक्षणविरोध्यनीक्षणसङ्कल्पस्यैव अत्र भावनान्वययोग्यता सम्भवति । तस्य सर्वक्रियाऽविनाभूतत्वात् न तु तादृशपदार्थान्तरस्य तस्य सर्वक्रियाऽविना-

द्वितीयं यजतिषु ये यजामहं करोति नानुयाजेषु इत्यादौ अत्र विकल्पप्रसक्तौ पर्य्युदासाश्रयणात्। तथाहि यदि अत्र वाक्ये नञर्थे प्रत्ययार्थान्वयः स्यात् तदानुयाजेषु ये यजामहमिति मन्त्रस्य प्रतिषेधः स्यात् अनुयाजेषु ये यजामहं न कुर्य्यादिति स च प्राप्तिपूर्वक एव प्राप्तस्य एव प्रतिषेधात्। प्राप्तिश्च यजतिषु ये यजामहं करोतीति शास्त्रादेव वाच्या शास्त्रप्राप्तस्य च प्रतिषेधे विकल्प एव न तु बाधः। प्राप्ति-

---

भूतत्वासम्भवादिति भावः। प्रत्ययार्थस्य नञर्थेनान्वये विकल्पप्रसक्तिरूपस्य बाधकस्य प्रतिषेधावघटनेन पर्य्युदासगमकत्वप्रदर्शनाय तद्विषयमुदाहरति। द्वितीयमिति। अत्र पर्य्युदासाश्रयणाय विकल्पप्रसक्तिमेव उपपादयति तथाहीत्यादिना। स चेति। निषेधश्चेत्यर्थः। तत्र हेतुमाह प्राप्तस्य एव इति। शास्त्रादेवेति। ब्राह्मणहननादेरिव रागतः प्राप्त्यसम्भवात् तस्य शास्त्रादेव प्राप्तिर्वाच्येत्यर्थः। उपपादितां विकल्पप्रसक्तिमुपसंहरति। शास्त्रप्राप्तस्येति। ननु यथा रागतो हननादौ प्रवृत्तं पुरुषं हननादिप्राप्तिमूलभूतरागस्य बाधेन ततो न हन्तव्य इत्यादिशास्त्रं निवर्त्तयति; तथा यजतिषु ये यजामहं करोतीति शास्त्रादनुयाजेष्वपि अनुष्ठानकाले यजतित्वाविशेषादेव ये यजामह इति मन्त्रस्य समुच्चारणे प्रवृत्तं पुरुषं तत्प्राप्तिमूलभूतस्य प्रदर्शितशास्त्रस्य यजतिसामान्ये ये यजामह इति मन्त्रप्रापकस्यानुयाजेषु बाधेन ततो

मूलरागस्य इव तन्मूलशास्त्रस्य शास्त्रान्तरेण बाधायोगात् । न च पदे जुहोतीति विशेषशास्त्रेण आहवनीये जुहोतीति शास्त्रस्य इव नानुयाजेषु इत्यनेन यजतिषु ये यजामहं करोति इत्यस्य बाधः स्यादिति वाच्यम् ।

नानुयाजेषु ये यजामहं करोतीति शास्त्रं निवर्त्तयत्येवेति । कथं न शास्त्रप्राप्तस्य बाधः स्यादित्यत आह प्राप्तीति । शास्त्रेण बाध इति शेषः तन्मूलशास्त्रादिति । ये यजामह इति मन्त्रप्राप्तिमूलशास्त्रात् यजतिषु ये यजामहं करोतीत्येवं रूपात् शास्त्रान्तरेण नानुयाजेषु यजामहं करोतीत्येवं रूपेण प्रदर्शितमन्त्रप्राप्तिमूलभूतस्य प्रदर्शितशास्त्रस्य बाधायोगादित्यर्थः । दृष्टान्तस्तु अत्र व्यतिरेकी बोध्यः । तथाच यथा हननादिप्राप्तिमूलरागस्य भ्रान्तिनिमित्तकस्य शास्त्रेण बाधो भवति तथा मन्त्रप्राप्तिमूलशास्त्रात् शास्त्रान्तरेण मन्त्रप्राप्तिमूलशास्त्रस्य बाधो न युक्तः निषेधशास्त्रस्य निषेध्यप्राप्तिसापेक्षत्वेन तत्प्रापकस्याबाधकत्वादित्यनुपदे स्पष्टीभविष्यति मूल इति भावः । यद्वा तन्मूलशास्त्रादिति पञ्चमी षष्ठ्यर्थे बोध्यते नानुषङ्गविभक्तिविपरिणामयोः न श्रमः कर्त्तव्यः स्यात् केचित् तु तन्मूलशास्त्रादिति बाधमूलशास्त्रात् बाधकरूपात् प्राप्तिमूलरागस्य यथा बाधः तथा शास्त्रान्तरेण प्राप्तिमूलशास्त्रस्य बाधायोगादिति व्याचक्षते । ननु यथा पदाधिकरणकहोमविधायकविशेषशास्त्रेण आहवनीयाधिकरणकहोमविधायकस्य सामान्यशास्त्रस्य बाधः क्रियते । तथाऽनुयाजेषु ये यजामहमन्त्रप्रतिषेधकरूपविशेषशास्त्रेण यागसामान्ये

परस्परनिरपेक्षयोः एव शास्त्रयोर्बाध्यबाधकभावात्। पदशास्त्रस्य हि स्वार्थविधानार्थमाहवनीयशास्त्रानपेक्षणात् निरपेक्षत्वम्। प्रकृते तु निषेधशास्त्रस्य निषेध्यप्रसक्त्यर्थं यजतिषु ये यजामहमित्यस्य अपेक्षणात् न निरपेक्षत्वम्। तस्मात् शास्त्रविहितस्य शास्त्रान्तरेण प्रतिषेधे विकल्प एव स च न युक्तः। विकल्पे

तन्मन्त्रविधायकस्य सामान्यशास्त्रस्य बाधः कथं न क्रियते इत्याशङ्क्य परिहरति। न चेत्यादिना। न च वाच्यमित्यत्र हेतुमाह परस्परेति। शास्त्रयोरेकविषये बाध्यबाधकभावे परस्परनिरपेक्षत्वं हेतुः पदशास्त्रस्य पदाधिकरणकहोमरूपस्वार्थविधानार्थमाहवनीयशास्त्रनिरपेक्षत्वादनुयाजेषु ये यजामहमन्त्रप्रतिषेधकशास्त्रस्य तत्र प्रतिषेध्यमन्त्रप्रसक्त्यर्थं यजति सामान्ये तादृशमन्त्रविधायकसामान्यशास्त्रसापेक्षत्वात् चेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यं प्रदर्शयति। यदशास्त्रस्येत्यादिना। तथाच प्रतिषेधशास्त्रस्य विशेषविषयत्वेन प्रबलत्ववद्विधिशास्त्रस्यापि उपजीव्यत्वेन प्रबलत्वमस्तीति न प्रतिषेधशास्त्रेण विधिशास्त्रस्यात्यन्तबाधो युक्त इति विहितप्रतिषिद्धत्वात् विकल्पः स्यात् स च न युक्तः इत्युपरिष्टात् स्पष्टीभविष्यतीति भावः। बाधायोगमुपसंहरति। तस्मादिति। मन्त्रविधायकशास्त्रस्य तत्प्रतिषेधकशास्त्रेणाबाधायोगात् विहितस्यापि तेन प्रतिषेधे विकल्प एव स्यात् न बाध इत्यर्थः। ननु तत्र तु विकल्प एव तेन किं हीयत इत्यत आह स चेति। विकल्प-

शास्त्रस्य पाक्षिकप्रामाण्यसम्पातात्। न हि अनुयाजेषु ये यजामहमित्यस्य अनुष्ठाने नानुयाजेषु इत्यस्य प्रामाण्यं सम्भवति। व्रीहियागानुष्ठाने यवशास्त्रस्य इव द्विरदृष्टकल्पना च स्यात् विधिप्रतिषेधयोरपि पुरुषार्थत्वात्। अतो न अत्र प्रतिषेधस्याश्रयणम्। किन्तु नञोऽनुयाजसम्बन्धमाश्रित्य पर्य्युदासस्यैव। इत्थं च अनु-

---

त्वायुक्तत्वे हेतुमाह विकल्प इति। ननु विकल्पस्वीकारे कथं पक्षे शास्त्रस्याप्रामाण्यमायत इत्यत आह न हीति। यथा व्रीहिभिर्यागानुष्ठानसमये यवशास्त्रस्य न प्रामाण्यं भवति। तथा विधायकशास्त्रानुसारेण ये यजामह इति मन्त्रस्य अनुयाजेषु उच्चारणानुष्ठानसमयेन तत्प्रतिषेधकशास्त्रस्य प्रामाण्यं सम्भवतीत्यर्थः। किञ्च विकल्पपक्षे हि द्विरदृष्टकल्पनाप्रसङ्गोऽपि स्यात्। विधिशास्त्रा हि एवमवगम्यते यदनुयाजेषु ये यजामह इति मन्त्रस्य करणे कश्च नोपकारो भवतीति प्रतिषेधशास्त्रादपि तत्र तदकरणात् कश्च नोपकारो भवति। दर्शपूर्णमासपारनृतवदनाकरणादिजन्योपकारवदित्यवगम्यते। तच्च उपकारद्वयमदृष्टरूपमिति। द्विरदृष्टकल्पनाप्रसङ्ग इत्याह। द्विरदृष्टकल्पना चेति। तत्र हेतुमाह विधीति। पुरुषार्थत्वादिति। विधानवत् प्रतिषेधस्यापि अदृष्टपुरुषार्थसम्पादकत्वादित्यर्थः तस्मान्नानुयाजेषु इत्यादौ प्रतिषेधस्वीकारे विकल्पादिदोषापत्तेर्नात्र प्रतिषेधः सम्भाव्यते। किन्तु नञो नाम सम्बन्धमाश्रित्य पर्य्युदासस्य एव आश्रयणं क्रियत इत्युप-

यागत्वातिरिक्तेषु यजतिषु ये यजामह इति मन्त्रं कुर्यात् इति वाक्यार्थबोधः । नचोऽननुयाजव्यतिरिक्ते बाधितत्वात् । एवं च न विकल्पः । अत्र च वाक्ये ये यजामह इति न विधीयते । यजतिषु ये यजामहं कुर्यादेव च प्राप्तत्वात् ।

[illegible]रति । अत इति एवं च नानुयाजेषु ये यजामहं करोति- [illegible] [illegible] एवं नेति । यत्र पूर्वोक्तप्रकारेण [illegible] । [illegible] [illegible] करोतिरप्रति- [illegible] [illegible] [illegible] चेति यावत् । तत्र [illegible] [illegible] इति । अनुयाजव्यतिरिक्तेषु याजाभावस्य [illegible] [illegible] तात्पर्यकल्पनापत्तेरिति भावः । अत्र [illegible] [illegible] [illegible] फलवाक्ये एवं नेति । ननु नानुयाजेषु ये यजामहं करोतीत्यत्र ये यजामह [illegible] [illegible] [illegible]विधिरिति च वाक्यभेदः [illegible] नेत्याह । सामान्यप्राप्तेरिति । यजतिषु ये यजामहं करोतीति [illegible] [illegible] प्राप्तेरेव ये यजामहं [illegible] नानुयाजेषु ये यजामहं करोतीत्यत्र [illegible] विधीयत इत्यर्थः । [illegible] [illegible] [illegible] निषेधादित्यत्र [illegible] [illegible] [illegible] ये यजामहं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] अपि [illegible] । [illegible]

किन्तु सामान्यशास्त्रप्राप्तये यजामह इत्यनुवादेन तस्यानुयाजव्यतिरिक्तविषयत्वं विधीयते। यत् यजतिषु ये यजामहं करोतीति तदनुयाजव्यतिरिक्तेषु एवेति।

ननु एवं सामान्यशास्त्रप्राप्तस्य विशेषे सङ्कोचनरूपात् उपसंहारात् पर्य्युदासस्य भेदो न स्यादिति चेत् न। उपसंहारो हि तन्माच-

---

अनुयाजव्यतिरिक्तविषयसमर्पणात् च न नानुयाजेषु इत्यादिवाक्यस्याप्रामाण्यमपि भवति तस्मात् पर्य्युदासाश्रयणे बाधकाभावात् स एव स्वीकर्त्तव्य इति भावः। ननु पर्य्युदासाश्रयणपक्षे यजतिषु ये यजामहं करोतीति सामान्यशास्त्रेण यागमात्रे प्राप्तस्य ये यजामह इति मन्त्रस्य नानुयाजेषु ये यजामहं करोतीति विशेषशास्त्रेणानुयाजव्यतिरिक्तविषये यागविशेषे सङ्कोचनात् पर्य्युदासस्योपसंहारादभेदापत्तिः स्यात्। सामान्ये प्राप्तस्य विशेषे सङ्कोचस्यैव उपसंहारपदार्थत्वात्। यथा पुरोडाशं चतुर्द्धा करोतीति पुरोडाशसामान्ये प्राप्तस्य चतुर्द्धाकरणस्याग्नेयं चतुर्द्धा करोतीत्याग्नेये विशेषे सङ्कोच इत्याशङ्कते। ननु एवमिति। पुरोडाशं चतुर्द्धा करोतीत्यनेन पुरोडाशसामान्ये प्राप्तस्य चतुर्द्धाकरणस्याग्नेयं चतुर्द्धा करोतीत्यनेन च पुरोडाशविशेषमात्रे सङ्कोचः क्रियते। प्रकृते तु यजतिषु इत्यादिना यजति सामान्ये प्राप्तस्य ये यजामह इति मन्त्रस्य नानुयाजेषु इत्यादिना यजति विशेषादनुयाजरूपादन्यमात्रे यजतिविशेषे सङ्कोच इत्युपसंहारात् पर्य्युदासस्य भेदः स्पष्ट

[illegible]र्वावे । यथा घटोऽयम् [illegible] क्रो-
तीति [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] विशिष्ट [illegible]
[illegible] । यत्तु [illegible]
[illegible] इति तत्र भेदात् । [illegible] विकल्प-
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] इति [illegible]
[illegible] । इति ततो भेदादिति
[illegible] भेदात् न [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] ।
[illegible] न [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] न [illegible]
[illegible]

अत्र हि अतिरात्रे षोड़शिनं गृह्णतीति शास्त्रप्राप्तषोड़शिग्रहणस्य निषेधात् विकल्पप्रसक्तौ अपि न पर्य्युदासाश्रयणम्, असम्भवात्। तथाहि यदि अत्र षोड़शिपदार्थेन नञोऽन्वयः तदा अतिरात्रे षोड़शिव्यतिरिक्तं गृह्णातीति वाक्यार्थबोधः स्यात् स च न सम्भवति। अतिरात्रे षोड़शिनं गृह्णातीति प्रत्यक्षविधिविरोधात्। यदि च अतिरात्रेण पदार्थेनान्वयः तदातिरात्रव्यतिरिक्ते षोड़शिनं गृह्णातीति वाक्यार्थबोधः स्यात्। सोऽपि न ... वति, तद्विधिविरोधात्। अतोऽ... शास्त्रप्राप्तषोड़शिग्रहणस्य एव ...

प्रतिषेधाद्विकल्पप्रसङ्गेऽपि पर्य्युदासाश्रयणा ... अत्र हीत्यादिना। अत्र पर्य्युदासाश्रयणासम्भवमुप... तथाहीत्यादिना। अत्रेति। नातिरात्रे षोड़शिनं ... इत्यत्र इत्यर्थः। षोड़शिपदार्थो नञर्थान्वय इति अति... षोड़शिनं गृह्णातीत्यन्वय इत्यर्थः। एतदन्वयपक्षे वाक्यार्थमाह तदेति। एतादृशवाक्यार्थासम्भवे हेतुमाह अतिरात्रे षोड़शिनमिति। अत्र पर्य्युदासोपपत्तयेऽन्वयान्तरमाह यदीति। अन्वय इति नञर्थस्येति शेषः। निरुक्तान्वयानुरोधेन वाक्यार्थबोधासम्भवेऽपि हेतुमाह तद्विधिविरोधादिति। अतिरात्रे षोड़शिनं गृह्णातीत्यतिरात्रयागे षोड़शिग्रहणविधायकप्रत्यक्षविधिविरो

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] प्रति[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

यथा न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ कलञ्जभक्षणादे-स्तत्र भक्षणनिषेधस्य एव पुरुषार्थत्वात्। न च दीक्षितो न ददाति न जुहोति इत्यादौ शास्त्रप्राप्तदानहोमादीनां निषेधात् विकल्पा-

अत्र निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वे हेतुमाह तत्रेति। षोड़शि-ग्रहणविधितत्प्रति[illegible]योः उभयोरपि क्रत्वर्थत्व[illegible] तत्र प्रतिषिध्य-मानस्य [illegible]र्थहेतुत्वम्। अत्र तु कलञ्ज[illegible]क्षणादिप्रतिषेधस्यैव पुरुष[illegible] न तु तदनुष्ठानस्य इति प्रतिषिध्यमानस्य कलञ्ज-भक्ष[illegible]ाहननादेः अनर्थहेतुत्वमेव इति भावः। ननु यथा [illegible] [illegible]षोड़शिग्रहणस्य प्रतिषेधे विकल्पः स्वीकृतः; तथ[illegible] शा[illegible]स्त्रप्राप्तदानादीनामपि प्रतिषेधे विकल्पापत्तिः स्यात् इति दृष्ट[illegible]न्ताभिप्रायेणातिप्रसङ्गमाशङ्क्य परिहरति न चेत्यादिना। स्व[illegible] इति स्वतः पुरुषार्थभूतदानहोमादीनां पुरुषार्थत्वेनैव श[illegible]ास्त्रप्राप्तिः। क्रत्वर्थत्वेनैव च प्रतिषेध इति षोड़शिग्रहणविधि-तत्प्रतिषेधयोः उभयोः तुल्यार्थत्वाभावेन न विकल्पापत्तिः। किञ्च रागतः प्राप्तस्य पुरुषार्थत्वेन प्रतिषेधप्रतिषिध्यमानस्य कलञ्जभक्षणादिवत् अनर्थहेतुत्वस्वीकारात् न दानहोमादेः प्रतिषिध्यमानस्यापि अनर्थहेतुत्वं सम्भवति तस्य रागतः प्राप्तत्वाभावात्। कलञ्जभक्षणादिप्रतिषेधवत् तत्[illegible]धस्य पुरुषार्थत्वाभावात् चेति भावः। अत्रेदं बोध्यम्। [illegible] श्रूयते दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पच[illegible] दानादिकं पुरुषार्थं यच्च क्रत्वर्थं तत्रापि [illegible] तत् सर्वं प्रतिषिध्यते कुतः न ददातीत्या[illegible] रूपत्वादित्यग्निहोत्रदानादिष्टस्यापि [illegible]

गतिरिति गम्यम् । तत्र पुत्रार्थमुत्पन्न [illegible] विशेषः [illegible] पुत्रार्थं [illegible] [illegible] भावं [illegible] । यथा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible]

अथ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] । अथ [illegible] [illegible]

[illegible] ॥ [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]

प्राशस्त्यनिन्दान्यतरपरं वाक्यमर्थवादः। तस्य च लक्षणया प्रयोजनवदर्थपर्य्यवसानम्। तथा हि अर्थवादवाक्यं हि स्वार्थप्रतिपादने प्रयोजनाभावात् विधेयनिषेध्ययोः प्राशस्त्यनिन्दितत्वे लक्षणया प्रतिपादयति। स्वार्थ-

---

तथा च तेषामनुष्ठानस्य स्वतः पुरुषार्थत्वेऽपि क्रत्वनुष्ठानकालेऽपुरुषार्थत्वात् तत्र तेषामनुष्ठानस्य भवति अनर्थहेतुत्वमिति भावः। तस्येति। ऋतौ स्वस्त्रीगमनादेरित्यर्थः। ऋतौ स्त्रीगमनादेः कलञ्जभक्षणादिवत् अनर्थरूपनरकादिदुःखाहेतुत्वेऽपि क्रतुवैगुण्यसम्पादकत्वेन अनर्थहेतुत्वसम्भवात् भवति अत्रापि निषिध्यमानस्य अनर्थहेतुत्वमिति भावः। तस्मात् निषेधकवाक्यानामनर्थहेतुक्रियानिवृत्तिजनकत्वेन एव पुरुषार्थानुबन्धित्वमिति सिद्धम्।

इति निषेधमीमांसा।

इदानीं सर्वार्थवादसाधारण्येन अर्थवादरूपवेदभागस्य लक्षणमाह प्राशस्त्येति। ननु वायुर्वैक्षेपिष्ठादेवतेत्यादेरर्थवादवाक्यात् प्राशस्त्यादेः अप्रतीयमानत्वात् न तस्य प्राशस्त्यादिपरत्वं ततश्च असम्भवि लक्षणमिदमित्यत आह तस्यार्थवादस्य लक्षणया प्राशस्त्यनिन्दान्यतरप[illegible] सम्भवेन नेदं लक्षणमसम्भवीत्यर्थः। अर्थवाद[illegible] वदर्थपर्य्यवसानमेवोपपादयति तथाहीत्यादि[illegible] वाक्यं कर्त्तृप्राशस्त्यनिन्दितत्वे द्वे प्रतिप[illegible] नन्वर्थवादस्य स्वार्थमात्रपरत्वे कथमानर्थ[illegible]